ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α΄

1935

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α΄

1935

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„
ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΣ

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ἀρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος» μὲ ὤθησε κυρίως ἡ ἐπιθυμία τῆς εἰς κοινὴν χρῆσιν παραδόσεως τοῦ ἀφθόνου ἀρχιτεκτονικοῦ καὶ ἄλλου ὑλικοῦ, ὅπερ συνέλεξα ἐπὶ εἰκοσαετίαν περιερχόμενος τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ κύκλος τῶν ἐν τῷ «Ἀρχείῳ» δημοσιευθησομένων μνημείων δὲν θέλει περιορισθῆ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ θὰ περιλάβῃ καὶ μνημεῖα τῆς τε παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, θρησκευτικά τε καὶ λαϊκά.

Ἑκάστου μνημείου ἡ ἐξέτασις δὲν θὰ γίνεται μόνον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς πλευρᾶς· θ' ἀποτελῇ βεβαίως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σπουδαῖον μέρος τῆς μελέτης, θὰ συνεξετάζωνται ὅμως μετ' αὐτῆς ἥ τε ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ τοῦ μνημείου διακόσμησις. Θ' ἀναγράφωνται πρὸς τούτοις συντόμως καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου πηγαὶ ὡς καὶ τὰ βοηθήματα καὶ θὰ παρατίθενται, μετὰ βραχέων ὑπομνημάτων, αἱ τυχὸν συνοδεύουσαι ἐπιγραφαί. Ἑκάστην μελέτην θὰ παρακολουθῶσι σχέδια ἐκτελεσμένα διὰ τῆς χειρὸς τοῦ συντάκτου ὡς καὶ φωτογραφικαὶ ἀπεικονίσεις, οὕτως ὥστε νὰ παρέχεται ἑκάστου μνημείου κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρης καὶ ἀνάγλυφος ἡ εἰκών. Δὲν ἔχω ἐν τούτοις τὴν ἀξίωσιν νὰ προσφέρω πάντοτε τελείως ἐπεξειργασμένην ὕλην ἢ θέματα ἀπολύτως λελυμένα. Οὐχὶ σπανίως θὰ παρέχω ὑλικὸν ἀνεπεξέργαστον, λίθους δι' ὧν ἄλλοι περαιτέρω θὰ οἰκοδομήσωσιν.

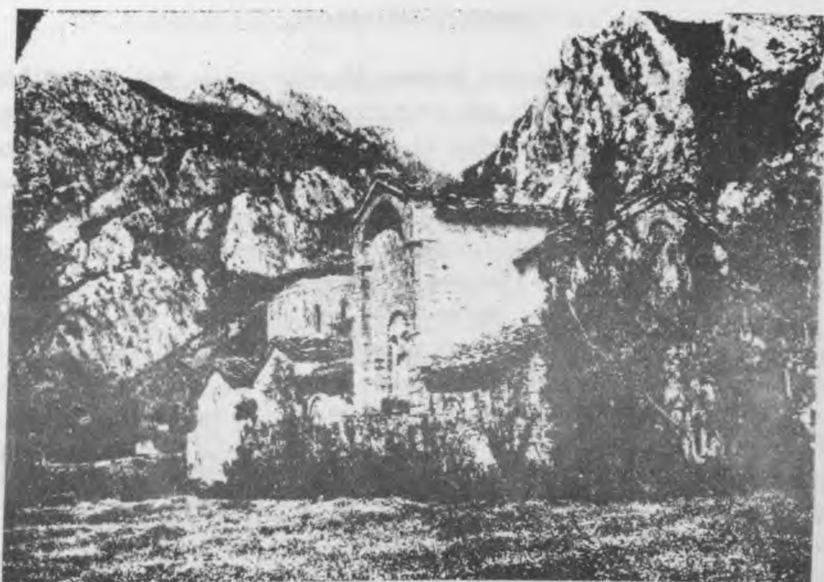
Ἕκαστος τόμος τοῦ «Ἀρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος» (Α. Β. Μ. Ε), θ' ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἑξαμηνιαίων τευχῶν,

διακοσίων περίπου σελίδων ἐν συνόλῳ. Ἐν τέλει τοῦ 2^ου^ τεύχους ἑκάστου ἔτους θὰ δημοσιεύωνται εἰδήσεις σχετικαὶ πρὸς εὑρήματα ἢ ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ὡς καὶ βιβλιοκρισίαι δημοσιευμάτων ἡμεδαπῶν ἢ ἀλλοδαπῶν ἀναγομένων εἰς τὸν κύκλον τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Μὲ τοιοῦτον πρόγραμμα ἐκδιδόμενον τὸ «Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος» εὐελπιστῶ ὅτι θέλει τύχει ὑποστηρίξεως καὶ ἀποβῆ χρήσιμον ἐπιστημονικὸν βοήθημα εἰς τοὺς περὶ τὴν μεσοχρόνιον ἡμῶν τέχνην ἀσχολουμένους.

Ἀθῆναι Ἰανουάριος 1935.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

Η ΠΟΡΤΑ-ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα ΝΔ. τῶν Τρικκάλων, παρὰ τὸ στόμιον γραφικῆς καὶ ἀποτόμου τῆς Πίνδου διασφάγος, ἀποτελούσης μεγαλοπρεπῆ πύλην ἐξόδου πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς δυσβάτου πλὴν συντόμου [1] ὁδοῦ, ἥτις, ὑπερπηδῶσα τὸν Ἀχελῷον, συνδέει τὴν Ἤπειρον πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, εὑρίσκεται μικρὸν χωρίον ὀνομαζόμενον, λόγῳ τῆς θέσεως αὐτοῦ, *Μεγάλη Πόρτα* ἢ καὶ ἁπλῶς *Πόρτα*, ἐνίοτε δὲ καὶ *Πόρτα - Παζάρι*, ἕνεκα τῆς παρ' αὐτὸ κατ' ἔτος τελουμένης σπουδαίας ἐμποροπανηγύρεως.

Τὸ χωρίον, κείμενον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ἀπὸ τῆς διασφάγος καταρρέοντος χειμάρρου Πορτιάτου, συνῳκίσθη κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, μετὰ τὴν καταστροφὴν ἄλλου ἀρχαιοτέρου, ἱδρυμένου ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ρεύματος εἰς μικρὰν πρὸς τ' ἀνάντη ἀπόστασιν. Τὸ παλαιότερον τοῦτο χωρίον

[1] Λόγῳ τῆς συντομίας, ἣν παρεῖχεν ἡ διὰ τῶν στενῶν τούτων ἐπικοινωνία τῆς Ἠπείρου πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, πολλάκις ἐχρησιμοποιήθη ἡ διασφὰξ τῆς Πόρτας πρὸς διέλευσιν ρωμαϊκῶν ἰδίᾳ στρατευμάτων Livius XXXVIII 1, 12. XXXIX 25, 17. Ὅρα σχετικῶς καὶ J. Kromayer, Antike Schlachtfelder Berlin 1907 II σ. 136.

καλούμενον πάλαι ὑπὸ μὲν τῶν λογίων *Μεγάλαι Πύλαι* ὑπὸ δὲ τοῦ λαοῦ *Μεγάλη Πόρτα*, ὑπῆρξε πατρὶς τοῦ ποτὲ μητροπολίτου Λαρίσης Ἁγίου Βησσαρίωνος[1] (1490-1540), κατεστράφη δὲ τὸ 1822, τῶν κατοίκων του διασκορπισθέντων εἰς Θεσσαλονίκην, Σέρρας καὶ Ἅγ. Ὄρος[2]. Σῴζονται ἐν τούτοις μέχρι σήμερον πενιχραί τινες οἰκίαι τῆς παλαιᾶς Πόρτας, μεταξὺ τῶν ὁποίων προβάλλει ἐν μέσῳ ἀγρίας βλαστήσεως μέγας βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 1) γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Πόρτα - Παναγιὰ ἢ Παναγιὰ τῆς Πόρτας.

Ὁ ναὸς οὗτος κείμενος σχεδὸν ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου, ὅστις συχνὰ τὸν κατακλύζει[3], ἀπετέλει ποτὲ τὸ καθολικὸν πλουσίας σταυροπηγιακῆς μονῆς, κτισθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου ἱεροῦ[4], ὡς μαρτυρεῖ ἥ τε παρὰ τὸν ναὸν παρουσία τριῶν κορμῶν κιόνων καὶ ἡ ἐν τῇ τοιχοδομίᾳ του ὕπαρξις λίθων τῆς ἀρχαίας ἐργασίας, μετὰ τόρμων, συνδέσμων καὶ ἀναθυρώσεων, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπιγραφῶν[5]. Ἡ παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Παναγίας Θεοτόκου, διελύθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας—ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε—τῶν κτημάτων της περιελθόντων εἰς τὴν κυριότητα τῶν κατοίκων Πόρτας, τοῦ δὲ ναοῦ της προσηλωθέντος διὰ σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ 1843 εἰς τὴν μίαν περίπου ὥραν πρὸς βορρᾶν τῆς Πόρτας, ἐν θέσει ἀσφαλεστέρᾳ, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Κότζιακα, κειμένην βυζαντινὴν μονὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἥν, ἐλαττωθεῖσαν, ἐπανίδρυσε λαμπρὰν τὸ 1523 ὁ Ἅγιος Βησσαρίων. Ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ τοῦ Σωτῆρος, ἐπονομαζομένῃ καὶ «τοῦ Ντούσκου», ἀπὸ τοῦ ὁμωνύμου γειτονικοῦ χωρίου, μετεκομίσθησαν μετὰ τὴν διάλυσιν καὶ διατηροῦνται μέχρι σήμερον τὰ ἱερὰ σκεύη τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ὡς καί τινα τῶν βιβλίων της[6].

Καίτοι δ' ἡ παλαιὰ μονὴ τῆς Πόρτας διελύθη, ὅμως ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἐξηκολούθησε νὰ λειτουργῇ ἐπιτροπευόμενος ὑπὸ κατοίκων τοῦ παλαιοῦ χωρίου, οἵτινες καὶ ἐξετέλουν κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῷ διάφορα «ἐξωραϊστικὰ» ἔργα. Οὕτω π. χ. ἐκ σημειώματος ὑπάρχοντος ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ («κώδικι») τῆς μονῆς Ντούσκου μανθάνομεν ὅτι *Εἰς τοὺς 1767 ἔγεινεν ὁ τέμπλος*[7] *εἰς*

[1] Περὶ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος ὅρα τὴν ἐμβριθῆ μελέτην τοῦ καθηγ. Νίκου Βέη ἐν Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher Τόμ. IV σελ. 351-400.

[2] Ὅρα σχετικῶς Ν. Χ. Ζωγίδην ἐν Περιοδικῷ Ἑστίᾳ τοῦ ἔτους 1894 σ. 333.

[3] Πβλ. A. Philippson, Thessalien und Epirus, Berlin 1897 σ. 127.

[4] Τὴν ἐνταῦθα ὕπαρξιν ἀρχαίου κτηρίου ἐσημείωσαν ἤδη καὶ οἱ Heuzey-Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876 σ. 413.

[5] Ἀρβανιτόπουλλος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1911 σελ. 284.

[6] Τὰ σπουδαιότερα τῶν παλαιῶν χειρογράφων βιβλίων μετεκομίσθησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1883 εἰς τὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκην Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλογερᾶ.

[7] Πρόκειται βεβαίως περὶ μεταγενεστέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου· διότι τὸ σωζόμενον μαρμάρινον εἶναι τῶν χρόνων τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ. Τὸ ξύλινον τοῦτο εἰκονοστάσιον θὰ ἦτο τοποθετημένον πρὸ τοῦ μαρμαρίνου, ὅπερ οὕτω κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τὴν καταστροφήν.

τὴν Παναγίαν Πόρταν καὶ ἐκούστησεν γρόσια 1200 καὶ μετὰ 20 χρόνους τὸν ἐπώλησαν οἱ χωριανοὶ εἰς τὸ μοναστῆρι Δούσικον» κλπ.

Τὸ 1854 ἢ 1855 ὁ ναὸς τῆς Πόρτας ἔπαθε μεγάλην ζημίαν, κατ' ἄλλους μὲν λόγῳ σεισμοῦ κατ' ἄλλους δ' ἐκ πυρκαϊᾶς[1]. Κατέπεσε δηλ. ἡ θολωτὴ στέγη τοῦ μεσαίου κλίτους του συμπαρασύρασα καὶ τοὺς κάτωθεν αὐτῆς ἱσταμένους κίονας. Ἡ ζημία ἐπηνωρθώθη ταχέως, ἀνακατασκευασθείσης τῆς στέγης καὶ ἀναστηλωθέντων τῶν κιόνων, ἐφ' ὧν ὅμως, θραυσθέντα, δὲν ἐτέθησαν πλέον τὰ παλαιὰ κιονόκρανα[2], ἀλλ' ἕτερα κακότεχνα. Ἔκτοτε ὁ ναός, ἔρημος καὶ ἐγκαταλελειμένος, διακονεῖται ὑπὸ πιναροῦ τινὸς κανδηλανάπτου ψευδοκαλογήρου.

Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τὴν Πόρτα-Παναγιᾶς οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἐδημοσιεύθη εἰδική, συστηματικὴ μονογραφία. Βραχείας μόνον ἱστορικὰς πληροφορίας παρέσχον περὶ αὐτῆς ὁ Ν. Γεωργιάδης[3], ὁ Γ. Ν. Χ. Ζωγίδης[4] καὶ ἔν τινι ὑποσημειώσει τῆς περὶ Ἁγ. Βησσαρίωνος μελέτης του, ὁ Νῖκος Βέης[5]. Περὶ δὲ τῆς τέχνης τοῦ μνημείου διέλαβον ἐκ μὲν τῶν ἡμετέρων συντομώτατα ὁ Γ. Λαμπάκης[6] καὶ ὁ Κ. Ζησίου[7], ἐκ δὲ τῶν ξένων μνείαν τοῦ ναοῦ ἐν παρόδῳ ἔκαμον μόνον ὁ G. Millet[8] καὶ ὁ O. Wulff[9]. Τέλος ὁ Kondakov[10] ἐδημοσίευσε τὰς ἐν τῷ ναῷ ψηφιδωτὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, συνοδεύσας αὐτὰς διὰ βραχυτάτης περιγραφῆς.

Π η γ α ί. Κυριώταται ἱστορικαὶ πηγαὶ περὶ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

α΄) Χρονικὸν σημείωμα ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς μονῆς γεγραμμένον τὸ 1788 ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 793 (φ. 1 β) κώδικος τῆς Ἁγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος[11].

[1] H e u z e y. Rev. Ét. Grecques 1919, 303 Γ. Χ. Ζ ω γ ί δ η ς, Ἑστία 1894 σ. 333.

[2] Ἓν τῶν παλαιῶν κιονοκράνων ἀπόκειται ἔξωθεν τοῦ ναοῦ. Ὅρα κατωτέρω.

[3] Ἡ Θεσσαλία ἔκδ. α΄ Ἀθῆναι 1880 σ. 308-309, ἔκδ. β΄ ἐν Βώλῳ 1894 σ. 202.

[4] Θεσσαλικά. Περιοδ. Ἑστία 1894 σ. 332-334 καὶ 346-349 μετὰ κατόψεως εἰς πολλὰ σημεῖα ἐσφαλμένης.

[5] Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher τόμ. IV σελ. 391 σημ. 8.

[6] Δελ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ΄ (1903) σελ. 27 καὶ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 47 εἰκ. 89 καί σελ. 74 εἰκ. 141.

[7] Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας τοῦ 1916 σ. 70.

[8] L'école Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 191 σποράδην.

[9] Altchristliche und byzantinische Kunst II, 493, 513.

[10] Iconografija Gospoda Boga i spasa našego Jisusa Christa Πετρούπολις 1905 σ. 33 εἰκ. 50 καὶ Iconografija Bogomateri Πετρούπολις 1914 (ρωσιστί) σελ. 283 εἰκ. 154.

[11] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σπ. Π. Λ ά μ π ρ ο υ ἐν Καταλόγῳ Ἑλλην. Κωδίκων Ἁγ. Ὄρους Β. 435 καὶ ἐν Ν. Ἑλληνομν. τόμ. Ζ΄, 138 ἀρ. 44. Τὸ αὐτὸ περίπου σημείωμα

β΄) Χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ νεωτέρου [1], τοῦ ἔτους 1331.

γ΄) Ὁρκωμοτικὸν γράμμα τοῦ χωροδεσπότου Μιχαὴλ Γαβριηλοπούλου [2], τοῦ ἔτους 1342.

δ΄) Συνοδικὸν γράμμα [3] τοῦ ἔτους 1382.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν παραθέτω ἐνταῦθα μόνον τὸ χρονικὸν σημείωμα, ὡς τὸ σπουδαιότατον, κρίνων περιττὴν τὴν ἀναδημοσίευσιν τῶν λοιπῶν, αἵτινες καὶ μακραὶ τυγχάνουσι καὶ ἐλάσσονος σημασίας πληροφορίας παρέχουσιν.

Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σημείωμα τοῦ Ἁγειορειτικοῦ κώδικος:

«*Τὸ ἔτος τῆς ἐκκλησίας τῆς μεγάλης Πόρτας· ἀνηγέρθη ὁ πάνσεπτος καὶ θεῖος ναὸς τῆς Παναγίας μου καὶ πανάγνου ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ Θεοτόκου ἐκ βάθρων, παρὰ συνδρομῆς κοὶ ἐξόδου τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος Κομνηνοῦ Ἰωάννου Ἀγγέλου τοῦ Δούκα· ἔτει ,ϛψϟαφ ἰνδικτ. ια* [4] *ἔτος ,ασπγω· μέχρι τῆς σήμερον καθ᾽ ἣν ἄγομεν ,αψπη΄ συνάγονται χρόνοι ,φε΄*».

Κατὰ τὸ ἀνωτέρω σημείωμα—ὅπερ ἀντιγράφει πιθανώτατα τὴν ποτὲ ὑπάρξασαν ἐν τῷ ναῷ κτητορικὴν ἐπιγραφὴν [5]—κτήτωρ τῆς μονῆς, τιμωμένης εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας, ἐγένετο ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης Ι. Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Δούκας [6]. Οὗτος ἦτο, ὡς γνωστόν [7], νόθος υἱὸς τοῦ δεσπότου τῆς

ὑπάρχει καὶ ἐπὶ χειρογράφου εὐαγγελίου ἀνήκοντος ποτὲ εἰς τὴν μονὴν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς, ἀποκειμένου δὲ σήμερον ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ ὑπ᾽ ἀρ. 81. Τὸ δεύτερον τοῦτο σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ L. Heuzey καὶ E. Daumet ἐν Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876 σ. 449 ὑπ᾽ ἀρ. 241.

[1] Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως III, 1867, σ. 36-37 καὶ ὑπὸ Σ. Ἀριστάρχου, Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν διαγωνισμάτων Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου. Κωνσταντινούπολις 1865, σ. 56.

[2] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Heuzey-Daumet ἐν Mission arch. de Macédoine σ. 455 καὶ Miklosich-Müller, Acta et diplomata V, 260-261. Ἀποσπάσματά του ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Σπ. Π. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομν. τόμ. Δ΄ (1907) σ. 15 καὶ Ϛ΄, 242. Πάντες οὗτοι χρονολογοῦσι τὸ ἔγγραφον ἀπὸ τοῦ 1295 ἐν φ, ὡς ἀπὸ μακροῦ ἐσημείωσεν ὁ Ἀντωνῖνος (Iz Rumelij, 399) καὶ ὁ Ν. Βέης (Ἔκθεσις παλαιογρ. καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων 1910 σ. 51 καὶ Byz. Zeitschr. XXI [1912] 170) τὸ ἔγγραφον εἶναι τοῦ ἔτους 1342.

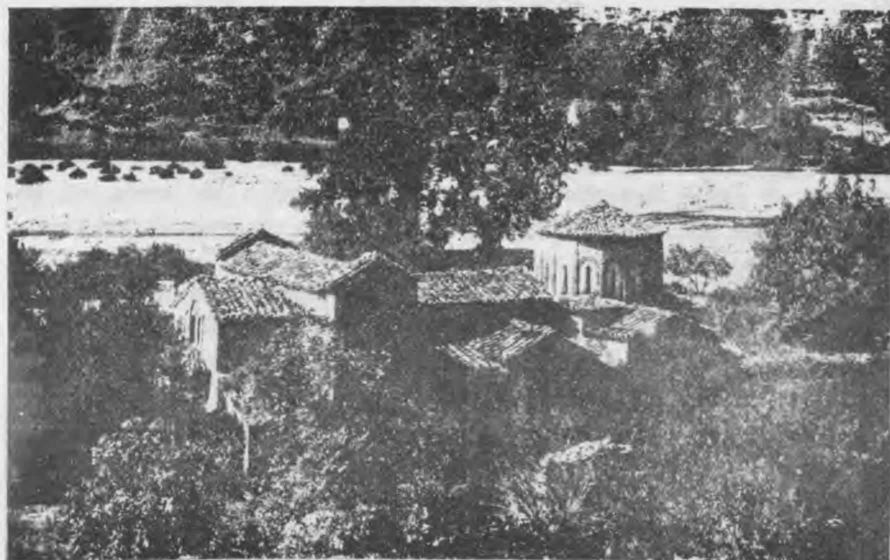
[3] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ L. Heuzey ἐν Revue des Études Grecques 1919 [XXXII] σ. 306-314.

[4] Ἀτόπως ὁ Σπ. Π. Λάμπρος (Ν. Ἑλληνομν. Ζ΄ 138) παρετήρησεν ὅτι τὸ ἔτος ,ϛψϟα΄ (=1283) δὲν συμπίπτει πρὸς ἰνδικτιῶνα ια΄ ἀλλὰ πρὸς ϛ΄. Τὸ 1283+3 διαιρούμενον διὰ τοῦ 15 δίδει ὑπόλοιπον 11=ια΄

[5] Πβλ. Ν. Βέην, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie Nr 1 σ. 5.

[6] Ὁμοίως καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Ἰωάννου εἶχεν ἱδρύσει καὶ εὐεργετήσει τὴν παρὰ τὸ Φανάριον τῆς Θεσσαλίας μονὴν τῆς Λυκουσάδος, ἐν ᾗ ὕστερον καὶ ἐμόνασεν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ὑπομονὴ (Miklosich-Müller, Acta τ. V, 253 ἑ.).

[7] K. Hopf, Chroniques Gréco-romanes, Berlin 1873, σ. 529. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους Ἀθῆναι 1896 τόμ. V, 116

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς ἀπὸ βορρᾶ.

Ἠπείρου Μιχαὴλ Β´ τοῦ Δούκα. Εἰς τὸν Ἰωάννην, ἐμπειρότατον περὶ τὰ στρατιωτικά[1], εἶχεν ὁ πατὴρ παραχωρήσει ἅπασαν τὴν Θεσσαλίαν ἤ, ὡς ἐλέγετο τότε, τὴν Μεγαλοβλαχίαν, ἀκόμη δὲ καὶ τὰς πρὸς νότον αὐτῆς καὶ ἀνατολικῶς τῆς Αἰτωλίας χώρας μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Παρὰ δὲ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἔλαβεν ὁ Ἰωάννης τὴν προσωνυμίαν τοῦ σεβαστοκράτορος. Ἦρξε δ' ὁ Ἰωάννης Α´ Δούκας ἀπὸ τοῦ 1271 μέχρι τοῦ 1289[2]. Πίπτει ἄρα ἡ ἐν τῷ σημειώματι χρονολογία (1283) περὶ τὰ μέσα τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ.

Ἐκ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ νεωτέρου πληροφορούμεθα ὅτι ἡ Παναγία τῆς Πόρτας ἔφερεν ἰδιαιτέρως τὸ ἐπίθετον τῆς *Ἀκαταμαχήτου* καὶ ὅτι ἡ μονὴ ἐπεκαλεῖτο τῶν *Μεγάλων Πυλῶν*[3]. Σπουδαία ἦτο ἡ περιουσία τῆς παλαιᾶς μονῆς εἴς τε κειμήλια καὶ εἰς κτήματα, παραχωρηθέντα αὐτῇ ὑπό τε τοῦ κτήτορος καὶ ἄλλων ἔπειτα εὐσεβῶν ἀφιερωτῶν. Τῶν πολλαχοῦ τῆς Θεσσαλίας κειμένων κτημάτων τούτων τὴν

---

[1] Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἀθῆναι 1898, 530.

[2] Ὁ Hopf ἔ. ἀ. ἀνάγει τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου εἰς τὸ ἔτος 1296, ὁ δὲ Buchon (Nouvelles Recherches sur la principauté françaíse de Morée Paris 1843 τόμ. 2 πίν. IV) εἰς τὸ 1290. Ἐσχάτως ὁ Ι. Βογιατζίδης (Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Α´ σ. 148) ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Ἰωάννης εἶχεν ἤδη ἀποθάνει τὸ 1289.

[3] Ὁμοίως ἀποκαλεῖται ἡ μονὴ καὶ εἰς τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ 1382.

κατοχὴν εἶχεν ἡ μονὴ διασφαλίσει διὰ χρυσοβούλλων τῶν *μακαρίων εὐσεβῶν αὐθεντῶν καὶ βασιλέων* τοῦ Βυζαντίου καὶ συγκεκριμένως τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος [1]. Τοῦ παλαιοῦ δὲ τούτου χρυσοβούλλου τὴν ἰσχὺν ἀνανεώνει τὸ σωζόμενον χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ νεωτέρου, τοῦ ἔτους 1331, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναγράφονται ἓν πρὸς ἓν τὰ μετόχια τῆς μονῆς καὶ τὰ κτήματα αὐτῆς καὶ ἄλλα στοιχεῖα πολύτιμα ἀπό τε τοπωνυμικῆς καὶ γλωσσικῆς καὶ ἄλλων ἀπόψεων.

Ἐκ δὲ τοῦ ὁρκωμοτικοῦ τοῦ Μιχ. Γαβριηλοπούλου γράμματος πληροφορούμεθα ὅτι κατὰ τὸ 1342 ὁ δυνάστης οὗτος ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ γειτονικοῦ κάστρου Φαναρίου νὰ κατέχωσι *τὴν μονὴν τῆς Μεγάλης Πόρτας* μετὰ πάσης τῆς κτηματικῆς αὐτῆς περιουσίας.

Τέλος ἐκ τοῦ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ 1382 μανθάνομεν ὅτι ὑπερμεσοῦντος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἡ μονὴ τῶν Μεγάλων Πυλῶν εἶχε περιέλθει εἰς ἐλάττωσιν οὐ μόνον λόγῳ ἀφαιρέσεως τῶν θείων αὐτῆς κειμηλίων ἀλλὰ καὶ ἕνεκα σημαντικῆς κολοβώσεως τῆς κτηματικῆς περιουσίας της ὑπὸ ἁρπάγων γειτόνων, *ἀνδρῶν οὐ θεοφρόνων*. Μὴ ἀνεχόμενοι τὴν περαιτέρω ἁρπαγὴν τῆς περιουσίας των κατέφυγον ὀλοφυρόμενοι οἱ μοναχοὶ τῶν Μεγάλων Πυλῶν πρὸς τοὺς τότε ἄρχοντας τῆς Βλαχίας, Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον [2] καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Μαρίαν, πρὸς οὓς διεξετραγώδησαν τὴν θλιβερὰν κατάστασιν τοῦ μοναστηρίου των. Οἱ δὲ εὐσεβεῖς οὗτοι *καίσαρες* συγκινηθέντες ἐκ τῆς ἐκκλήσεως τῶν μοναχῶν, οὐ μόνον ἐπροίκισαν τὴν μονὴν διὰ νέων κειμηλίων, εἰς ἀντικατάστασιν τῶν κλαπέντων, ἀλλὰ καὶ ἐμερίμνησαν περὶ συγκλήσεως ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου, ὅπερ συνελθὸν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐξέδωκεν ἀπόφασιν, δι᾽ ἧς οἱ ἅρπαγες τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ὑπεχρεώθησαν νὰ ἐπιστρέψωσιν αὐτὰ εἰς τὴν παλαιάν των κτήτορα.

Τοιαῦται καὶ τοσαῦται αἱ ἱστορικαὶ περὶ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς εἰδήσεις, ἃς ἠδυνήθην νὰ συλλέξω. Εἰς ταύτας βεβαίως ἄλλοι εἰδικώτεροι ἴσως προσθέσωσι καὶ νέας. Ἀρκούμενοι πρὸς τὸ παρὸν εἰς τάυτας μεταβαίνομεν εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς μελέτης ταύτης ἤτοι τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τοῦ μνημείου ἀρχόμενοι ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικήν του.

---

[1] Τοιοῦτο χρυσόβουλλον ἀναφέρεται ρητῶς ἐν τῷ τοῦ νεωτέρου Ἀνδρονίκου χρυσοβούλλῳ· *«διὰ χρυσοβούλλου τοῦ ἀοιδίμου καὶ μακαρίτου ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως, τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου»*.

[2] Heuzey, Rev. des Études Grecques 1919 σ. 306.

[3] Ὁ καῖσαρ Ἀλέξιος Ἄγγελος, γνωστὸς ἐξ ἐγγράφων τῶν Μετεώρων καὶ ἐκ τοῦ χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Jireček, ὁ τελευταῖος χριστιανὸς ἄρχων τῆς Θεσσαλίας, ἥτις κατελήφθη τὸ 1394 ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζὶτ (Jireček, Archiv für slavische Philologie 1912, 587 καὶ Byz. Zeitschr. 18,585). Ἐν τούτοις τελευταῖος χριστιανὸς ἄρχων τῆς Θεσσαλίας ἐγένετο, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Ν. Βέης, ὁ συγγενὴς τοῦ Ἀλεξίου, Μανουὴλ Ἄγγελος Φιλανθρωπινὸς (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte III Heft 2, 1912) ὅστις ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1392, (Βέης, Σερβικὰ καὶ Βυζαντινὰ γράμματα Μετεώρου Βυζαντὶς τόμ. Β' σ. 39) ὡς *ἅγιος αὐθέντης καὶ πανευτυχέστατος καῖσαρ*.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

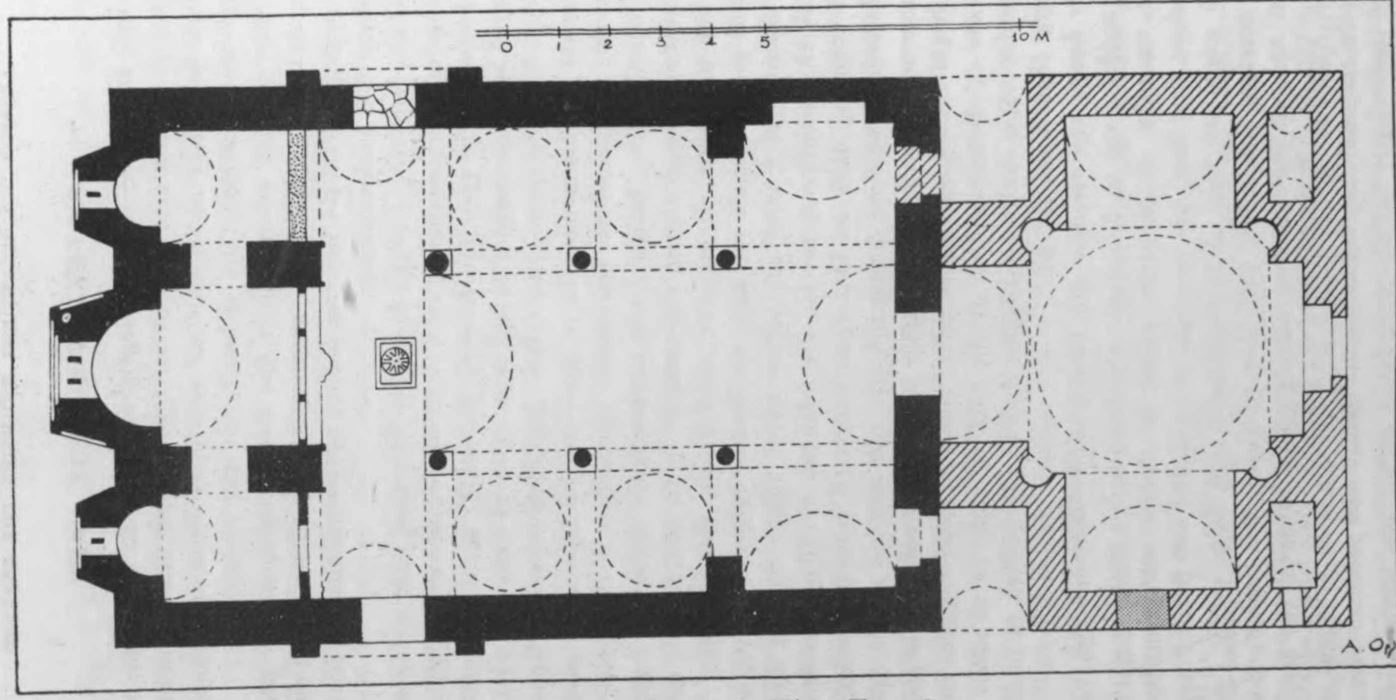
Ὁ ναὸς ἐκτισμένος, ὡς ἤδη ἐλέχθη, σχεδὸν ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ Πορτιάτου, (εἰκ. 2) περιβάλλεται σήμερον πανταχόθεν ὑπὸ βαθείας αὔλακος, ἥτις συλλέγουσα ἀποχετεύει τὰ ὑπόγεια τοῦ χειμάρρου ὕδατα ἐμποδίζουσα ταῦτα νὰ εἰσέρχωνται καὶ κατακλύζωσι τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας.

Τὸ ὅλον κτήριον συνίσταται ἐκ δύο σαφῶς κεχωρισμένων μερῶν: α') τοῦ πρὸς ἀνατολὰς *κυρίως ναοῦ*—σημειουμένου ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3) διὰ μελανοῦ χρώματος—καὶ β') τοῦ πρὸς δυσμὰς προσκεκολλημένου *ἐξωνάρθηκος*, σημειουμένου διὰ διαγραμμίσεως.

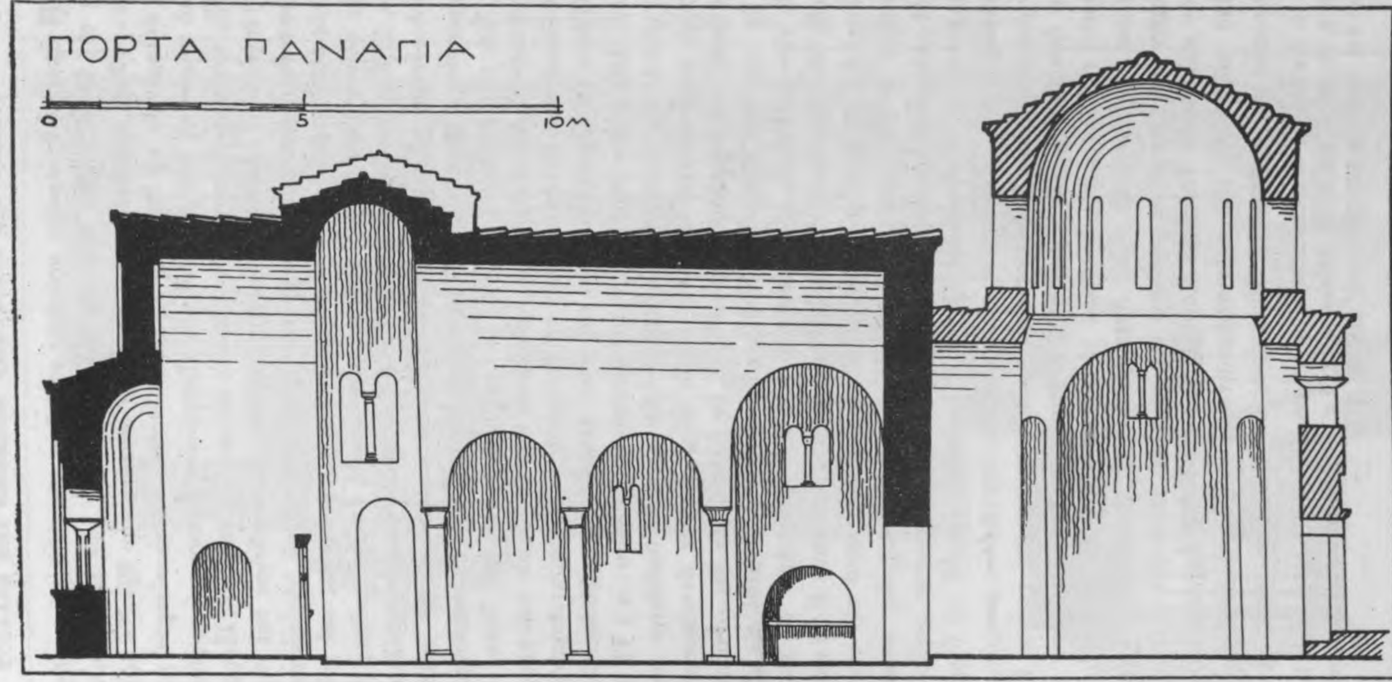
α) Ὁ κυρίως ναός. Γενικὴ διάταξις. Ὁ κυρίως ναός, καλύπτων ὀρθογώνιον ἐπιφάνειαν διαστάσεων 11.00×16,22, παρουσιάζει ἐν κατόψει καὶ τομῇ (εἰκ. 3, 4) τὴν μορφὴν τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, ἧς αἱ ἐκ τριῶν κιόνων συνιστάμεναι δύο κιονοστοιχίαι συνεχίζονται πρὸς τὸ ἱερὸν διὰ παχέων, ὑπὸ μικρᾶς μόνον θύρας διατρυπωμένων τοίχων, χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τό τε μέσον καὶ τὰ ἄκρα κλίτη καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς, τριπλεύρους δ' ἐξωτερικῶς κόγχας.

Τὸν δυτικὸν κίονα ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ἀντικρύζει ἰσχυρῶς ἀπὸ τοῦ μακροῦ τοίχου προβάλλουσα παραστάς, δι' ἧς τὸ πρὸς δυσμὰς τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ μορφοῦται εἰς ἀνοικτὸν κατὰ πλάτος (ἐσω)νάρθηκα. Τὸν ὡς νάρθηκος δὲ χαρακτηρισμὸν τοῦ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τμήματος τοῦ ναοῦ οὐ μόνον δικαιολογεῖ ἡ κατὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον ὕπαρξις ἀρκοσολίου (εἰκ. 3 καὶ 4), καλύπτοντος τὸν εἰς τὸν νάρθηκα συνήθως τοποθετούμενον τάφον τοῦ κτήτορος, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως ἐνισχύει ὁ διάφορος τρόπος στεγάσεως, ὃν δεικνύουσι τὰ ἄκρα δυτικὰ τμήματα τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα, ἀντὶ νὰ καλύπτωνται δι' ἀσπίδων (calottes), ὡς τὰ γειτονικά των, φέρουσιν ὡς κάλυμμα ὑψηλὰ τοποθετημένας ἐγκαρσίας καμάρας, ἐμφανιζομένας πρὸς μὲν τὸ ἐξωτερικὸν δι' ἀετωματοειδοῦς στέγης (εἰκ. 5) πρὸς δὲ τὸ μέσον κλῖτος διὰ μετωπιαίου τόξου πολὺ ὑψηλοτέρου ἀπὸ τὰ γεφυροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ (ὅρα τομὴν εἰκ. 4).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν στέγασιν τῶν λοιπῶν μερῶν τοῦ ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν καλύπτονται διὰ χαμηλῶν κατὰ μῆκος βαινουσῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον κλῖτος δι' ὑψηλὰ τοποθετημένης κατὰ μῆκος καμάρας, ἥτις ὅμως δὲν προχωρεῖ συνεχὴς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ διακόπτεται ὑπὸ ἄλλης στενῆς, ἐγκαρσίως βαινούσης καμάρας, ἥτις διήκει καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ προβάλλουσα κατά τι καὶ πρὸς τὰ ἔξω καὶ εἶναι τοποθετημένη ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῆς κατὰ μῆκος καμάρας. Καλύπτει δ' ἡ ἐπικαθημένη αὕτη ἐγκαρσία καμάρα στενὴν λωρίδα τοῦ ναοῦ περιλαμβανομένην μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν διαχωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων καὶ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν.

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς.

Εἰκ. 4. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς.

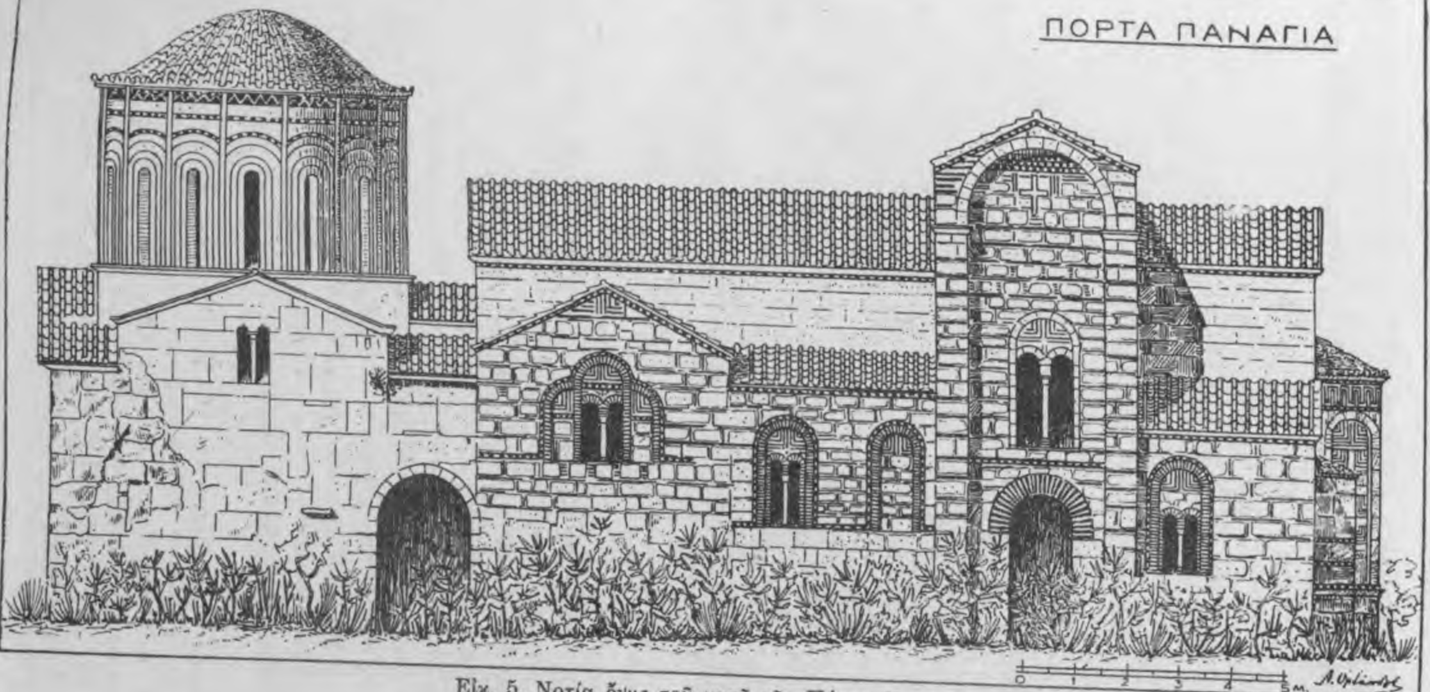
Ἡ ὕπαρξις ἐγκαρσίας καμάρας τοποθετημένης ὑπεράνω τῆς κατὰ μῆκος τάσσει τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν λεγομένων «σταυρεπιστέγων», τύπου ἐνδιαφέροντος, οὗτος τὴν γένεσιν, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς παραλλαγὰς θέλομεν ἐν τῷ ἑπομένῳ ἄρθρῳ μελετήσει διεξοδικώτερον, μεταβαίνοντες πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰς τὸν προσβλέποντα ἐξωτερικῶς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς (εἰκ. 2) ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ ἡ πλαστικότης του, ἐπιτευχθεῖσα διὰ τῆς εἰς ποικίλα ὕψη τοποθετήσεως τῶν στεγῶν τῶν διαφόρων αὐτοῦ τμημάτων. Πράγματι ὑπὲρ τὰς λίαν χαμηλὰς μονοκλινεῖς στέγας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ τὰς ὀλίγον ὑψηλοτέρας τούτων, μονοκλινεῖς ἐπίσης, στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἃς διακόπτουσι τὰ ἀετώματα τοῦ ἐσωνάρθηκος, προβάλλουσιν ὑψηλαὶ εἰς τὸ διάστημα αἱ στέγαι τῶν δύο μεγάλων καμαρῶν—τῆς κατὰ μῆκος καὶ τῆς ἐγκαρσίας—σχηματίζουσαι πελώριον ὕπτιον σταυρὸν σκέποντα τὴν ἐκκλησίαν. Διὰ τῆς ποικιλίας ταύτης τῶν σχημάτων καὶ τοῦ ὕψους τῶν στεγῶν κατώρθωσεν ὁ ἀρχιτέκτων νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν μᾶζαν τοῦ κτηρίου κίνησιν καὶ πλαστικότητα, ἣν δύναταί τις νὰ ἐκτιμήσῃ ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 2.

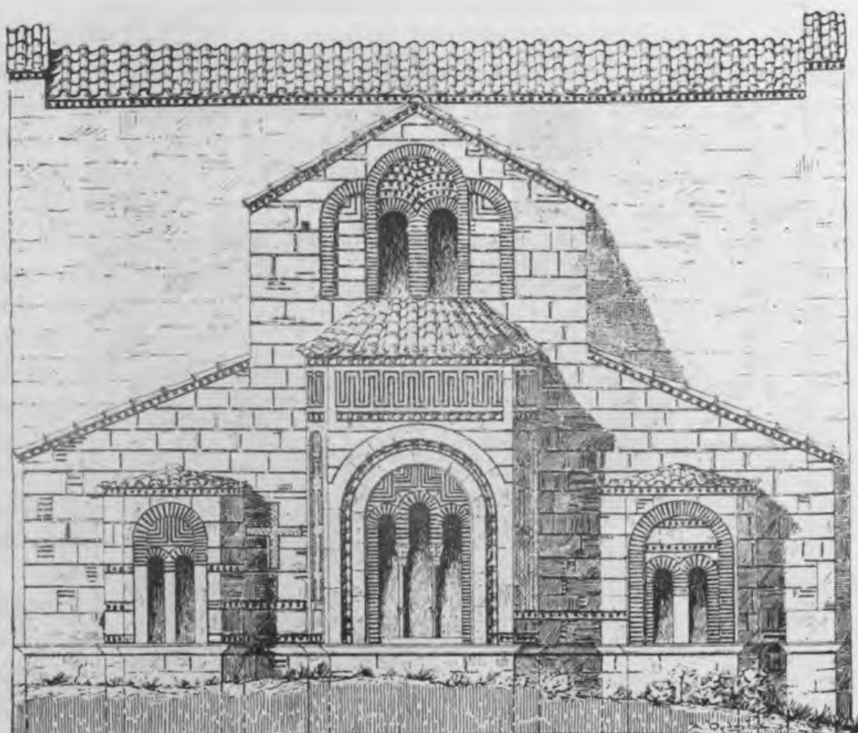
Πάντα τὰ ἐσωτερικὰ μέρη τοῦ ναοῦ ἐκφράζονται ἐξωτερικῶς σαφῶς καὶ ἀληθῶς. Δύο μόνον παρατηροῦνται μικραὶ ἀναλήθειαι: α') Τὰ δύο προβάλλοντα σκέλη τῆς ἐγκαρσίας καμάρας—ὧν ἕκαστον διαλύεται εἰς δύο στενὰ ποδαρικὰ συνενούμενα ἄνω διὰ τόξου (εἰκ. 5)—δὲν ἀνταποκρίνονται κατὰ πλάτος πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κύλινδρον, ὃν ὑποτίθεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουσι· διότι ἐκ τῶν δύο εἰρημένων ποδαρικῶν μόνον τὸ ἀνατολικὸν εἶναι τεθειμένον εἰς τὴν ὀργανικήν του θέσιν, τὸ δυτικὸν ὅμως ἀντὶ νὰ κεῖται ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν ἐσωτερικῶν ἀνατολικῶν κιόνων, εἶναι κατὰ 0.40 μετατεθειμένον πρὸς δυσμάς· φαίνεται δ' ἡ μετάθεσις αὕτη σαφῶς κατὰ τὴν συνάντησιν τοῦ μετωπιαίου τοίχου μετὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας (εἰκ. 4).

Ἡ γενομένη διαπλάτυνσις τῆς ἐξοχῆς τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς αἰσθητικοὺς λόγους. Πράγματι ἐπειδὴ τὸ ὕψος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας εἶναι μέγα τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς ἐσωτερικῶς μικρόν, ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις αὐτῆς θὰ τὴν παρουσίαζε πολὺ στενόμακρον· τούτου ἕνεκα ὁ ἀρχιτέκτων ἠναγκάσθη νὰ κάμῃ τὴν μνημονευθεῖσαν μετάθεσιν τοῦ δυτικοῦ ποδαρικοῦ εἰς βάρος τῆς ἀληθείας τῆς κατασκευῆς. Ἡ δὲ δευτέρα ἀναλήθεια συνίσταται εἰς τὴν κατὰ 0.50 ὑπερύψωσιν τοῦ ἀετώματος, ὅπερ στέφει τὴν προεξοχὴν τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὑπὲρ τὴν στέγην, ἥτις καλύπτει τὸν κύλινδρον. Τοιαῦται ἐξάρσεις εἶναι σύνηθες ἀρχιτεκτονικὸν τέχνασμα ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀπαντῶσαι εἰς μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς Ῥαβέννας[1]. Ἰδιαιτέρως δὲ ἀγαπῶσιν αὐτὰς οἱ ἀρχιτέκτονες

[1] G. Galassi, L'architettura protoromanica nell'esarcato di Ravenna 1928 εἰκ. 3, 8, 9, 10, 13, 27, 28, 31, 38. G. Gerola, Le chiese deuterobizantine del Ravennate ἐν Art Studies τοῦ 1931 σελ. 216 εἰκ. 1-8.

Εἰκ. 5. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς.

Εἰκ. 6. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς.

τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλίας [1], Ἠπείρου [2] καὶ Ἄρτης [3] πρὸς οὕς, ὡς θὰ ἴδωμεν, στενὴν συγγένειαν παρουσιάζει ἡ Πόρτα Παναγιά. Εἶναι ὅμως περίεργον πῶς ἀφοῦ διὰ νὰ μετριάσῃ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ὕψους πρὸς τὸ πλάτος ηὔξησεν ὁ ἀρχιτέκτων, καθ' ὃν τρόπον εἴδομεν, τὸ ἐξωτερικὸν πλάτος τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους, ὑπερύψωσε καὶ τὸ ἀέτωμά του, ηὔξησε δηλαδὴ πάλιν τὸ ὕψος του.

Ὁ ἀνωτέρω περιγραφεὶς ναὸς τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ὁμοιάζει καταπληκτικῶς ὡς πρός τε τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν πρὸς τὸν ἐν Ἄρτῃ, ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Κάτω Βρύσεως κείμενον ναὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς. Ἡ μόνη διαφορὰ τοῦ ἑνὸς ναοῦ ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἔγκειται 1) εἰς τὸ ὅτι ἡ Κάτω Παναγιὰ φέρει ὑπὲρ τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν, διακοπτομένην ὑπὲρ τὸ μέσον κλῖτος,

[1] Βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Τόμ. Ϛ' σελ. 291 εἰκ. 2. Ὑπερύψωσιν ἀετωμάτων ἔχομεν καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ εἰς τὸ Καζαντζιλὰρ καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 Πίν. LIII καὶ LXVI.

[2] Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης Λαμπάκης, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τεύχ. Γ' (1903) σελ. 82, Κάτω Παναγιὰ Millet, École Grecque σελ. 51 εἰκ. 23.

[3] Ναὸς Κωστάνιανης Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Ϛ' (1931) 265.

ἑτέραν, ἐγκαρσίαν ἐπίσης, μικρὰν καμάραν, ἀναδύουσαν ἐν εἴδει τρούλλου (τρουλλοκαμάρα) καὶ 2) εἰς τὸ ὅτι τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας τῆς κάτω Παναγιᾶς εἶναι πολὺ χαμηλότερον τοῦ δυτικοῦ.

Ἡ ὁμοιότης τῶν δύο ναῶν εἶναι εὐεξήγητος· ὁ ἱδρυτὴς τῆς Πόρτα Παναγιᾶς Σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης ἦτο, ὡς εἴπομεν (σελ. 8), στενὸς συγγενὴς τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, οἵτινες εἶχον κοσμήσει τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δεσποτάτου Ἄρταν διὰ περικαλλῶν ναῶν, χρησιμευσάντων φυσικά, ὡς πρότυπα διὰ ναοὺς γειτονικῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ Σεβαστοκράτωρ λοιπὸν τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννης εὔλογον εἶναι νὰ ἐξέλεξεν ὡς πρότυπον διὰ τὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἱδρυθέντα ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Μεγάλων Πυλῶν, τὸν ἐν Ἄρτῃ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα, ἀνεγερθέντα ναὸν τῆς Παναγίας τῆς Βρύσεως (Κάτω Παναγιᾶς).

Τοιχοδομία. Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν τρόπον κατασκευῆς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Οὗτοι μέχρι μὲν ὕψους 2 μέτρων ἄνωθεν τῆς περιθεούσης τὸ κτήριον εὐθυντηρίας εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μεγάλων φαιῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων, εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίου κτηρίου καὶ ἡρμολογημένων διὰ κονιάματος. Τινὲς τῶν λίθων τούτων, ἰδίᾳ τῆς βορείου πλευρᾶς, εἶναι οὕτω πως τοποθετημένοι, ὥστε νὰ σχηματίζωσι μεγάλους κατακορύφους σταυρούς. Τοιοῦτοι διακοσμητικοὶ λίθινοι σταυροὶ παρατηροῦνται συχνὰ εἰς βάθρα μεσοβυζαντινῶν ἰδίᾳ ναῶν ὡς π. χ. ἐν Καπνικαρέᾳ, Δαφνίῳ[1], Χώνικᾳ καὶ Ἀρείᾳ τῆς Ἀργολίδος[2], ἐν Βαράσοβᾳ τῆς Αἰτωλίας[3], ἐν Κίττᾳ Μάνης[4] κλπ. Ἀπὸ δὲ τῶν δύο μέτρων καὶ ἄνω οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μικρῶν σχετικῶς ὀρθογωνίων πωρολίθων ἰσοδόμως τεθειμένων, ὧν ἕκαστος περιβάλλεται κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους αὐτοῦ ἁρμοὺς διὰ μιᾶς πλίνθου. Ποῦ καί που ἀντὶ μιᾶς πλίνθου φέρουσιν οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ πολλὰ μικρὰ ὁριζοντίως τὰ μὲν ἐπὶ τῶν δὲ τεθειμένα τεμάχια πλίνθων (νάρθηξ, ἐγκάρσιον σκέλος, διακονικὸν εἰκ. 5 καὶ 6). Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου[5], ὡς καὶ εἰς μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης[6].

Ἀνοίγματα. Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἀρχικῶς πέντε θύρας[7], ὧν τρεῖς

---

[1] Millet, Le monastère de Daphni Paris 1899 πίν. V, 2.

[2] Ad. Struck, Athen. Mitteilungen 1909 πίν. VII, 2, IX, 4. 5 καὶ XI, 4.

[3] Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου δημοσιευθησόμενος προσεχῶς ἐν τῷ Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων.

[4] Traquair, Annual of the British School 1908-9 σ. 186 εἰκ. 3.

[5] Παναγία Βελλᾶς Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. Β' σελ. 157, εἰκ. 4, Ἅγ. Δημήτριος Κωστάνιανης Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρον. Τόμ. ϛ' σελ. 266.

[6] Ἅγ. Ἀπόστολοι Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. LXV.

[7] Ἡ μικρὰ παρὰ τὴν βόρειον γωνίαν τοῦ (ἐσω)νάρθηκος θύρα, δι᾽ ἧς γίνεται σήμερον ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κυρίως ναόν, φέρει παρὰ τὸ κατώφλιόν της ἐστρωμένην ἀρχαίαν ἐνεπίγραφον ἐπιτύμβιον πλάκα, ἡ δὲ παρὰ τὴν νοτίαν γωνίαν ἐφράχθη μεταγενεστέρως. Ἐπὶ δὲ τῆς βορείου πλευρᾶς οὐδὲν ἄνοιγμα ὑπῆρχε, ἀλλὰ μόνον δύο κόγχαι εἰς μίμησιν

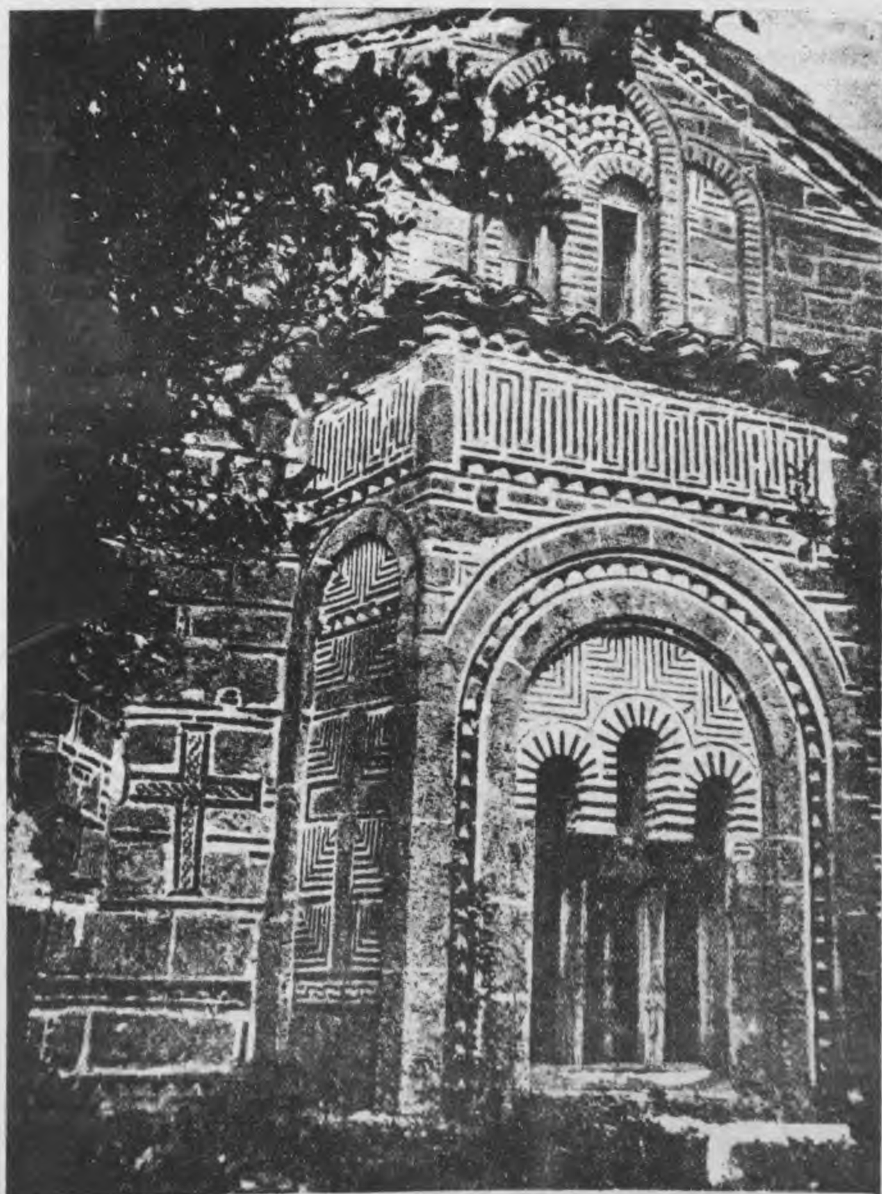
ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ καὶ ἀνὰ μία εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους (πλ. 1.25). Καὶ αἱ μὲν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς θύραι ἔφερόν ποτε μαρμάρινα ὀρθογώνια πλαίσια, ὧν ἕν, ἀφαιρεθὲν ἀργότερον, ἐκόσμησε τὴν βόρειον θύραν τοῦ ἐξωνάρθηκος (ὅρα εἰκ. 11), αἱ δὲ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔφερον πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα, (εἰκ. 5), εἶναι δὲ σήμερον ἀμφότεραι πεφραγμέναι.

Τὰ φωτίζοντα τὸ ἐσωτερικὸν παράθυρα εἶναι ἄλλα μὲν δίλοβα, ἄλλα δὲ τρίλοβα καὶ εἰς ποικίλα ὕψη τοποθετημένα. Οὕτω ὁ ἐσωνάρθηξ φέρει κατὰ τὰ πλάγια ἀνὰ ἓν δίλοβον, ὑψηλὰ τοποθετημένον, παράθυρον ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς ἀνὰ ἓν πτερύγιον ἀπολῆγον ἄνω εἰς τεταρτοκύκλιον (εἰκ. 5). Τὰ πλάγια κλίτη φωτίζοντ. δι᾽ ἑνὸς λίαν στενοῦ διλόβου παραθύρου, συμμετρικῶς τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθη ἐπὶ τῆς Ν καὶ Β πλευρᾶς κόγχη μιμουμένη μονόλοβον παράθυρον. Τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος φωτίζεται ἐπίσης διὰ διλόβου παραθύρου τοποθετημένου καθ᾽ ἑκάτερον τῶν σκελῶν αὐτοῦ, εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους του (εἰκ. 5). Ἡ μεγάλη κατὰ μῆκος καμάρα εἶναι τυφλή, διατρυπωμένη μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τύμπανον ὑπὸ διλόβου παραθύρου ὁμοίου τοῖς τοῦ νάρθηκος, ἤτοι μετὰ τυφλῶν πτερυγίων (εἰκ. 6, 7). Αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ φέρουσιν ἀνὰ ἓν δίλοβον παράθυρον μὲ πωρίνους σταθμοὺς [1] καὶ κιονίσκον καὶ τέλος ἡ μεγάλη κόγχη τοῦ ἱεροῦ φέρει ὡραῖον τρίλοβον ἄνοιγμα (εἰκ. 7) ἔχον τὸν μέσον λοβὸν ὑψηλότερον. Γενικῶς οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐκ μαρμαρίνου κορμοῦ μετὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος.

Πάντα τὰ παράθυρα περιβάλλονται ὑπὸ ἐξεχόντων πλιθίνων ἢ πωρίνων τοξωτῶν πλαισίων, ἅτινα ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς ποδιᾶς, ὑψοῦνται ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τῶν ἀνοιγμάτων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου καὶ τὸ ἄνοιγμα ἐξαίρεται καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου διακοσμεῖται. Τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τῆς μεγάλης κόγχης περιβάλλονται ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν συνενουμένων κάτω ὁριζοντίως. Διὰ τῆς ὑπερυψώσεως δὲ τῶν πλαισίων ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τῶν ἀνοιγμάτων γεννῶνται τύμπανα, ἅτινα διακοσμοῦνται συνήθως μὲν διὰ πλίνθων διατεταγμένων κατ᾽ ἀντινώτους ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 7), ἐνίοτε δὲ καὶ δι᾽ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ὁριζοντίων (παράθυρον προθέσεως εἰκ. 6) ἢ καμπύλων ὁμοκέντρων πρὸς τὰ γεφυροῦντα τοὺς λοβοὺς τόξα (παράθυρον ὕπερθεν κόγχης ἱεροῦ εἰκ. 7). Αἱ πλίνθοι δι᾽ ὧν εἶναι κατεσκευασμένα τὰ πλαίσια καὶ αἱ διακοσμήσεις τῶν παραθύρων ἔχουσι πάχος 0,025 - 0.03.

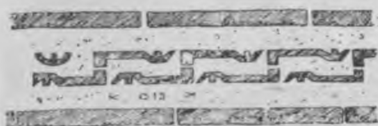
παραθύρων, προφανῶς πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐκεῖθεν εἰσβαλλούσης ἀπὸ τῆς κλιτύος ὑγρασίας

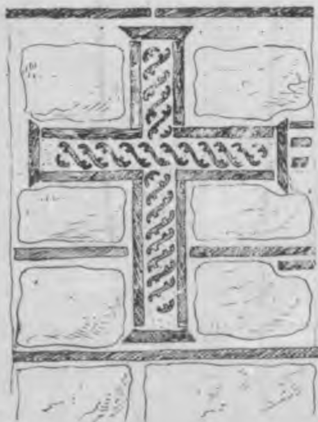
[1] Οἱ σήμερον ὑπάρχοντες χονδροειδεῖς πώρινοι κιονίσκοι τῶν παραθύρων τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἦσαν βεβαίως ἄλλοτε μαρμάρινοι. Ἐπίθημα μετὰ ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως πτηνοῦ ἐν μέσῳ ἀνθεμίων, ἀπερριμένον παρὰ τὸν ναόν, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀνῆκε ποτὲ εἰς ἕνα τῶν κιονίσκων τούτων.

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς
(Φωτογρ. Λαμπάκη)

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Πλὴν τῶν πλαισιουσῶν τοὺς πωρολίθους πλίνθων, τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ τῶν πλινθίνων διακοσμήσεων τῶν τυμπάνων τῶν παραθύρων καὶ ἄλλαι τινὲς πήλιναι διακοσμήσεις ἐμψυχοῦσι τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου· εἶναι δ' αὗται: α΄) ὀδοντωταὶ ταινίαι τοποθετημέναι εὐθὺς ὑπὸ τὰ πώρινα λοξότμητα γεῖσα ἢ κάτωθεν τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων (παράθυρον ἐγκαρσίου σκέλους) ἢ διασχίζουσαι τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ ὁριζοντίως ἢ τέλος τεθειμέναι εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς κάτωθεν τοῦ μετωπιαίου τόξου τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 5). β΄) Μαίανδρος τοποθετημένος δίκην ζωφόρου εὐθὺς κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης καὶ περιλαμβανόμενος μεταξὺ δύο ὀδοντωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 6, 7). γ΄) Ζώνη διακοσμητικὴ ἀποτελουμένη ἐκ δύο σειρῶν πηλίνωνκοσμημάτων τοῦ παραπλεύρως εἰκονιζομένου σχεδίου (εἰκ. 8) καὶ τέλος δ΄) δύο πήλινοι σταυροί, ὧν ὁ μὲν κεῖται εὐθὺς ὑπὸ τὸ μετωπιαῖον τόξον τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 5) ὁ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ τοίχῳ (εἰκ. 7). Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος εἶναι ἁπλοῦς, ἐκ κυματοειδῶς λαξευμένων πλίνθων συνιστάμενος, ὁ δὲ δεύτερος παχύτερος ἐξωτερικῶς μὲν σχηματιζόμενος διὰ μεγάλων πλίνθων ἐσωτερικῶς δὲ φέρων σειρὰν πηλίνων κοσμημάτων τοῦ γνωστοῦ ἐν σχήματι διπλοῦ ἔψιλον σχεδίου (εἰκ. 7, 9). Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ἄλλοι μεγάλοι ἀλλὰ πώρινοι, διπλοῖ αὐτοί, σταυροὶ (Σταυρώσεως) διακοσμοῦσι τὰς κατὰ τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ σχηματιζομένας ἀβαθεῖς κόγχας. Τὰ δὲ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τῶν ἐνλόγῳ σταυρῶν κενὰ πληροῦνται πάλιν δι' ἀντινώτων παραλλήλων ὀρθῶν γωνιῶν σχηματιζομένων διὰ πλίνθων, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι 7.

Εἰκ. 8. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα.

Εἰκ. 9. Σταυρὸς ἐκ κεραμίνων κοσμημάτων

Αἱ μνημονευθεῖσαι κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἄρτης. Οὕτω π.χ. ἡ ὑπὸ στοιχεῖον γ εὑρίσκεται εἰς τὴν Κάτω Παναγιάν [1], τὰ δισέψιλον εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν [2] καὶ τὴν Κάτω Παναγιάν [3].

[1] Λαμπάκης, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. τεῦχ. Γ' (1903) εἰκ. 22, ὅθεν Millet, École Grecque εἰκ. 121. Τὸ αὐτὸ κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Πελοποννήσου.

[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) σελ. 21 εἰκ. 8.

[3] Λαμπάκης ἔ. ἀ. εἰκ. 23.

β) Ὁ ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 3). Εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἶναι προσκεκολλημένος πρὸς Δ. εὐρύχωρος ἐξωνάρθηξ, ἐσχηματισμένος ἐν εἴδει σταυρικοῦ μετὰ τρούλλου ναοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 11,00 × 8.00. Ὁ ὑπὸ τὸν τροῦλλον χῶρος τοῦ ναοῦ τούτου ἔχει τὴν μορφὴν τῶν «ὀκταγωνικῶν» μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα τὸ ἐν τῷ βασικῷ τετραγώνῳ ἐγγεγραμμένον ὀκτάγωνον δὲν ἔχει τὰς πλευρὰς αὐτοῦ περίπου ἴσας πρὸς ἀλλήλας ἀλλ' ἐναλλὰξ μεγάλας καὶ μικράς, κατ' ἀναλογίαν μήκους 1 : 4, ἐν ᾧ εἰς τοὺς γνωστοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς ἡ ἀναλογία αὕτη οὐδέποτε ὑπερβαίνει τὸ 1 : 1,15 [1]. Καὶ κατὰ μὲν τὰς τέσσαρας μεγάλας πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου ἐκβάλλουσιν ὑψηλαὶ κυλινδρικαὶ καμάραι, κατὰ δὲ τὰς μικρὰς κατεσκευάσθησαν κόγχαι κυλινδρικαὶ καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων, ὧν αἱ κλεῖδες εὑρίσκονται εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τοῦ τῶν κλειδῶν τῶν καμαρῶν (εἰκ. 4). Τὰ τεταρτοσφαίρια ταῦτα παίζουσιν ἐδῶ τὸν ρόλον τῶν ἡμιχωνίων (trompes) μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν ᾧ τὰ ἡμιχώνια τῶν μεγάλων ὀκταγωνικῶν ναῶν γεφυροῦσιν ὑψηλὰ τὰς διέδρους γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, τὰ τεταρτοσφαίρια καλύπτουσι ἡμικυλινδρικὰς κόγχας διηκούσας μέχρι τοῦ ἐδάφους. Τοιαύτας γωνιαίας ἡμικυλινδρικὰς κόγχας ἐφήρμοζε συχνὰ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἰδίᾳ εἰς τὰ βαπτιστήρια. Ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν τὰς περιεφρόνει. Ἰδιαιτέρως μάλιστα ἐχρησιμοποίησεν αὐτὰς εἰς ναοὺς τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου [2], ἀργότερον δὲ καὶ ἐν Χάλκῃ [3] (1341 - 1372), Ἄρτῃ [4] καὶ ἐν Βοιωτίᾳ [5]. Ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Ἀρμενίας αἱ κόγχαι ἐκδηλοῦνται συχνὰ ἀναγλύφως ἐν τῷ ἐξωτερικῷ τοῦ κτηρίου, εἰς τὰ λοιπὰ παραδείγματα ἐγγράφονται πάντοτε ἐντὸς τῆς κυβικῆς μάζης τοῦ ναοῦ.

Οἱ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ περιγεγραμμένου ὀρθογωνίου χῶροι κατεσκευάσθησαν ἐνταῦθα τελείως ἀνεξάρτητοι. Ἐκ τούτων οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς διεμορφώθησαν ὡς θολωταὶ δίοδοι προσπελάσεως πρὸς τὰς πλαγίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς ὡς ἀποθῆκαι ἢ σκευοφυλάκια, ἴσως καὶ ὡς χωνευτήρια. Καλύπτονται δὲ πάντες ὑπὸ κυλινδρικῶν

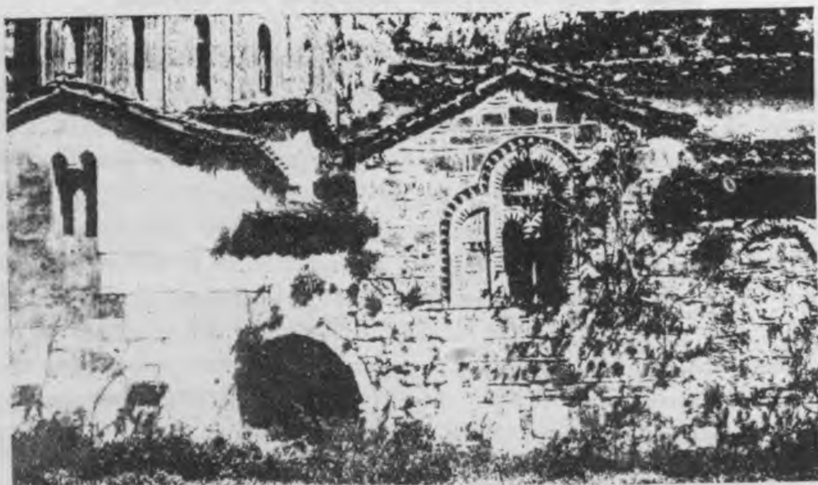
[1] Ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ Ἁγ. Σοφίᾳ Μονεμβασίας ἡ ἀναλογία αὕτη κατέρχεται καὶ κάτω τῆς μονάδος ἤτοι ἡ διάμετρος τῶν καμαρῶν εἶναι μικροτέρα τῶν ἑκατέρωθεν αὐτῆς πλευρῶν τοῦ ὀκταγώνου.

[2] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa τόμ. I εἰκ. 67, 68 καὶ 72. Tschubinaschwili, Die kirchliche Baukunst des Kaukasus, Monatshefte für Kunstwissenschaft XV (1922) 221. Bachmann, Kirchen und Moscheen von Armenien und Kurdistan Leipzig 1913 πίν. 28, 31, 32.

[3] N. Brunov, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VI (1928) 510 πίν. 31.

[4] Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5, (1919) σελ. 31 εἰκ. 19.

[5] Καθολικὸν τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς ἐν τῷ Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων.

Εἰκ. 10. Νοτία ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τοῦ ἐσωνάρθηκος.

καμαρῶν (εἰκ. 3), αἵτινες παρουσιάζουσι διατομὴν ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων [1] (εἰκ. 5 καὶ 10).

Ὁ τροῦλλος τοῦ κτηρίου κατεσκευάσθη, ὡς εἰς τοὺς ὀκταγωνικοὺς ναούς, πολύεδρος, (16πλευρος), φέρων ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς ἀνὰ ἓν τοξωτὸν παράθυρον κατὰ δὲ τὰς ἀκμὰς ἰσχνοὺς πλινθίνους κιονίσκους (εἰκ. 5).

Τοιχοδομία τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ἐξωνάρθηκος αὕτη εἶναι τελείως διάφορος τῆς τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἀντὶ μικρῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα μεγάλοι τετραγωνισμένοι ὑποκύανοι καὶ σκληροὶ ἀσβεστόλιθοι, ἁπλῶς ἡρμολογημένοι διὰ κεραμοκονίας (κουρασάνι) ἀλλ᾽ ἄνευ πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμοὺς (εἰκ. 5). Ἦσαν δ᾽ οἱ τοῖχοι ἐξωτερικῶς κεκονιαμένοι, ὡς ἀποδεικνύουσι μεγάλα σῳζόμενα τεμάχια ἐπιχρίσματος. Μόνος ὁ τροῦλλος εἶναι κατεσκευασμένος διὰ πλίνθων, αἵτινες ὅμως ἐκαλύφθησαν ἀργότερον δι᾽ ἐρυθρωποῦ κεραμοκονιάματος, ὅπερ ἀφίνει ὁρατὰς μόνον τινὰς ὀδοντωτὰς ταινίας ὁμοκέντρους πρὸς τὴν ἄντυγα τῶν παραθύρων (εἰκ. 5) καὶ ζωφόρον ἐκ πλίνθων, τοποθετημένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην εὐθὺς κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης [2] (εἰκ. 5).

Ἀνοίγματα τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὁ ἐξωνάρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς

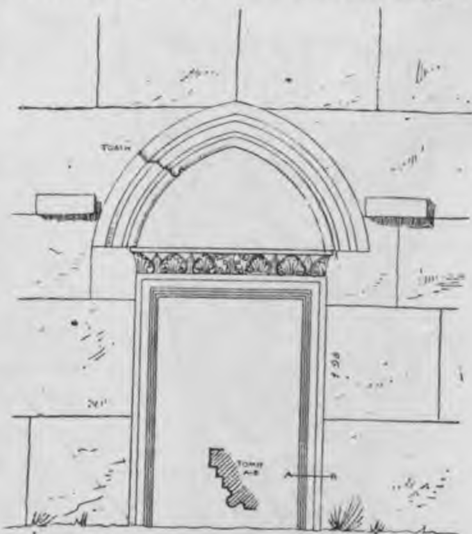
---

[1] Τεθλασμένων τόξων κάμνει ἐνίοτε χρῆσιν καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα βλέπε ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης μελέτῃ μου Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) σ. 50.

[2] Ὁμοίως τοποθετημένας πλίνθους εὑρίσκομεν συνήθως εἰς Ἠπειρωτικῶν ναῶν τρούλλους πβλ. Βερσάκην. Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α.

τὸν κυρίως ναὸν διὰ μεγάλης θύρας. Ἐκ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἦτο προσιτὸς διὰ δύο θυρῶν, ὧν ἡ μὲν εὑρίσκετο ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἡ δὲ ἐν τῷ μέσῳ τῆς βορείου. Ἀμφότεραι αἱ θύραι αὗται ἦσαν ὀρθογώνιοι καὶ ἔφερον ὑπεράνω τεθλασμένα ἀνακουφιστικὰ τόξα ἐκ μαλακοῦ κιτρινωποῦ πωρολίθου, μὲ διατομὴν ἐνθυμίζουσαν φραγκικὰ τόξα (εἰκ. 8, 11). Καὶ τῆς μὲν δυτικῆς θύρας τὸ ὀρθογώνιον πλαίσιον ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ κτιστοῦ τοξωτοῦ περιβλήματος (εἰκ. 11). Τῆς δὲ βορείου σώζεται τὸ μετὰ πολλαπλῶν ἐσοχῶν μαρμάρινον πλαίσιον, ὅπερ ἀσφαλῶς ἀφῃρέθη ἀπό τινος τῶν ἐσωτερικῶνθυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ἵνα τοποθετηθῇ ἐνταῦθα.

Τὸ φῶς εἰσήρχετο εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῶν 16 παραθύρων τοῦ τρούλλου — ἐσχηματισμένων δι' ἐπαλλήλων ἐξεχόντων πλαισίων κατὰ τὸ σύστημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ δύο διλόβων παραθύρων ἀνὰ ἓν τῶν ὁποίων εὑρίσκεται εἰς τὴν Β. καὶ τὴν Ν. κεραίαν καὶ ἑνὸς τριλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὴν Δ. κεραίαν. Τὰ τοξύλλια τῶν παραθύρων τούτων δὲν εἶναι ἡμικυκλικὰ ἀλλ' ἔχουσιν ἄντυγα μὲ ἀραβικὸν διπλῆς καμπυλότητος τόξον (εἰκ. 5, 10).

Εἰκ. 11. Βόρειος θύρα τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὁ προσβλέπων ἐξωτερικῶς τὸ σύνολον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀντιλαμβάνεται εὐκόλως ὅτι τὰ δύο ταῦτα μέρη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι σύγχρονα. Πράγματι ὄχι μόνον τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας των εἶναι τελείως διάφορον ἀλλὰ καὶ ἡ κλῖμαξ τῆς κατασκευῆς ἑκατέρου μαρτυρεῖ περὶ ἐντελῶς διαφόρου πνεύματος. Εἶναι ἀδύνατον εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ἀρχιτέκτων νὰ συνέθεσε τὰ κομψὰ καὶ μικροκαμωμένα ἀετώματα τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὰς ἁδρὰς μάζας καὶ τὸν βαρὺν σχετικῶς τροῦλλον τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ 10). Ἀποβλέπων εἰς τὴν ἄνευ πλίνθων τοιχοδομίαν, τὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τοῦ τρούλλου καὶ τέλος εἰς τὸ σχῆμα τοῦ τοξυλλίων τῶν παραθύρων καὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς βορείου θύρας συμπεραίνω ὅτι ὁ ἐξωνάρθηξ θὰ προσετέθη εἰς τὸν ναὸν τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14^ου^ αἰῶνος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν φραγκικὴν τομὴν τῶν ὑπὲρ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν θύραν ἀνακουφιστικῶν τόξων (εἰκ. 11), αὕτη εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐγένετο κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ἐλθοῦσαν κατὰ τὸν 14^ον^ αἰῶνα διὰ τῶν Δουσὰν καὶ τῶν Νεμάνια

εἰς Θεσσαλίαν μέσῳ Σερβίας, ἧς πλεῖστα μνημεῖα παρουσιάζουσι ζωηρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς τέχνης [1].

Στοά. Πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωνάρθηκος ὑπῆρχε πιθανώτατα χαμηλὴ κιονοστήρικτος στοά, ἥτις κατεστράφη ὁλοσχερῶς [2]. Σώζονται μόνον τμήματα κονιαμάτων τοιχογραφιῶν (εἰκ. 5, 10) αἵτινες ἴσως θὰ ἐστεγάζοντο ὑπ' αὐτῆς. Ἡ ἀκριβὴς διάταξις τῆς στοᾶς μόνον δι' ἀνασκαφῆς θὰ ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ· διότι πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει νῦν ἱκανὴ ἐπίχωσις.

Εἰκ. 12. Κιονόκρανον παραθύρου μεσαίας κόγχης ἱεροῦ.

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν γλυπτόν, ψηφιδωτὸν καὶ γραπτὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ.

α') Τὰ γλυπτά. Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου ἀναφέρω ἐν πρώτοις τὰ κιονόκρανα, ἅτινα ἔστεφόν ποτε τοὺς κίονας τῶν κιονοστοιχιῶν. Ταῦτα καταστραφέντα ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1855 ἀντικατεστάθησαν δι' ἄλλων ἀτέχνων. Ἐσώθη ἐν τούτοις ἓν τῶν παλαιῶν ἀποκείμενον πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶναι κορινθιακόν, εἰλημμένον πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, φέρει δὲ κάτω μὲν σειρὰν 8 φύλλων ἀκάνθης, ἄνω δὲ φύλλα καλάμου [3]. Ἡ κάτω διάμετρός του εἶναι 0,42.

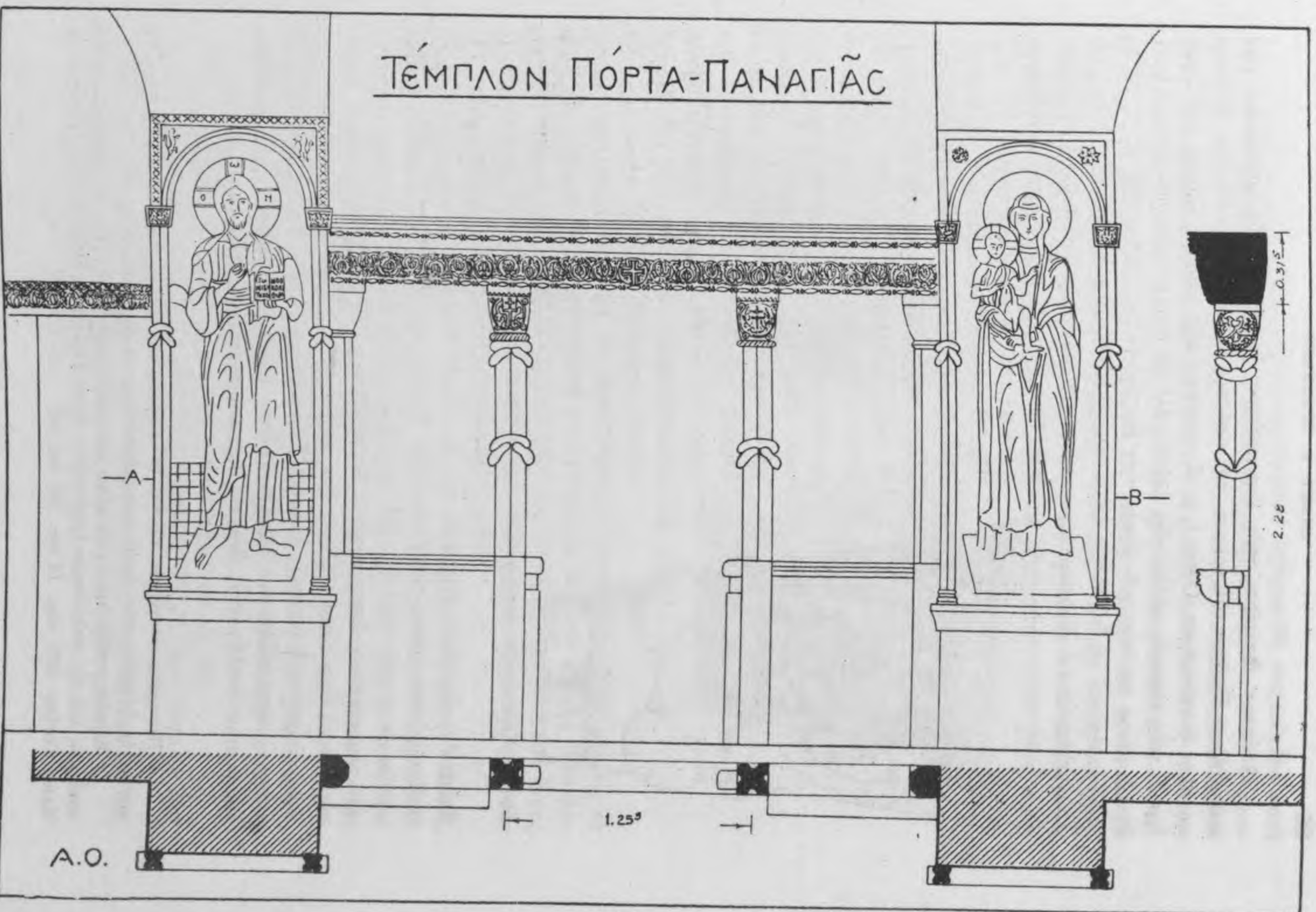

Εἰκ. 13. Διακόσμησις κιονοκράνου παραθύρου βορ. πλευρᾶς.

---

[1] Millet, L'ancien art serbe Paris 1919 σ. 88.

[2] Στοαὶ ξύλιναι κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὰς συνεχομένας αὐτῇ μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ συνειθίζονται καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἄρτης (Βλαχέρναι, Παρηγορήτισσα Ὀρλάνδος Ἀρχ. Δελτ. 5, 1919 σ. 14 καὶ Βουλγαρίας (Τίρνοβο) Protitch, Bulgarcka istoricecka biblioteca τόμ. III σ. 178 καὶ 179.

[3] Ὅμοια κιονόκρανα ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἐν τῇ Μητροπόλει καὶ τῷ Βροντοχίῳ τοῦ Μυστρᾶ Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 46 1, 2, 3, 4 καὶ 55 6, 7, 8.

Εἰκ 14.

Ἀνέφερα ἀνωτέρω τοὺς μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους τῶν παραθύρων. Τούτων οἱ κορμοί, τὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπιθήματα φέρουσι ποικίλην διακόσμησιν. Οὕτω λ. χ. οἱ κιονίσκοι τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχουσι τοὺς κορμοὺς αὐτῶν οὐχὶ ἁπλοῦς, ἀλλ᾿ ὡς δέσμην στελεχῶν συνδεομένων ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίνου κόμβου (εἰκ. 6, 7). Τὰ δὲ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπ᾿ αὐτῶν ἐπικαθήμενα ἐπιθήματα κοσμοῦνται δι᾿ ἀναγλύπτων πλοχμῶν καὶ ἁλύσεων ἐκτεινομένων ἐπ᾿ ἀμφοτέρων τῶν μελῶν ἐν συνεχείᾳ (εἰκ. 12). Ἡ διακόσμησις συνοδεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ συντομογραφήματος IC XC. Ἐπὶ δὲ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίζεται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ μακρόλαιμον καὶ μακρόπουν πτηνὸν (πελαργός;)[1] ἐν μέσῳ φυλλωμάτων (εἰκ. 13). Ἀλλὰ τὸν μεγαλύτερον γλυπτικὸν πλοῦτον παρέχει τὸ ἀρτίως σωζόμενον μαρμάρινον τέμπλον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 14), ὅπερ σήμερον ἐκτείνεται μόνον πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ μέσου κλίτους, τοῦ διακονικοῦ φρασσομένου διὰ τοίχου ἐφ᾿ οὗ εἶναι ἐζωγραφημέναι μορφαί, πιθανῶς μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ ἱδρυτοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου. Καὶ τῆς μὲν προθέσεως τὸ τέμπλον ἀποτελεῖται μόνον ἐξ ἑνὸς ἐπιστυλίου τοποθετημένου εἰς ὕψος 2,30 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους· τοῦ δὲ μέσου κλίτους τὸ τέμπλον εἶναι συνθετώτερον. Τούτου τὸ ἐπιστύλιον, τομῆς τραπεζοειδοῦς (εἰκ. 14), βαίνει ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων, ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα ἔχουσι τομὴν τριῶν τετάρτων ὀκταγώνου, τὰ δὲ δύο μέσα ἔχουσι τὴν μορφὴν δέσμης τεσσάρων κιονίσκων συσφιγγομένων διὰ σχοινίνου κόμβου[2]. Τὸ κάτω ἥμισυ πάντων τῶν στηριγμάτων διαμορφοῦται ὡς πεσσίσκος. Τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων πεσσίσκων κενὰ ἐφράσσοντο ἄλλοτε διὰ μαρμαρίνων θωρακείων, ὧν σήμερον διατηρεῖται μόνον ἡ ἰσχυρῶς ἐξέχουσα κυματωμένη στέψις. Τὸ δὲ μεσαῖον μετακιόνιον, σχηματίζον τὴν Ὡραίαν Πύλην, φέρει ἑκατέρωθεν δύο μικροτέρους πεσσίσκους ἀπολήγοντας ἄνω εἰς μηλομόρφους λαβὰς (πόμμολα εἰκ. 14).

Εἰκ. 15. Κιονόκρανον τοῦ τέμπλου.

[1] Πελαργὸς εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου τῆς ἐν Κορινθίᾳ μονῆς τῆς Λέχοβας, περὶ ἧς θὰ πραγματευθῶ προσεχῶς ἐν τῷ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ.

[2] Κόμβοι συνδέοντες ἐν τῷ μέσῳ κιονίσκους ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς ὡς καὶ εἰς παλαιότερα λομβαρδικὰ ἔργα. Πβλ. Toesca, Storia dell'arte italiana Torino 1927 τόμ. II εἰκ. 527 καὶ 547.

Οἱ δύο μέσοι κιονίσκοι ἔχουσι κιονόκρανα λεβητοειδῆ κοσμούμενα κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς των διὰ περικόμψου ἐπιπεδογλύφου διακοσμήσεως. Ἀμφοτέρων αἱ κύριαι ὄψεις εἰκονίζουσι τὸν διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναβλαστάνουν ἑλικοειδῆ ἀνθέμια, ἐν ᾧ ρόδακες κοσμοῦσι τὰς δύο ἄνω γωνίας (εἰκ. 17). Ἐπὶ δὲ τῶν πλευρῶν τῶν αὐτῶν κιονοκράνων εἰκονίζονται ἄλλοτε μὲν ἁπλοῖ ρόδακες, ἄλλοτε δὲ συνθετώτερα θέματα ὡς π. χ. ὁ δικέφαλος ἀετὸς μετὰ στέμματος (εἰκ. 15)—σύμβολον τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς τοῦ κτήτορος—ἐν μέσῳ δύο ροδάκων ἢ δύο ἀντιμέτωπα πτηνὰ μὲ λαιμοὺς συμπλεκομένους (εἰκ. 15). Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα εἶναι

Εἰκ. 16 καὶ 17. Κιονόκρανα τοῦ τέμπλου.

σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην· τὸ ἐπανευρίσκομεν ἀνάγλυπτον μὲν εἰς τὸ τέμπλον τῆς παρὰ τὴν Ἄρταν μονῆς τῶν Βλαχερνῶν [1] καὶ εἰς τὴν ξυλόγλυπτον θύραν τῆς Ἀχρίδος [2], γραπτὸν δὲ ἐπὶ ἀρμενικοῦ εὐαγγελίου [3] τοῦ ἔτους 1198. Τοῦ αὐτοῦ θέματος χρῆσιν κάμνει καὶ ἡ ἀνατολικὴ τέχνη εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ἀγγείων καὶ αὐτῶν τῶν κιονοκράνων [4].

Πλουσιώτατα διακεκοσμημένον εἶναι τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ στέφεται ὑπὸ χαμηλῆς ὁριζοντίως αὐλακουμένης πλακὸς καὶ φέρει ἄνω καὶ κάτω ἰσχυρῶς ἀνάγλυπτον ἀστράγαλον. Μεταξὺ τῶν δύο ἀστραγάλων ἁπλοῦται πυκνὸν ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα ἐκ συμπλεκομένων ἀνθεμίων ἀναπτυσσομένων ἑκατέρωθεν κεντρικοῦ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ κύκλου (εἰκ. 18). Τὸ βάθος, ἐφ' οὗ τὸ κόσμημα διατηρεῖ ἀκόμη ἐπὶ τῆς τραχείας ἐπιφανείας του ἴχνη ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, ἥτις ἐπλήρου τὸ ἐκβαθυσμένον πεδίον

[1] Εἰκὼν παρὰ Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 153.

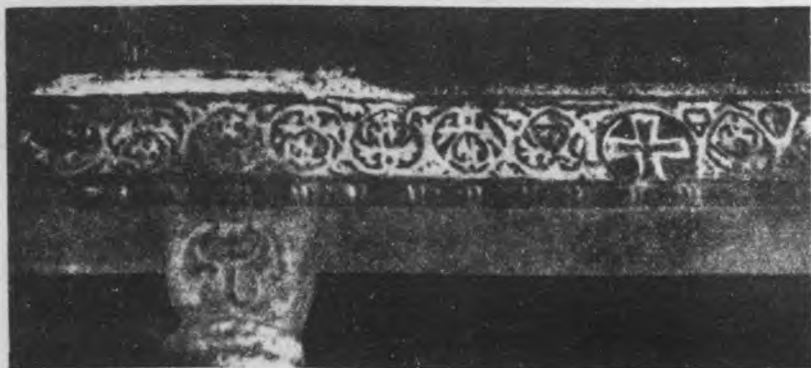
[2] Diehl, Manuel d'art byzantin Paris 1910 εἰκ. 417, Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 168.

[3] Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917 εἰκ. 228. Ἡ αὐτὴ εἰκὼν καὶ παρὰ Springer, Kunstgeschichte τ. II 1919 εἰκ. 95.

[4] Μουσεῖον Βαλεντίας.

(sfondo)[1]. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ μέσου τέμπλου εἶναι μόλις 2.60, μὴ περιλαμβανομένης τῆς μιᾶς καὶ μόνης χαμηλῆς βαθμίδος ἐφ' ἧς βαίνει. Ὁμοίαν πρὸς τὸ κεντρικὸν ἐπιστύλιον διακόσμησιν φέρει καὶ τὸ τῆς προθέσεως. Μόνον τὸ σχέδιον τοῦ ἐν τῷ μέσῳ σταυροῦ εἶναι ἐν τούτῳ συνθετώτερον.

Τὸ σχέδιον τοῦ τέμπλου συμπληροῦται καὶ διὰ τῶν δύο μαρμαρίνων προσκυνηταρίων, ἅτινα ἐπενδύουσι τὸ μέτωπον τῶν δύο τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τὰ παραβήματα. Τὰ προσκυνητάρια ταῦτα, στενὰ καὶ ὑψηλά, βαίνουσιν ἐπὶ ἐλαφρῶς κυματωμένης βάσεως ἀποτελοῦνται δ' ἕκαστον ἀπὸ δύο κιονίσκους δεσμοειδεῖς συσφιγγομένους ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους

Εἰκ. 18. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου.

των διὰ κόμβου (εἰκ. 14) ἐφ' ὧν βαίνει ἡμικυκλικὸν τόξον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου. Τὸ σύνολον ἀποτελεῖ κομψὸν ἅμα καὶ πολυτελὲς πλαίσιον ὁλοσώμων ψηφιδωτῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Μαρμάρινα πλαίσια εἰκόνων ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ τέμπλου συναντῶμεν συχνὰ εἰς τοὺς μεσοχρονίους βυζαντινοὺς ναούς[2]. Εἶναι δὲ πάντοτε ταῦτα ὑψηλότερον τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοποθετημένα καὶ συνήθως μικροτέρων ἢ ἐνταῦθα διαστάσεων, ὡς π. χ. ἐν τῷ πλευρικῷ ναῷ τῆς Παναγίας

---

[1] Ὁμοία διὰ κηρομαστίχης διακόσμησις εὕρηται καὶ ἐπὶ τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς ἐν Ἄρτῃ Παρηγορητίσσης Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5. (1919) σελ. 75.

[2] Ὅμοιον περίπου πρὸς τὸ ἡμέτερον εἶναι τὸ πλαίσιον τοῦ ἐν Μεσσηνίᾳ ναοῦ τῆς Σαμαρίνας Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1919 σελ. 91 εἰκ. 4. Εἰς ἄλλους ναοὺς τοιαῦτα πλαίσια ὁλοσώμων εἰκόνων ἀπαντῶσιν καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων ὡς π. χ. ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ Μονεμβασίας ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας Rüdell, Die Kachrie Djamissi in K/pel 1908, F. Schmitt, Kachrie Djami Μόσχα 1906 ρωσσ. πίν. LXXVII κλπ.

τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ [1], ἐν Μυστρᾷ [2] καὶ ἀλλαχοῦ. Τὰ ἐν σχήματι κολούρου πυραμίδος κιονόκρανα τῶν κιονίσκων κοσμοῦνται διὰ συμπλεκομένων φυλλωμάτων, τὸ δὲ πλαίσιον τοῦ περιβάλλοντος τὸν Χριστὸν τόξου κοσμεῖται προσθέτως καὶ διὰ τοῦ παραπλεύρως εἰκονιζομένου γεωμετρικοῦ μαρμαροθετήματος ἐξ ἐρυθρῶν καὶ πρασίνων τεμαχίων [3], ἐν τῷ ὁποίῳ παρεμβάλλονται δύο ὀρθοὶ ἀντωποὶ λέοντες μετ' ἀνακεκαμμένης οὐρᾶς καταληγούσης εἰς ἀνθέμιον (εἰκ. 19). Ὁμοίως διαμορφωμένας οὐρὰς λεόντων — χαρακτηριστικὰς διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων — συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης [4], εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ [5], εἰς τὴν ξυλόγλυπτον θύραν τῆς μονῆς Ρίλας [6] καὶ ἀλλαχοῦ. Τῆς δὲ Παναγίας τὸ πλαίσιον φέρει εἰς τὰ γωνιαῖα ὑπὲρ τὸ τόξον τρίγωνα ρόδακα καὶ ἄλλο κυκλικὸν πεπλεγμένον κόσμημα ἀνάγλυπτον, κατὰ δὲ τὴν παρυφὴν μόνον γεωμετρικὸν μαρμαροθέτημα.

Εἰκ. 19. Μαρμαροθετικὴ διακόσμησις τοῦ βορείου προσκυνηταρίου.

β) Τὰ ψηφιδωτά. Τὴν ψηφιδωτὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσι — προφανῶς λόγῳ οἰκονομίας — μόνον δύο ὁλόσωμοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, τοποθετημέναι ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων μαρμαρίνων πλαισίων. Ὡς δὲ ἤδη παρετηρήθη καὶ ὑπ' ἄλλων [7], αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι ἐνταῦθα κατ' ἀντίστροφον τῆς συνήθους τάξιν τοποθετημέναι, ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν (πρὸς Β) ἡ τοῦ Χριστοῦ, δεξιᾷ δὲ ἡ τῆς Παναγίας.

[1] Schulz and Barnsley, The monastery of S[t] Luke of Stiris in Phocis London 1901 πίν. 25. Wulff, Altchristl. und byzantinische Kunst II εἰκ. 389.

[2] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 43.

[3] Μαρμαροθετήματα ἐν τῇ αὐτῇ θέσει παρουσιάζει καὶ τὸ προσκυνητάριον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ Millet ἔ. ἀ. πίν. 43 καὶ 45, 1.

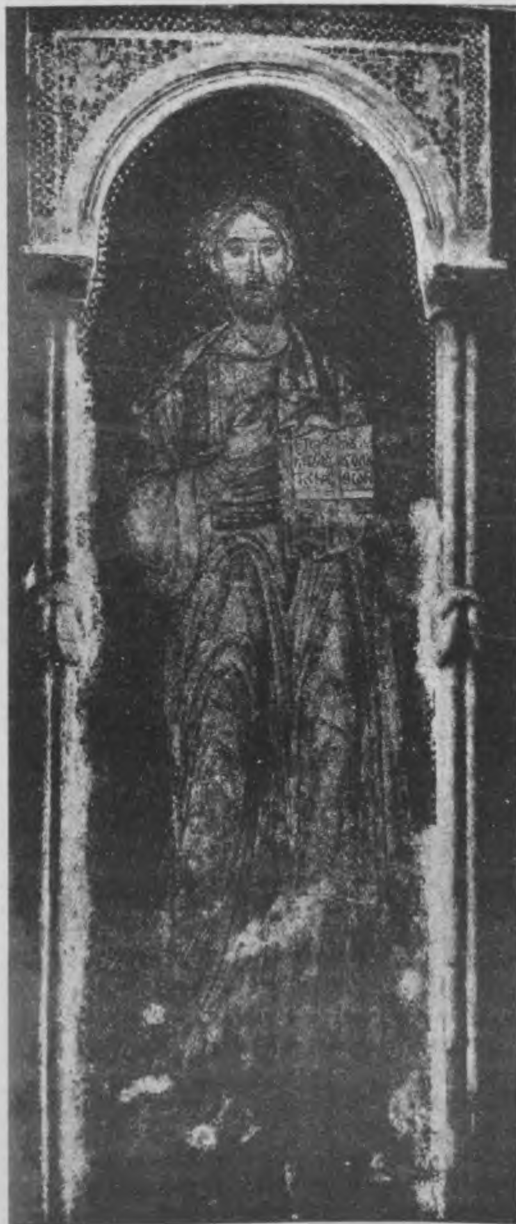
[4] Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) εἰκ. 54.

[5] Millet, ἔ. ἀ. πίν. 30, 2 καὶ 4.

[6] B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXV.

[7] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' σελ. 27. Ζησίου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1916 σελ. 71.

Ὁ Χριστὸς (εἰκ. 20) εἰκονίζεται ὄρθιος, σχεδὸν ἐντελῶς κατὰ μέτωπον. Πατῶν ἐπὶ ὑποποδίου στηρίζει τὸ βάρος τοῦ σώματος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἔχων ἐλαφρῶς κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸν δεξιόν. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ ἀναγράφεται ἡ γνωστὴ εὐαγγελικὴ ῥῆσις (Ἰωάν. η´ 12) «Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ὁ ἀκολουθῶν [ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ' ἕξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς]. Διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς, ἣν φέρει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους, εὐλογεῖ. Ἡ κεφαλὴ περιβαλλομένη ὑπὸ πλουσίας χρυσῆς κόμης περικλειομένης ἐντὸς μέλανος περιγράμματος, πλαισιοῦται ὑπὸ χρυσοῦ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκεται: Ο ΩΝ. Ἡ ἔκφρασις τοῦ ᾠοειδοῦς προσώπου εἶναι ἤρεμος καὶ γλυκεῖα.

Εἰκ. 20. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ Κύριος εἶναι ἐνδεδυμένος μακρὸν σιτόχρουν χιτῶνα, ἐζωσμένον καὶ χειριδωτόν. Στακτοπράσινον ἱμάτιον καλύπτει τὴν ῥάχιν Του, καταπίπτον καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τῶν ὤμων. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων δηλοῦνται γραμμικῶς διὰ μελανῶν ψηφιδωτῶν γραμμῶν.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Χριστὸν εἰκονίζεται ἐντὸς χρυσοῦ πεδίου καὶ ἡ Παναγία (εἰκ. 21) ὀρθία καὶ κατὰ μέτωπον, κρατοῦσα τὸ παιδίον Ἰησοῦν ἐν ταῖς ἀγκάλαις. Δυστυχῶς

τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος ταύτης εἶναι κατεστραμμένον. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες συριακὸν μαφόριον, ὅπερ καταπίπτον ἐμπρὸς εἰς κυματοειδεῖς πτυχὰς πλαισιώνει τὸ λεπτὸν αὐτῆς παρθενικὸν πρόσωπον. Τὸ ἐπὶ τοῦ μακροῦ, ἀνοικτῶς ροδίνου χιτῶνος της καταπίπτον ἱμάτιον ἔχει ἀπόχρωσιν ποικίλλουσαν ἀπὸ τοῦ λευκοῦ εἰς τὸ φαιόν. Τόσον τὰ περιγράμματα ὅσον καὶ αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται καὶ ἐδῶ διὰ μελανῶν γραμμῶν. Ἡ Θεομήτωρ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς περιβάλλει τὸ σῶμα τοῦ Παιδίου, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς καμπτομένης ἐμπρός, κρατεῖ τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Ὁ δὲ Ἰησοῦς, καθήμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ πήχεως τῆς Θεοτόκου, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸν συνήθη κύλινδρον (rotulus), ὃν στηρίζει ἐπὶ τοῦ μηροῦ· διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εὐλογεῖ. Φορεῖ πολύπτυχον χιτῶνα μὲ χρυσᾶς ἀνταυγείας, ὅστις ἀφήνει ἐλευθέρας τὰς κνήμας καὶ τὰς χεῖρας μέχρι τῶν ἀγκώνων. Ἡ κεφαλή του εἶναι παχουλή, σφαι-

Εἰκ. 21. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας.

ροειδής, μὲ ἀραιὰς τρίχας, τὸ δὲ βλέμμα του στρέφεται πρὸς τὸν θεατήν. Ὁ περιγραφεὶς εἰκονογραφικὸς τύπος ἀνήκει εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν τύπων τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας [1], ὧν ἀπεικονίσεις βλέπει τις παρὰ Kondakov [2], ὅστις περιλαμβάνει καὶ τὸν ἡμέτερον θεωρῶν αὐτὸν ὡς λίαν προσεγγίζοντα πρὸς ἀνάλογα ἔργα τῆς πρωίμου Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως (14ου αἰῶνος), διὰ τοὺς κάτωθι λόγους: α) ἕνεκα τοῦ στρογγύλου, παιδικῶς φουσκωμένου προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ εἰκονίζεται τοιοῦτον καὶ μὲ ἀραιὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ὑπὸ τῶν ζωγράφων τῆς Ἀναγεννήσεως. β) λόγῳ τῆς χειρονομίας τῆς Θεοτόκου κρατούσης διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸν πόδα τοῦ Ἰησοῦ. γ) ἕνεκα τοῦ ἐξαιρετικῶς νεανικοῦ προσώπου τῆς Θεομήτορος. Κατατάσσει δὲ ὁ Kondakov χρονολογικῶς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος [3]. Σημειώνων τὴν στενωτάτην συγγένειαν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς πρὸς ἔργα τῆς πρωίμου Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀφήνει ὁ Kondakov μετέωρον τὸ ζήτημα ἂν τοῦτο μιμεῖται ἐκεῖνα ἢ ἐκεῖνα μιμοῦνται τὸ βυζαντινόν. Ἐν τούτοις ἐπειδὴ χρονολογεῖ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ α´ ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι θεωρεῖ τοῦτο μιμούμενον ἐκεῖνα, ὡς ὑποστηρίζει ὅτι γίνεται καὶ δι᾽ ἄλλα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος. Νομίζω ὅτι δὲν συμβαίνει οὕτω. Τὰ στοιχεῖα ἐφ᾽ ὧν ἐστηρίχθη ὁ Kondakov συναντῶνται μὲν καὶ εἰς ἔργα τῆς πρωίμου ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως [4], ὧν ἡ πρὸς τὰ βυζαντινὰ συγγένεια εἶναι ἀναμφισβήτητος [5], εἶναι ὅμως παλαιόθεν ἐν χρήσει καὶ ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ. Οὕτω π.χ. τὸ στρογγύλον παχουλὸν πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν ἀραιὰν κόμην εὑρίσκομεν ἐν Ἁγ. Ὄρει, Βενετίᾳ, Ὁσίῳ Λουκᾷ κλπ. Ἡ χειρονομία τῆς Παναγίας εἶναι σχεδὸν ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς συναπτούσης τὰς χεῖρας κάτωθεν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἣν συναντῶμεν εἰς πολὺ ἀρχαιότερα βυζαντινὰ ἔργα [6]. Μὲ νεανικὸν δὲ πρόσωπον οὐχὶ σπανίως εἰκονίζεται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἁγιογράφων ἡ Θεοτόκος [7]. Ἐπομένως ὡς τόσα ἄλλα χαρακτηριστικὰ καὶ χειρονομίας τῶν βυζαντινῶν παρέλαβον οἱ ζωγράφοι τῆς Ἀναγεννήσεως, οὕτω ἐμιμήθησαν καὶ τὰ τῆς ἡμετέρας

[1] Ὁ Miatev (Seminarium Kondakovianum V, 43) θεωρεῖ τὸν τύπον τοῦ ἡμετέρου ψηφιδωτοῦ ὡς συγγενῆ τοῦ τύπου τῆς Ὁδηγητρίας καὶ συμβολίζοντα τὴν χάριν τῆς σωτηρίας ἡμῶν θυσίαν τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τῆς Παναγίας (Ἰησοῦς ἄρτος).

[2] Iconografija Bogomateri, Πετρούπολις 1915 (ρωσιστί) τόμ. II σελ. 283.

[3] Ἐντελῶς ἐσφαλμένη εἶναι ἡ χρονολόγησις τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ἀπὸ τοῦ 11ου-12ου αἰῶνος, ἣν παρέχει, ἄνευ αἰτιολογίας ὁ Wulff ἐν Altchristliche und byzantinische Kunst II, 513.

[4] Toesca, Storia dell'arte Italiana, Torino 1927, II εἰκ. 665, 678, 708, 712.

[5] Πβλ. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile Paris 1916 σελ. 625.

[6] Βοῦλλα ἐπισκόπου Ζωΐλου (6-7ου αἰ.) Kondakov, ἔ. ἀ. II εἰκ. 71 Σεργίου τοῦ ἀπὸ ἐπάρχων (9ου αἰ.) ὁ αὐτὸς ἔ.ἀ. II εἰκ. 73.

[7] Ἅγ. Μᾶρκος Βενετίας, Torcello, Μακρυνίτσα κλπ.

εἰκόνος ἢ μᾶλλον τοῦ ἀρχαιοτέρου πρωτοτύπου, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἡμετέρα εἰκὼν τὰ ἤντλησε. Ἄλλως τε δὲ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς εἶναι πιθανώτατα προγενέστερα τοῦ 14ου αἰῶνος· διότι θὰ κατεσκευάσθησαν βεβαίως ζῶντος τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου, ἤτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1283 καὶ 1289. Εἰς τὴν παραδοχὴν ταύτην ἄγουσιν ἡμᾶς καὶ στυλιστικοὶ λόγοι. Ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς, παρασταθεῖσαι κατ' αὐστηρὰν μετωπιαίαν στάσιν, στεροῦνται ζωῆς καὶ κινήσεως. Ἡ ἔκφρασίς των δὲν ἔχει ἔντασιν οὔτε πνευματικότητα. Εἰς τὴν ἄκαμπτον καὶ ἤρεμον στάσιν των οὐδόλως ἀνευρίσκομεν τὸν νατουραλισμὸν καὶ τὴν γραφικότητα, τὴν νευρώδη ζωντάνιαν, ἥτις χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἔχουσιν ἐντούτοις αἱ εἰρημέναι μορφαὶ ἀρκετὴν πλαστικότητα, ἀκόμη δὲ τοὺς ἐλαφροὺς - φαιδροὺς τόνους, οὓς συνηθίζει ὁ 14ος αἰών. Ἀλλὰ παρ' ὅλον τὸ καλόν των σχέδιον, τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν τρυφερότητα ποὺ δεικνύουν, δὲν κατορθώνουν νὰ συγκινήσουν τὸν θεατήν. Δὲν ἔχουν τὴν βαθεῖαν θρησκευτικότητα καὶ πνευματικότητα παλαιοτέρων ἔργων. Διὰ τοὺς λόγους τούτους εἶναι πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς κατεσκευάσθησαν περὶ τὸ 1285, ἴσως διὰ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ὅστις ἐξετέλεσε καὶ τὰ σύγχρονα ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τῆς Παρηγορητίσσης [1], ἅτινα δεικνύουσι τὰς αὐτὰς πρὸς τὰ ἡμέτερα ἰδιότητας, τὴν αὐτὴν ἰδίᾳ ἠλαττωμένην ἔντασιν ἐκφράσεως [2].

γ) Αἱ τοιχογραφίαι. Ἐκ τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ διετηρήθη μόνον ἡ κτητορική, τῶν ὑπολοίπων καλυφθεισῶν ὑπὸ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονιάματος. Τοὐναντίον εἰς τὸν νάρθηκα διατηρεῖται ὅλη σχεδὸν ἡ ἱστορία, ἥτις μεγάλως ἔχει βλαβῆ καὶ ἐξακολουθεῖ δυστυχῶς νὰ βλάπτεται λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ὑγρασίας.

Ἡ κτητορικὴ εἰκὼν (εἰκ. 22) κοσμεῖ τὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην (arcosolium) ἥτις ἀνοιγομένη ἐν τῇ νοτίᾳ πλευρᾷ τοῦ ἐσωνάρθηκος ἐστέγαζε τὴν κάτωθεν τεθειμένην καὶ τὰ ὀστᾶ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς περιέχουσαν σαρκοφάγον, ἥτις σήμερον δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἡ εἰκὼν εἶναι δυστυχῶς σκοτεινὴ καὶ ἐν μέρει βεβλαμμένη, τὸ δὲ πεδίον της (sfondo) ἔχει ἀδαῶς ἐπιχρισθῆ μεταγενεστέρως δι' ἰνδικοῦ ὑδροχρώματος. Ἡ τοιχογραφία παρουσιάζει τὴν ἑξῆς σύνθεσιν: Ἀριστερᾷ ἐπὶ θρόνου καμπύλου κάθηται ἡ Θεοτόκος φέρουσα ἐν τοῖς κόλποις της τὸν μικρὸν Χριστόν. Καὶ ἡ μὲν Παναγία ἐνδεδυμένη κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν μαφόριον προσκλίνει τὴν κεφαλήν, ὁ δὲ Χριστὸς προσβλέπει πρὸς μέγαν δεξιᾷ ἐν στάσει τριῶν τετάρτων εἰκονιζόμενον ἄγγελον, ὅστις ἐλαφρῶς προσκλίνων φέρει τὴν μὲν δεξιὰν πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐν σχήματι δεήσεως, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀπὸ τῆς χειρός, ἵνα παρουσιάσῃ πρὸς τὴν θείαν Δυάδα, ἄνδρα γενειοφόρον, προφανῶς τὸν κτήτορα

[1] Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) σελ. 57 ἑ.

[2] Diez - Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 σ. 97

καὶ προστάτην τῆς μονῆς Ἰωάννην Α΄ Κομνηνὸν τὸν Δούκαν [1]. Ὁ ἄγγελος φορεῖ λευκοπράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα ἐζωσμένον καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον, ὁ δὲ ἀνήρ, ὃν χειραγωγεῖ, εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς ἐν στάσει τριῶν τετάρτων, εἶναι περιβεβλημένος ἐσωτερικῶς μὲν ἐρυθρὸν χιτῶνα ἐξωτερικῶς δὲ τὸν μέλανα μακρὸν μανδύαν τοῦ μοναχοῦ, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ κουκούλιον. Τὴν ἀριστεράν του χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους εἰς δήλωσιν

Εἰκ. 22. Ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀρκοσολίου.

σεβασμοῦ ἅμα καὶ εὐχαριστίας. Καίτοι δὲ οὗτος ἐμφανίζεται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὅμως, ὡς θνητός, εἰκονίζεται εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα τῶν λοιπῶν προσώπων. Ἰδιαιτέρως ζωηρὰ διετηρήθησαν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κτήτορος: μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί, καμπύλαι συναπτόμεναι ὀφρύες, ῥὶς γρυπή, χείλη σαρκώδη, γένειον ἀραιὸν καὶ ψαρρὸν (εἰκ. 23). Ἡ τοιχογραφία τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς ἔρχεται νὰ προσθέσῃ μίαν ἀκόμη προσωπογραφίαν εἰς τὰς ὀλίγας διατηρηθείσας μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνοδουκάδων [2].

[1] Ὁ Σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης περιεβλήθη πιθανώτατα τὸ μοναχικὸν σχῆμα ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του. Κατὰ τὴν αὐτὴν δ' ἐποχὴν ἤτοι τὸ 1289 καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ εἶχε γίνει μοναχή, μετονομασθεῖσα διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος εἰς Ὑπομονήν. (Miklosich - Müller, Acta V, 253 ἑ.).

[2] Προσωπογραφίας πολλῶν Κομνηνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρέχει ἐν μικρογραφίᾳ τὸ ἐν Ὀξονίῳ (Oxford) χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Lincoln College

(Βλ. συνέχεια σημ. σελ. 36).

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἀντίθεσις ἣν παρουσιάζει ἡ τεχνικὴ τοῦ πορτραίτου ἀπὸ τὴν τῶν ἄλλων προσώπων τῆς εἰκόνος. Ἐν ᾧ δηλαδὴ ταῦτα παρουσιάζουν ἀνάγλυφον ἐντύπωσιν ἐπιτυγχανομένην μὲ βαθέως πρασίνας

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια τῆς κτητορικῆς εἰκόνος.
(Φωτογρ. παραχωρηθεῖσαι ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου).

σκιὰς καὶ λευκὰς ἐντόνου φωτὸς κηλῖδας, ἡ προσωπογραφία παρουσιάζει ἓν σχεδὸν ὁμοιόμορφον πεδίον ἐπὶ τοῦ ὁποίου λεπταὶ γραμμαὶ τοῦ χρωστῆρος προσδίδουν ἓν ἐλαφρότατον πλάσιμον. Ἐν ἄλλοις λόγοις διὰ μὲν τὴν προσωπογραφίαν ἐφηρμόσθη ἡ κοσμικὴ ζωγραφικὴ τοῦ ὀκρίβαντος (chevalet) διὰ δὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα ἡ διὰ τοὺς ναοὺς καθιερωμένη μνημειώδης ζωγραφική [1].

Εἰκ. 24. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

Τοῦ δὲ ἐξωνάρθηκος αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι κατὰ τὴν ἑξῆς τάξιν. Ἐν τῷ ἡμισφαιρίῳ τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ (εἰκ. 24) κρατῶν, ὡς συνήθως, διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ κεφαλή του φέρει πλουσίαν κόμην, τὸ δὲ ἱμάτιον περιβάλλει ἄκομψος πορφυροῦς μανδύας πεποικιλμένος διὰ ῥοδίων. Τὸ περὶ τὸν φωτοστέφανον πεδίον χαρακώνουσι χρυσαῖ ἀκτῖνες, τὸν δὲ ὅλον κύκλον τοῦ Παντοκράτορος περιβάλλει ἐπιγραφή. Ἐν τῇ κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος ζώνῃ εἰκονίζεται καθ' Ἁγιορειτικὰ πρότυπα τοῦ 16ου αἰῶνος [2] ἡ Θεοτόκος δεομένη ἐν μέσῳ τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων. Ἕκαστος τῶν δέκα εἰκονιζομένων ἀγγέλων

H. O. Coxe, Catalogus codicum mss qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie asservantur Oxonii 1852 τόμ. 1 ἀριθ. XXXV. Πρβλ. καὶ H. Omont, Revue des Études Grecques XVII, 361 ἑξ. Εἰδικῶς τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Α' ἀπεικόνισιν εὑρίσκομεν μόνον ἐπὶ νομισμάτων W. Wroth, Catalogue of the coins of the empires of Nicaea, Trebizond and Thessalonica London 1911. 227 σημ. 1. P. Lambros, Revue Numismatique 1869-70. 188 πίν. IX.

[1] Πβλ. ὁμοίαν ἀπόδοσιν προσωπογραφιῶν τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byzantins de Mistra πίν. 97 Revue de l'art chrétien 1911 τεῦχ. Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου) Μεγάλου Σπηλαίου (Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. τ. 4 σελ. 36) κλπ.

[2] Καθολικὰ μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου, Δοχειαρίου Ἰβήρων Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures πίν. 115, 159, 195, 250

κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν. Μεταξὺ τῶν ἀγγέλων εἰκονίζονται κάτω τὰ πολυόμματα Χερουβεὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφείμ. Τὸ πεδίον κατιστίζεται δι' ἀστέρων. Ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι ἐκτελεσμένη κατὰ καθαρῶς κρητικὴν τεχνοτροπίαν τοῦ 17ου πιθανῶς αἰῶνος. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολογίαν ὁδηγοῦσι καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ μανδύου τοῦ Χριστοῦ καὶ αἱ περὶ τὸν φωτοστέφανον ἀκτῖνες[1]. Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται μεταξὺ τῶν παραθύρων ὁλόσωμοι οἱ προφῆται.

Ἡ δὲ κάτω τοῦ τρούλλου εἰκονογραφία ἀκολουθεῖ τὴν ἑξῆς γενικὴν διάταξιν: Κάτω μὲν καὶ μέχρις ὕψους 2,60 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁλόσωμοι ἢ ἔφιπποι μεγάλης κλίμακος ἅγιοι· ἐπὶ δὲ τῶν καμαρῶν καὶ τῶν τυμπάνων των, εἰκονογραφικαὶ συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Οὕτω ἔχομεν τὰς ἑξῆς κατὰ σειρὰν παραστάσεις: Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ἐν τῷ τυμπάνῳ, ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος (Ἀνάστασις, εἰκ. 25) ἐν ᾗ διακρίνεται ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ συνήθει ὁρμητικῇ στάσει ἀνασύρων ἀπὸ τοῦ τάφου τὸν Ἀδάμ. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἱπτάμενοι δύο ἄγγελοι, ὧν ὁ μὲν κρατεῖ τὸν διπλοῦν σταυρόν, ὁ δὲ σπόγγον ἐπὶ καλάμου, σύμβολα τοῦ πάθους. Κάτωθεν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἑκατέρωθεν τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας, παρίστανται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία ὁλόσωμος κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν Χριστὸν ἐν ταῖς ἀγκάλαις, δεξιᾷ δὲ ὁ Χριστὸς ὁλόσωμος ἐπίσης. Καὶ παραπλεύρως μὲν τῆς Παναγίας, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος, εἰκονίζεται εἰς μεγάλην κλίμακα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, παραπλεύρως δὲ τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Δὲν εἶναι δὲ βεβαίως ἄνευ σημασίας ἡ ἐνταῦθα παράστασις τῶν ἀρχαγγέλων, προστατῶν τῶν φερωνύμων δεσποτῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου.

Ἐν τῇ μικρᾷ Ν. Α. κόγχῃ σώζεται, ἀρκετὰ εὐκρινής, ἡ εἰκὼν τῆς Ἁγ. Μαρίνας, ἐπὶ δὲ τοῦ παραπλεύρως τοιχώματος τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἔφιππος ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου τῆς αὐτῆς κεραίας παρίστανται ὁλόσωμοι ἀσκηταὶ ἅγιοι, ἐν οἷς ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος καὶ ὁ μακροπώγων ἐρημίτης ἅγ. Ὀνούφριος.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Ἅγ. Γεώργιον εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τῆς βορείου κεραίας ὁ Ἅγ. Δημήτριος ἔφιππος λογχίζων ζῷον ἐπιτιθέμενον κατὰ γυναικός. Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς αὐτῆς κεραίας παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Ἀποκαθήλωσις, κάτω δὲ ὁ Ἰησοῦς παρὰ τὴν κλίμακα. Τέλος ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας εὕρηται ἡ εἰκὼν τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς καὶ μοναχοῦ τινος Ὁσίου φέροντος κουκούλιον, ἐπὶ δὲ τοῦ ὕπερθεν θόλου διακρίνεται ἀμυδρῶς ἡ παράστασις τοῦ Σίμωνος φέροντος τὸν σταυρόν.

---

[1] Ὅμοιαι περίπου ἀκτῖνες ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῶν Μονῶν Δοχειαρίου καὶ Ἰβήρων Millet, Monuments de l'Athos πίν 221 καὶ 255.

Εἰκ. 25. Τοιχογραφίαι τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐξωνάρθηκος παρατηροῦμεν ὅτι, ἐξαιρέσει τῶν τοῦ τρούλλου, αἵτινες εἶναι κατὰ κρητικὴν τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμέναι, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀκολουθοῦσι τὴν λεγομένην Μακεδονικὴν σχολήν, βαδίζουσαι πιθανώτατα ἐπὶ προτύπων τοῦ περιφήμου Πανσελήνου. Ἄλλως τε δὲ καὶ ἡ κίνησις τῶν μορφῶν καὶ τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ τῶν ἐνδυμάτων μαρτυροῦσι σαφῶς ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ἔργων τῆς Παλαιολογείου ζωγραφικῆς ὧν ἡ κατασκευὴ δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ τεθῇ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, ὀλίγον δηλ. μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος. (Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 23).

Εἰκ. 26. Ἐπιγραφὴ τῆς βορείου πλευρᾶς.

Ἐπιγραφή. Ἀναφέρω ἐν τέλει τὴν μόνην ὑπάρχουσαν ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφὴν (εἰκ. 26). Αὕτη εὑρίσκεται κεχαραγμένη ἐπὶ πλακὸς διαστάσεων 0.40×0.25, ἐντετειχισμένης ὑπὸ τὸ βόρειον τόξον, εἰς ὃ καταλήγει ἡ ἐγκαρσία καμάρα, ἤτοι εἰς ὕψος 9 περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Αἱ λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης εἶναι, περιέργως, γεγραμμέναι ἀντιστρόφως· ἀναγινώσκονται δηλαδὴ ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ (εἰκ. 26). Μία τοιαύτη χάραξις ἐξηγεῖται μόνον ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ λαξεύσας τὴν ἐπιγραφὴν τεχνίτης, ἀγράμματος ὤν, ἀντέγραψε τὸ δοθὲν αὐτῷ ἐπὶ διαφανοῦς χάρτου πρωτότυπον ἐκ τῆς ὀπισθίας ὄψεως. Πράγματι ἀντιστρέφοντες τὴν ἐπιγραφὴν (εἰκ. 27) ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς:

Εἰκ. 27. Ἀντίστροφος τοποθέτησις τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς.

† ἐκ βάθρων | σωον, πάναγνε, | στομεν δόμον, | πονυμα ιερογ.

Τὸ σωον εἶναι προφανῶς συντετμημένη γραφὴ τοῦ σω(τήρι)ον. Ἐκ τῆς λέξεως στομεν ἐξέπεσε πιθανώτατα τὸ ἀρχικὸν ἰῶτα· πρέπει ἄρα νὰ ἀναγνώσωμεν [ἱ]στο(ῶ)μεν = ἀνιστῶμεν, ἀνεγείρομεν.

Διὰ τοῦ ἐπιθέτου πάναγνος προσφωνεῖται ἡ Θεοτόκος καὶ ἐν τῷ σημειώματι, ὅπερ, ὡς εἶπον ἐν ἀρχῇ (σελ. 8), ἀντιγράφει πιθανώτατα τὴν

ὑπάρξασαν ποτὲ ἐν τῷ ναῷ κτιτορικὴν ἐπιγραφήν. Τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκω μετ' ἐπιφυλάξεως ἱερόν. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι αἱ ἐντὸς τοῦ ὄμικρον καὶ τοῦ νῖ γραμμαί, ἃς δεικνύει τὸ ἀντίγραφον, εἶναι μᾶλλον ραγάδες τοῦ λίθου. Ἀμφίβολος ὁπωσδήποτε εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ ρῶ.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιγραφὴ λέγει: «Πάναγνε (Θεοτόκε), ἀνεγείρομεν ἐκ βάθρων τὸν σωτήριον οἶκον Σου, ἔργον ἱερόν». Ἀφιερωταὶ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι πιθανῶς οἱ μαΐστορες τοῦ ναοῦ.

ΟΙ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὡς ἀνωτέρω (σ. 14) εἴπομεν ἡ Πόρτα-Παναγιὰ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ναῶν ἐκείνων, οἵτινες χαρακτηρίζονται διὰ μιᾶς κυριαρχούσης, ὑψηλὰ τοποθετημένης ἐγκαρσίας καμάρας. Ἡ καμάρα αὕτη διακόπτουσα καθέτως τὴν κατὰ μῆκος, διαγράφει μετ' αὐτῆς ἐπὶ τῆς στέγης τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, λόγῳ τοῦ ὁποίου καὶ ὠνομάσθη ὁ τύπος οὗτος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη «σταυρεπίστεγος».

Ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ἀπαντᾷ συχνότατα ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα ἐφηρμόσθη μετ' ἐπιμονῆς ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας καὶ μὲ διαφόρους μορφάς, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ εὐθὺς κατωτέρω λόγος.

Ὁ πρῶτος εἰδικώτερον ἀσχοληθεὶς μὲ τοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς καθηγητὴς G. Millet παρεδέχθη ἀνατολικὴν (μεσοποταμιακὴν) τὴν προέλευσίν του[1], τὴν γνώμην του δὲ ταύτην ἠκολούθησαν καὶ ἡμέτεροι[2]. Δὲν ἀρνοῦμαι τὸ βάσιμον τῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἡ θολωτὴ ἐν γένει βασιλικὴ ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ δὴ μέσῳ Κρήτης[3], ὑποστηρίζω ὅμως ὅτι ὁ τύπος τοῦ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους θολωτοῦ ναοῦ, δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ τρουλλαίου δι' ἁπλοποιήσεως, ὡς κατωτέρω θέλω ἀναπτύξει.

Οἱ ἀρχαιότεροι μέχρι τοῦδε εὑρεθέντες σταυρεπίστεγοι ναοὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος[4]. Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀδύνατον ἢ νὰ εὑρεθῇ εἰς τὸ μέλλον ἄλλος ἀρχαιότερος σταυρεπίστεγος ἢ ἐξεταζομένων ἀκριβέστερον τῶν γνωστῶν νὰ καταταχθῇ τις ἐξ αὐτῶν εἰς ἕνα τῶν προηγουμένων αἰώνων.

---

[1] G. Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 47.

[2] Γ. Σωτηρίου Ἡμερολόγιον Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1925 σ. 187. Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. 6 σελ. 270.

[3] Τὴν ἐξ Ἀνατολῆς μέσῳ Κρήτης προέλευσιν τῆς θολωτῆς βασιλικῆς ὑπεστήριξα καὶ περαιτέρω ἐνίσχυσα διὰ νέων παραδειγμάτων θολωτῶν βασιλικῶν ἐν τῷ περὶ ἀνατολιζουσῶν βασιλικῶν τῆς Λακωνίας ἄρθρῳ μου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Δ' 346.

[4] Ἁγ. Τριὰς Κρανιδίου (1245) Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. Γ (1926) σ. 193. Ναὸς Κάτω Παναγίας Ἄρτης (1246-1271). Ἐν Παλαιᾷ Σερβίᾳ ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Bjelo Pole χρονολογεῖται μεταξὺ 1197 καὶ 1199. Millet, L'art byzantin chez les Slaves I Paris 1930 σελ. 150 εἰκ. 77.

Ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰς διαφόρους κατηγορίας τῶν σταυρεπιστέγων. Πρώτην ἁδρομερῆ κατάταξιν αὐτῶν ἐπιχείρησε πρό τινων ἐτῶν ὁ Δ. Εὐαγγελίδης[1], ὅστις διέκρινε τὰς ἑξῆς 4 κατηγορίας: 1) τοὺς μονοκλίτους σταυρεπιστέγους 2) τοὺς μὲ κάτοψιν ἐλευθέρου σταυροῦ 3) τοὺς δικλίτους καὶ 4) τοὺς τρικλίτους. Ἐκ τῶν 4 τούτων διαιρέσεων πρέπει ν' ἀπαλειφθῇ ἡ δευτέρα· διότι τὸ μόνον παράδειγμα, ὅπερ ἐδικαιολόγει τὴν ὕπαρξίν της—τὸ Παλιομονάστηρο τῆς Ἁγ. Λαύρας τῶν Καλαβρύτων — ἀπεδείχθη, κατὰ πρόσφατον ἐξέτασίν μου, ὅτι δὲν κατεσκευάσθη ἀρχικῶς ὡς δίκλιτος σταυρεπίστεγος ἀλλ' ὡς μονόκλιτος, ὅστις ἐπηυξήθη ἀργότερον χάριν ἐπεκτάσεως, ἥτις ὅμως, λόγῳ τοῦ κρημνοῦ, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ γίνῃ κατὰ μῆκος καὶ διὰ τοῦτο ἐγένετο κατὰ πλάτος, τοῦ ναοῦ ἀποβάντος οὕτω δικλίτου.

Ἑκάστη τῶν κατηγοριῶν παρουσιάζει ἐνδιαφερούσας παραλλαγάς, ἃς δὲν ἐσημείωσεν ὁ Εὐαγγελίδης· ταύτας θὰ μελετήσωμεν κατωτέρω ἐπὶ τῇ βάσει καὶ πολλῶν νέων, ἀνεκδότων εἰσέτι, μνημείων καὶ θὰ προσπαθήσωμεν στηριζόμενοι ἐπὶ διαφόρων στοιχείων νὰ καθορίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὴν χρονολογικὴν περίοδον καθ' ἣν ἑκάστη παραλλαγὴ ἐφηρμόζετο.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'.

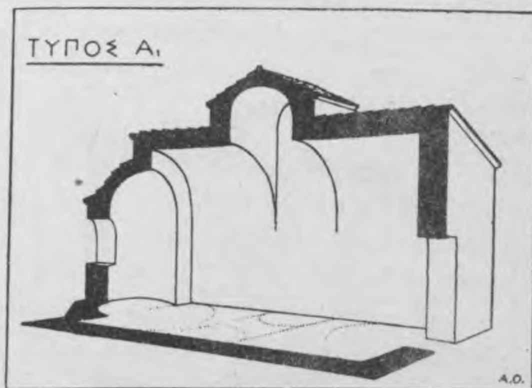
Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν πρώτην κατηγορίαν δηλ. τὴν τῶν μονοκλίτων σταυρεπιστέγων. Ταύτης διακρίνομεν τρεῖς παραλλαγάς. Ἡ ἁπλουστάτη (A_1) (εἰκ. 1) μᾶς παρουσιάζει μίαν ὀρθογώνιον κάτοψιν ἐν τῇ ὁποίᾳ οὐδόλως σημειοῦται ἡ ὕπαρξις τῆς ἐγκαρσίας καμάρας· διότι οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ συνεχίζονται ἰσοπαχεῖς καὶ ἀδιάσπαστοι καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ πλεῖστοι τῶν μονοκλίτων σταυρεπιστέγων. Παραδείγματα:

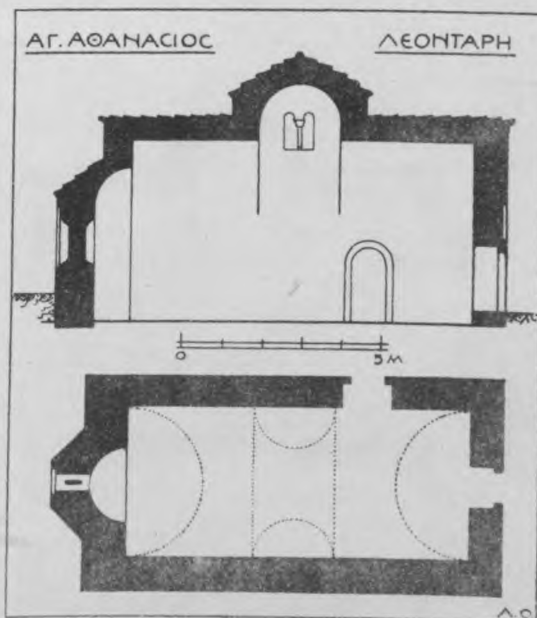
1) *Κρανίδι:* (Ἀργολίδος) Ἁγ. Τριὰς (1245) Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ' (1926) 193. εἰκ. 1, 2, 5.
2) *Γαλαξεῖδι:* (Δωρίδος) Μεταμόρφωσις (1246-1271) Λάμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Γ' (1903) 69. Millet, École Grecque. σ. 298 εἰκ. 138.
3) *Ἀνδροῦσα:* (Μεσσηνίας) Ἅγ. Γεώργιος (13ου αἰ.) Expédition scientifique de Morée τόμ. 1 πίν. 18. Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce πίν. 28.
4) *Γυμνό:* (Εὐβοίας) Ἅγ. Γεώργιος (13ου αἰ.) Φωτ. Λαμπάκη ὑπ' ἀριθ. 1679-1681.
5) *Βάθεια:* (Εὐβοίας) Παναγίτσα Millet, École Grecque εἰκ. 22 (12ος-13ος αἰ.).
6) *Βάθεια:* (Εὐβοίας) Μεταμόρφωσις (ἀδημ.).
7) *Αὐλωνάρι:* (Εὐβοίας) Ἁγ. Θέκλα (Ἅγ. Δημήτριος) (13ου αἰ. ἀδημ.).

---

[1] Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τομ. 6 σ. 270.

8) *Πυργί:* (Εὐβοίας) Μεταμόρφωσις (14ου αἰ. ἀδημ.).
9) *'Οξύλιθος:* (Εὐβοίας) "Αγιος Νικόλαος Ριντζάνων Π. Ζωγράφος Δελτ. Χριστ. 'Αρχ. 'Ετ. 1927 σ. 9 εἰκ. 4 (1304).
10) *Σπηλιές:* (Εὐβοίας) 1311. Αἱ τοιχογραφίαι παρὰ Σωτηρίου 'Ελληνικὰ Α (1928) 95 ἕ.
11) *'Αχρίς:* "Αγιος Κωνσταντῖνος, Mavrodinov, Église bulgare εἰκ. 20. καὶ 21 (13ου αἰ.).
12) *'Αχρίς:* Ναὸς πλησίον 'Αχρ. Mavrodinov, ἔ. ἀ. εἰκ. 22.
13) *Μετέωρα:* (Θεσσαλίας) Καθολικὸν Μ. 'Υπαπαντῆς (1366) Σωτηρίου 'Επετ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν Θ΄ σ. 393 εἰκ. 11.
14) *Σοφικόν:* (Κορινθίας) 'Αγ. Τριάς. 'Ορλάνδος, 'Αρχ. Βυζ. Μνημ. 'Ελλάδ. Α΄. (13 - 14ου αἰ.).
15) *Λεοντάρη:* ('Αρκαδίας) "Αγ. 'Αθανάσιος (14ου αἰ. ἀδημ.) εἰκ. 1.
16) *Λεοντάρη:* ('Αρκαδίας) Μητρόπολις - "Αγ. Πάντες (14ου αἰ. ἀδημ).
17) *Λεοντάρη:* ('Αρκαδίας) Ταξιάρχης (ἀδημ.)
18) *Γεράκι:* (Λακωνίας) Θεοφάνεια (ἀδημ.).
19) *Γεράκι:* (Λακωνίας) "Αγ. Θεόδωρος (ἀδημ.).

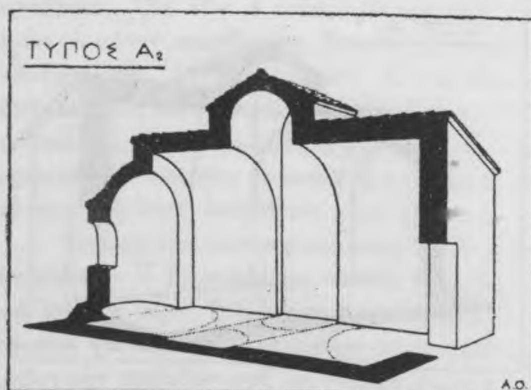

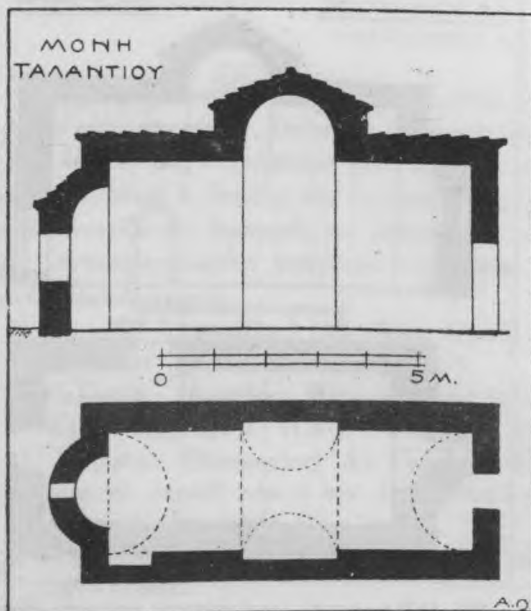
Εἰκ. 1. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τύπου Α1.

20) *Μυστρᾶς:* (Λακωνίας) 'Αγ. Παρασκευὴ Millet, Monuments byz. de Mistra πίν. 6, 2 καὶ 11 4.
21) *'Αγ. Λαύρα:* (Καλαβρύτων) Παλιομονάστηρο Σωτηρίου, 'Ημερολ. Μ. 'Ελλάδος 1925, σ. 186 εἰκ. 4.

22) *Τρύπη:* (Λακωνίας) Ἁγ. Ἰωάννης Πρόδρομος (ἀδημ.).
23) *Ὀσφίνο:* (Μεσσηνίας) Expéd. Scient. de Morée 1 πίν. 9.
24) *Ὠρωπός:* (Ἀττικῆς) Ἅγ. Νικόλαος Ὀρλάνδος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β΄ τόμ. Δ. (1927) εἰκ. 13 καὶ 14.
25) *Οὐζντίνα:* (Ἠπείρου) Κοίμησις Θεοτόκου Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρον. 6 (1931) σ. 274 εἰκ. 9.
26) *Οὐζντίνα:* (Ἠπείρου) Ἅγ. Ἀθανάσιος Εὐαγγελίδης, ἔ. ἀ. σ. 276 εἰκ. 11.
27) *Παγαί:* (Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος) Μεταμόρφωσις Σωτῆρος (ἀδημ.).
28) *Ἁγινόρι:* (Κορινθίας) Ἅγ. Ἀνάργυροι (ἀδημ.)
29) *Ἁγινόρι:* (Κορινθίας) Ἅγ. Ἰωάννης (ἀδημ.).
30) *Σκῦρος:* Ἅγ. Γεώργιος Χαριλάου (ἀδημ.).
31) *Σκῦρος:* Ἅγ. Γεώργιος Μετόχι (ἀδημ.).

Εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος εἶναι πάντοτε στενώτερον τοῦ κατὰ μῆκος καὶ πλησιέστερον πρὸς τὸ ἱερὸν ἢ πρὸς τὴν εἴσοδον τοποθετημένον.

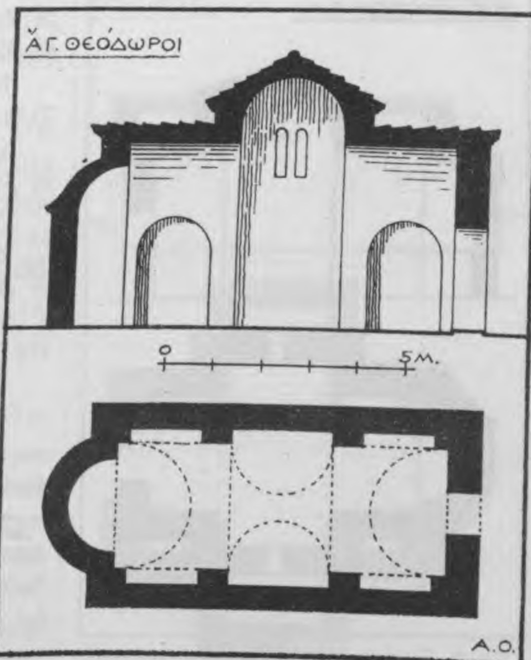

Εἰκ. 2. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τύπου Α 2.

Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ (Α 2) σημειώνει ἐπὶ τῆς κατόψεως τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν διὰ μικρᾶς ἐσωτερικῆς ἐσοχῆς ἤτοι ἐλαττώσεως τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων εἰς τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν τμῆμα (εἰκ. 2). Ἡ ἐλάττωσις αὕτη τοῦ πάχους εἶναι λογική· διότι τὸ κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τμῆμα τῶν μακρῶν πλευρῶν

δὲν ἐργάζεται ὡς ἀντηρὶς τῶν ὠθήσεων τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἀλλ' ὡς ἁπλοῦν τύμπανον ἀποφρίξεως· δὲν ὑπῆρχε ἑπομένως λόγος νὰ κατασκευασθῇ ἰσοπαχὲς πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῶν μακρῶν τοίχων, οἵτινες δέχονται τὰς ὠθήσεις τῆς κατὰ μῆκος καμάρας· ἡ εἰρημένη ἐσοχὴ εἶναι συνήθως μικρά· ποικίλλει ἀπὸ 0.10 ἕως 0.30 μ. Παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς A_2 ἔχομεν τὰ ἑξῆς:

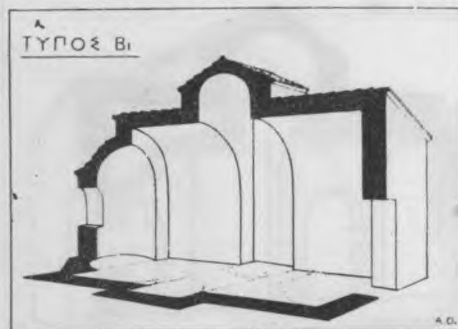

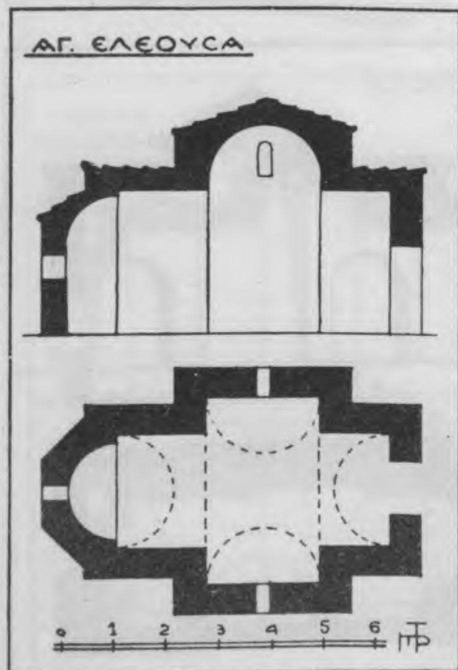
Εἰκ. 3. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ τύπου A_3.

1) *Ὀξύλιθος Εὐβοίας:* Κοίμησις Θεοτόκου Χατζηριάνων Ζωγράφος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1927 σ. 10 εἰκ. 6.
2) *Καλύβια τῆς Χασιᾶς:* Ἅγ. Ἰωάννης νηστευτής, (ἀδημοσίευτον).
3) *Ἀνατολικῶς Μεγάρων* ἐπὶ ὑψώματος: Ἅγ. Γεώργιος Καρδατᾶ (ἀδημ.).
4) *Βασιλικὰ* (Σικυὼν Κορινθίας): Ἁγία Βαρβάρα (ἀδημ.).
5) *Καθολικὸν Μονῆς Ταλαντίου Ἀργολίδος:* (ἀδημ.).
6) *Γεράκι Λακωνίας:* Ταξιάρχης (ἀδημ.).
7) *Γεράκι Λακωνίας:* Ζωοδόχος Πηγὴ (ἀδημ.).
8) *Πλάτσα Μάνης:* Ἁγία Παρασκευὴ Traquair, Annual of the British School 1908-9 πίν. XV.
9) *Μουρὶ Κρήτης:* Ἅγιος Νικόλαος Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta II εἰκ. 239, 240.

Ἡ τρίτη παραλλαγὴ (A_3) ἐμφανίζει εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ

οὐ μόνον τὴν εἰρημένην ἐσοχὴν κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ἀλλὰ καὶ δύο τυφλὰς ἁψῖδας, ἀνὰ μίαν ἑκατέρωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἧς ἡ εἰς τὸν μακρὸν τοῖχον ἐσοχὴ ἐξισοῦται πρὸς τὸ βάθος τῶν τυφλῶν ἁψίδων (εἰκ. 3) Παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς A_3 ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα:

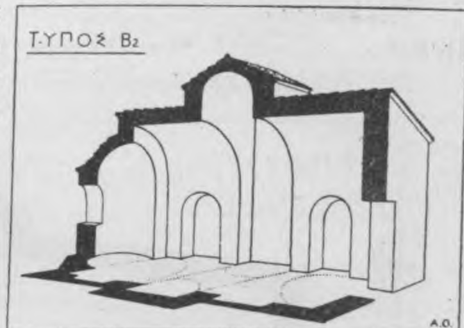
Εἰκ. 4. Τομὴ προοπτική, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τύπου B_1.

1) *Ἀθῆναι:* Ἁγ. Τριὰς Κεραμεικοῦ Ξυγγόπουλος, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Β΄ σ. 84 εἰκ. 84.
2) *Πάρνης:* Ἁγ. Τριάς. Ὀρλάνδος, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. τεῦχος Γ΄ σ. 208 εἰκ. 278.
3) *Ἀνατ. Μεγάρων:* Ἅγιος Δημήτριος (ἀδημ.)
4) *Ἀργολίς:* Ἅγ. Θεόδωροι (ἀδημ.) εἰκ. 3.
5) *Ἄργος:* Ἅγ. Βασίλειος (ἀδημ.).
6) *Κατσίγρι:* Ἅγιος Ἀδριανὸς καὶ Ναταλία (ἀδημ.) 1743.
7) *Ἀλίφειρα* Ἀρκαδίας: Ἅγ. Νικόλαος (ἀδημ.).
8) *Σπανιάκο Κρήτης:* Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta εἰκ. 238.
9) *Ἀνύδροι Κρήτης:* Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 237.
10) *Εὐγενικὴ Κρήτης:* Παναγία Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 278.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν τριῶν παραλλαγῶν τῆς Α κατηγορίας συνάγομεν, ὅτι τὰ πλεῖστα καὶ ἀρχαιότερα μνημεῖα — 13ου καὶ 14ου αἰ. — περιλαμβάνει ἡ παραλλαγὴ A_1. Τοὐναντίον ἡ A_3 περιλαμβάνει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μνημεῖα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, καθ' ἣν αἱ τυφλαὶ ἁψῖδες τῶν μακρῶν πλευρῶν ἐφαρμόζονται συνήθως καὶ εἰς τὰς μονοκλίτους θολωτὰς βασιλικάς. Καὶ τὸ σύστημα δὲ τῆς τοιχοδομίας ποικίλλει· τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον συναντῶμεν συχνὰ εἰς ναοὺς τοῦ τύπου A_1 ἀλλ' οὐδέποτε τοῦ A_3, ὅστις χρησιμοποιεῖ μόνον τὴν διὰ κοινῶν λίθων τοιχοποιίαν.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β΄.

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἡ ἐγκαρσία καμάρα προβάλλει ἑκατέρωθεν τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, οὕτως ὥστε νὰ διαγράφεται ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ [1]. Τῆς κατηγορίας ταύτης διακρίνομεν δύο παραλλαγάς. Ἡ πρώτη (B_1) φέρει τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν προβάλλουσαν ὀρθογωνίως ἑκατέρωθεν (εἰκ. 4) συνήθως τόσον ὅσον εἶναι τὸ πάχος τῶν κατὰ μῆκος τοίχων ἐνίοτε ὅμως καὶ πολὺ περισσότερον.

Παραδείγματα:

1) *Μαροῦσι:* (Ἀττικῆς) Ἅγ. Γεώργιος (Νεκροταφείου) Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημείων τεῦχ. Γ. σ. 203 εἰκ. 273.

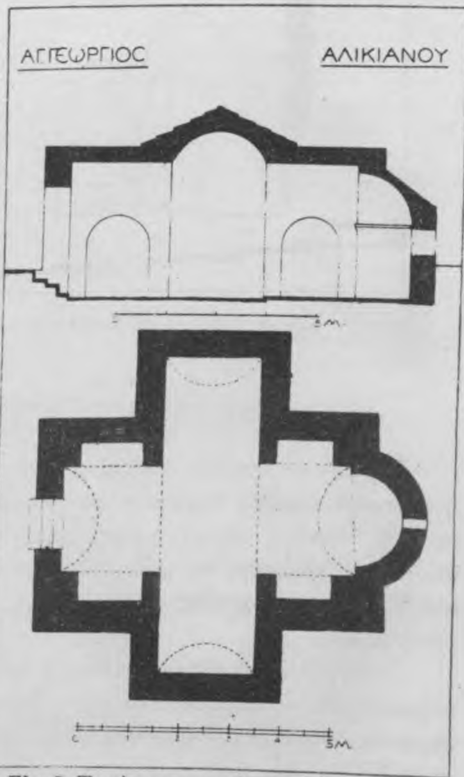
2) *Κηφισιά:* Παναγία Ξυδοῦ. Ὀρλάνδος, Εὑρετ. Γ΄σ. 204 εἰκ. 274.

3) *Ὑμηττός:* Ἁγ. Ἐλεοῦσα παρὰ Μονὴν Θεολόγου. Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Γ΄ σελ. 170 εἰκ. 227.

4) *Κρήτη:* Παναγία Μουχτάρη Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 174.

5) *Κρήτη:* Παναγία Ἀλαγνὴ Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 175.

6) *Κρήτη:* Βιγλὶ παρὰ τὴν Βουλισμένην, Ἅγιος Μιχαὴλ καὶ Παναγία Gerola ἔ.ἀ. εἰκ. 176.

Εἰκ. 5. Τομὴ προοπτική, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τύπου B_2.

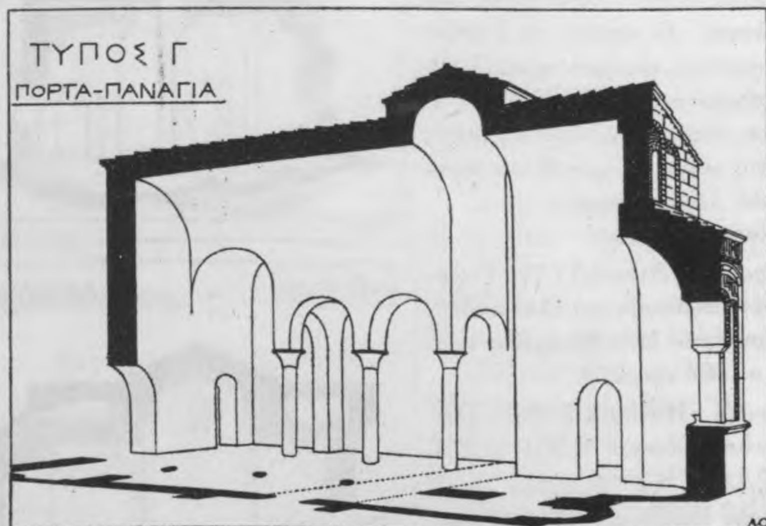
[1] Ὁ Εὐαγγελίδης ἔ. ἀ. κατατάσσει εἰς τὴν κατηγορίαν Β καὶ τοὺς ναοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἔχουσι τὰ προεξέχοντα τμήματα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας κεκαλυμμένα διὰ χαμηλοτέρων καμαρῶν. Ἡμεῖς τοὺς τοιούτους ναοὺς κατατάσσομεν εἰς τοὺς μετ' ὀρθογωνίου τρούλλου (τρουλλοκαμάρας), περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐκτενέστερον.

7) *Κρήτη:* Ἀρκαλοχῶρι, Ἅγ. Μιχαήλ. Gerola ἔ.ἀ. εἰκ. 252.

Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ (B_2) φέρει ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων ἑκατέρωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ἀνὰ μίαν τυφλὴν ἀψῖδα.

Παραδείγματα:

1) *Κρήτη:* Ἀλικιανοῦ Ἅγ. Γεώργιος Gerola, Monumenti Veneti εἰκ. 209, ἔνθα ὅμως παρέχεται μόνον ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 6. Προοπτικὴ τομὴ τοῦ τύπου Γ1 (Πόρτα-Παναγιά).

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ΄.

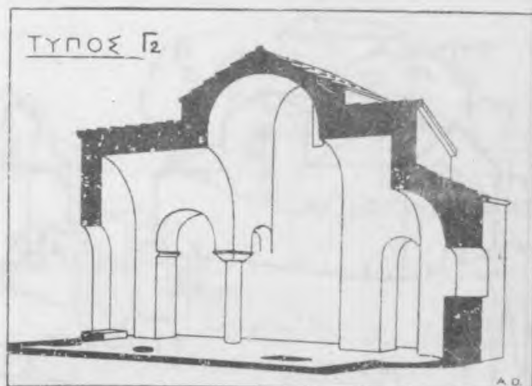
Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ τρίκλιτοι ναοὶ εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἐγκαρσία καμάρα διακόπτει τὰς καμάρας τῶν τριῶν κατὰ μῆκος κλιτῶν πρὸ τοῦ τέμπλου, αἱρομένη ὑψηλότερον τῆς κλειδὸς τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ ὁτὲ μὲν ἐκδηλουμένη ἐπὶ τῶν πλαγίων ἐξωτερικῶν τοίχων διὰ δύο στενῶν καὶ ὑψηλῶν ποδαρικῶν, συνενουμένων ἄνω διὰ τόξου, ὁτὲ δὲ μὴ ἐκδηλουμένη ποσῶς.

Ἀναλόγως τοῦ εἴδους (κίονες ἢ πεσσοὶ) καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στηριγμάτων, ἅτινα χωρίζουσι τὰ κλίτη, διακρίνομεν καὶ ἐνταῦθα παραλλαγὰς καὶ δὴ α) τὴν παραλλαγὴν Γ1, (εἰκ. 6) καθ' ἣν ἔχομεν πλείονας τοῦ ἑνὸς κίονας (ἢ πεσσοὺς) ἐφ' ἑκατέρας κιονοστοιχίας ἤτοι κάτοψιν βασιλικῆς. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην ὑπάγονται οἱ ἑξῆς ναοί:

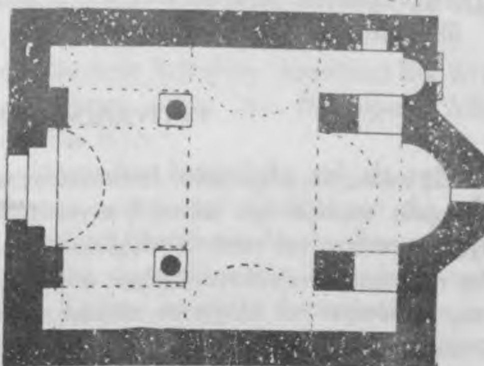
1) *Θεσσαλία:* Πόρτα-Παναγιὰ (ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν εἰς σελ. 12 καὶ 13).

2) *Ἄρτα:* Κάτω Παναγιὰ Κάτοψις παρὰ Millet, École Grecque σελ. 51 εἰκ. 24. Τομὴ Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 578. Ὁ ναὸς οὗτος φέρει προσθέτως καὶ τρουλλοκαμάραν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Εἰς τοὺς δύο ἄνω μνημονευομένους μεγάλους ναοὺς ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἐκδηλοῦται ἐξωτερικῶς εἰς τὰ πλάγια διὰ ποδαρικῶν συνενουμένων ἄνω διὰ τόξου. Ἀμφότερα τὰ παραδείγματα φέρουσι καὶ ἐσωτερικὸν νάρθηκα (πβλ. σελ. 11).

Εἰκ. 7. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τύπου Γ_2.

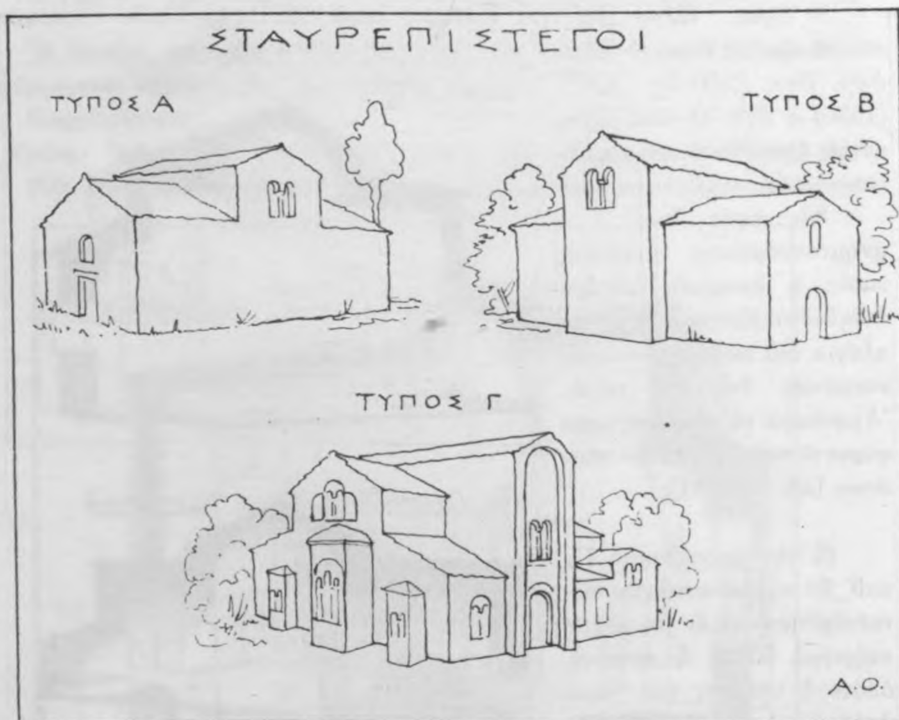
β) τὴν παραλλαγὴν Γ_2 καθ' ἣν αἱ κιονοστοιχίαι συνεπτύχθησαν εἰς ἓν καὶ μόνον στήριγμα (κίονα ἢ πεσσόν), ὁπότε ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ ἀπέβη αὐτὴ αὕτη ἡ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην ἡ ἐγκαρσία καμάρα δὲν ἐκδηλοῦται ἐξωτερικῶς διὰ ποδαρικῶν, οὔτε δὲ καὶ νάρθηξ ὑπάρχει. Παραδείγματα:

1) *Ὑμηττός:* Ἅγ. Στυλιανὸς Ὀρλάνδος, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. Γ', εἰκ. 270.

2) *Ὠρωπός:* Ἅγ. Δημήτριος (κίονες) εἰκ. 7.

3) *Κάλαμος:* Ὠρωποῦ Ἅγ. Νικόλαος Νεκροταφείου (πεσσοί, ἀδημ.).

4) *Ἄργος:* Ἅγ. Νικόλαος Νεκροταφείου (κίονες. Τὰ δυτικὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται διὰ τεταρτοκυλίνδρων. Ἀδημοσίευτον).

Εἰκ. 8. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῶν σταυρεπιστέγων.

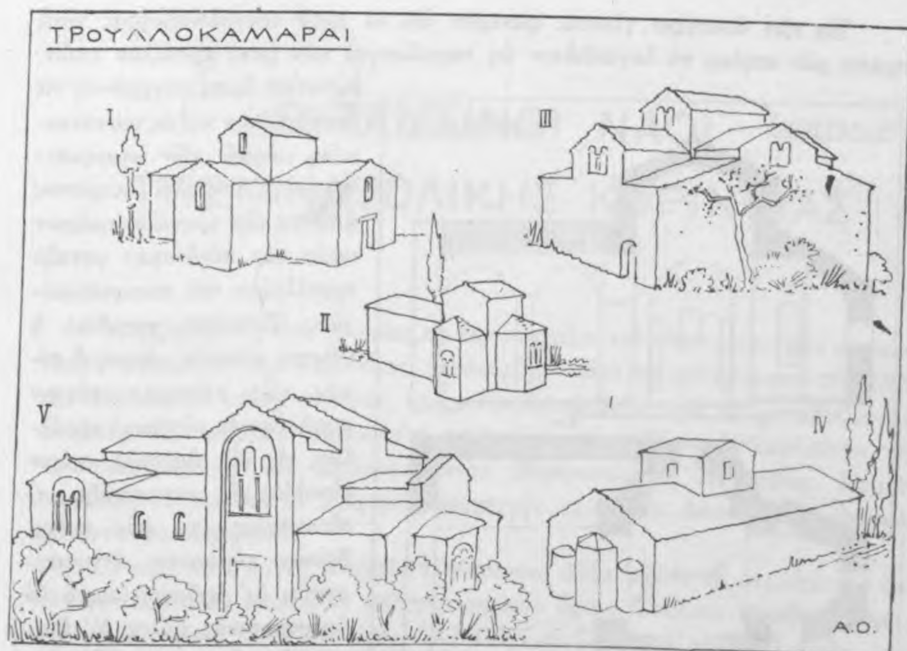
5) *Κωστάνιανη:* Ἠπείρου Ἁγ. Ἰωάννης Πρόδρομος (πεσσοὶ) Εὐαγγελίδης Ἠπειρωτ. Χρονικὰ 6 (1931) σ. 260 εἰκ. 1 - 5.

6) *Κρήτη:* Σταμνὶ Πεδιάδος Ἅγ. Σωτὴρ Gerola, Mon. Veneti εἰκ. 236.

ΤΡΟΥΛΛΟΚΑΜΑΡΑΙ

Εἰς πάσας τὰς μέχρι τοῦδε ἐξετασθείσας κατηγορίας σταυρεπιστέγων ναῶν ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἔχει μῆκος ἢ μεγαλύτερον ἢ τοὐλάχιστον ἴσον πρὸς τὸ ἐλάχιστον πλάτος τοῦ ναοῦ. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις καὶ περιπτώσεις — ἃς ἐπίτηδες ἀφήκαμεν ἀνεξετάστους μέχρι τοῦδε — καθ᾽ ἃς ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἔχει μῆκος μικρότερον τοῦ ἐλαχίστου πλάτους τοῦ ναοῦ καὶ δὴ ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς ὡς εἷς ὀρθογώνιος τροῦλλος, δι᾽ ὃ καὶ ὠνόμασα αὐτὴν ἄλλοτε τρουλλοκαμάραν[1]. Περὶ τῆς τρουλλοκαμάρας ὡς παραλλαγῆς

[1] Ὀρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 39.

Εἰκ. 9. Ναοὶ μετὰ τρουλλοκαμάρας.

τρούλλου ἐπραγματεύθην λεπτομερέστερον ἐν τῷ 30ῳ τόμῳ τῆς Byzantinische Zeitschrift (σ. 577-582), ἔνθα ἀπέδειξα ὅτι ἐφηρμόσθη:

1) Εἰς ναοὺς μονοκλίτους σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ (Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος). Εἰκ. 9, ι.

2) Εἰς τρικλίτους σταυρεπιστέγους τοῦ τύπου $Γ_1$ (Κάτω Παναγιὰ Ἄρτης). Εἰκ. 9, ν.

3) Εἰς βασιλικὰς τρικλίτους (Παναγία Λεβειδίου Ἀρκαδίας) Εἰκ. 9, ιν καὶ

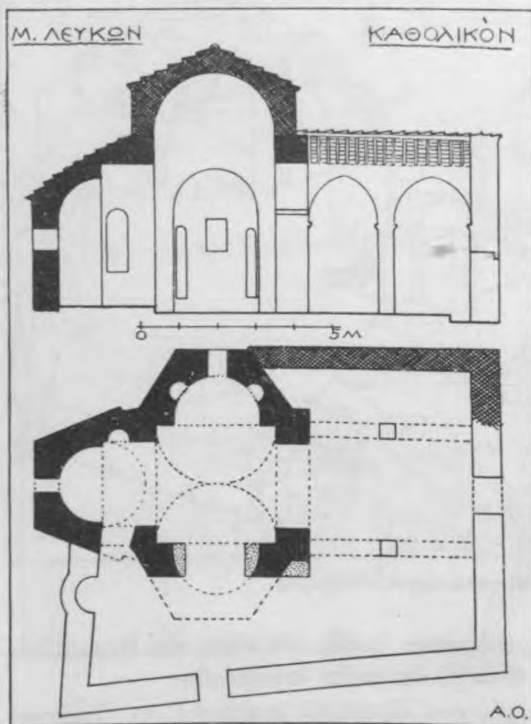
4) Εἰς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, τύπου Ἁγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν (Ἅγ. Νικόλαος παρὰ τὸ Αἴγιον). Εἰκ. 9, ιιι.

Προσθέτω ἤδη ὅτι ἡ τρουλλοκαμάρα ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους, ὧν παραδείγματα προσάγω α) τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὸ Αὐλωνάρι μονῆς τῶν Λευκῶν, μὲ κόγχας ἐξωτερικῶς ἡμιεξαγώνους (εἰκ. 8 καὶ 9, ιι) καὶ β) τοὺς ναοὺς Προδρόμου ἐπὶ τῆς νησῖδος τῶν Ἰωαννίνων[1] καὶ Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς Ἀπάνω Μούλια τῆς Κρήτης[2], μὲ κόγχας ἡμικυκλικάς. Σημειώνω ἐπίσης ὅτι εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρουλλοκαμάρας ναῶν δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι καὶ οἱ μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι τῶν τύπων $Λ_1$ καὶ $Λ_2$.

[1] Ἀρχιμ. Ἀντωνῖνος, Iz Rumelij πίν. XII. Ξυγγόπουλος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 1 σ. 56 εἰκ. 2.

[2] Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 177.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερὸν ὅτι οἱ μετὰ τρουλλοκαμάρας ναοὶ πρέπει μὲν κυρίως νὰ λογισθῶσιν ὡς παραλλαγαὶ τῶν μετὰ τρούλλου ναῶν, δύνανται ὅμως συγχρόνως νὰ θεωρηθῶσιν καὶ ὡς *συνεπτυγμένη μορφὴ* τῶν σταυρεπιστέγων. Ἀποτελεῖ ἑπομένως ὁ τύπος τῶν τρουλλοκαμάρων ναῶν τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τρουλλαίων καὶ σταυρεπιστέγων. Ἐντεῦθεν γεννᾶται ἡ εὔλογος εἰκασία μήπως ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων προῆλθεν ἐκ τῶν μετὰ τρούλλου, εἰς οὓς ἀρχικῶς—χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς καὶ οἰκονομίας — τὸ μὲν κυλινδρικὸν τύμπανον ἀντικατεστάθη δι᾿ ὀρθογωνίου, ὁ δὲ ἡμισφαιρικὸς θόλος δι᾿ ἡμικυλινδρικῆς καμάρας (τρουλλοκαμάρας). Ἡ καμάρα αὕτη βαίνει κατὰ γενικὸν κανόνα[1] ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ προεξετάθη μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων δι᾿ ὑπερυψώσεως τῶν καμαρῶν τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὁπότε ἐδημιουργεῖτο πλέον, ἡ συνεχὴς ἐγκαρσία καμάρα τῶν σταυρεπιστέγων.

Εἰκ. 10. Κάτοψις καὶ τομὴ καθολικοῦ Μ. Λευκῶν Εὐβοίας.

[1] Εἰς μίαν μόνην περίπτωσιν (Ταξιάρχας Πολυγώνου Ἀθηνῶν Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX 581 εἰκ. 6 Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Γ' σελ. 132 εἰκ. 169 ἡ τρουλλοκαμάρα διευθύνεται ἀπ' Α πρὸς Δ. Εἰς δὲ τὸν Ἀστράτηγον τῆς Κρήτης Gerola Monumenti Veneti II εἰκ. 178 ἔχομεν πάλιν τρουλλοκαμάραν βαίνουσαν ἀπ' Α. πρὸς Δ. καὶ προέκτασιν αὐτῆς καὶ μετατροπὴν εἰς μακρὰν κατὰ μῆκος ὑψηλὴν καμάραν.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ἀσχολούμενος ἀπὸ τριετίας εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ εὑρετηρίου τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Κορινθίας ἐπεσκέφθην κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1933 τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευράν, ἧς ἐμελέτησα τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα. Ἐκ τούτων δημοσιεύω κατωτέρω τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα, τῇ προθύμῳ ἀρωγῇ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κορινθίας Κυρίου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ ἐκ Σοφικοῦ ὁμογενοῦς κ. Δήμου Δανιήλ, οὓς θερμῶς καὶ ἐνταῦθα εὐχαριστῶ.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μνημεῖα εὑρίσκονται ἄλλα μὲν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐπὶ τῶν νοτιοδυτικῶν ὑπωρειῶν τοῦ πευκοφύτου ὄρους Τσάλικα κειμένης κωμοπόλεως Σοφικοῦ, ἄλλα δὲ πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Σαρωνικοῦ (Στείρη) καὶ ἄλλα νοτανατολικῶς τοῦ Χιλιομοδίου (Παλαιὰ καὶ Νέα μονὴ Φανερωμένης).

Τὰ πλεῖστα τῶν δημοσιευομένων μνημείων εἶχεν ἤδη ἐπισκεφθῇ πρὸ τριακονταετίας ὁ ἀκάματος Γ. Λαμπάκης, ὅστις ὅμως ἁπλῶς τὰ ἀνέφερε ἐν τῷ ἐντύπῳ καταλόγῳ τῶν φωτογραφιῶν του, χωρὶς νὰ διατρίψῃ περὶ αὐτὰ λεπτομερέστερον. Ἐσχάτως ἐπεσκέφθη τοὺς αὐτοὺς ναοὺς καὶ ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος, ὅστις καὶ ὡμίλησε περὶ αὐτῶν ἐν συνεδρίᾳ τῆς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἡμᾶς ἐνταῦθα θ' ἀπασχολήσῃ εἰδικώτερον ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μνημείων εἰς ἥν, ὡς πάντοτε, θὰ παραζεύξωμεν καὶ πᾶσαν σχετικὴν περί τε τοῦ γλυπτοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῶν ναῶν πληροφορίαν καὶ κρίσιν.

Α΄. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΟΦΙΚΟΥ

Τὰ ἀρχαιότερα καὶ σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς περιοχῆς Σοφικοῦ εὑρίσκονται εἰς τὰς πέριξ τῆς κωμοπόλεως μικρὰς κοιλάδας, εἰς μιᾶς περίπου ὥρας ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν. Ἐντὸς δὲ τοῦ Σοφικοῦ ὑπάρχουσι μόνον μεταβυζαντινοί τινες ναοί, ὧν σπουδαιότεροι εἶναι:

1) Ὁ ναὸς τῶν *Ταξιαρχῶν* κείμενος ἐπὶ τῆς πρὸς τὰ ΒΔ. ὀρθουμένης κλιτύος. Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους μονοκαμάρου βασιλικῆς, ἧς ἡ βόρειος πλευρὰ εἶναι κεχωσμένη εἰς τὸν βράχον τῆς κλιτύος. Ἀρχικῶς ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἦτο μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ ἐσωτερικοῦ πλάτους 3μ. καὶ

μήκους 4.20. Εἰς ταύτην προσετέθη ἀργότερον πρὸς δυσμὰς στενώτερος θολωτὸς χῶρος, φέρων ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰς ἁψῖδας. Τελευταῖον δὲ προσετέθη πάλιν πρὸς δυσμάς, ἕτερον ἐπίμηκες θολωτὸν διαμέρισμα μετὰ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν. Τὰ δύο πρῶτα τμήματα καλύπτονται ἐξ ὁλοκλήρου μὲ ἀξιολόγους τοιχογραφίας, τοῦ 16ου πιθανώτατα αἰῶνος, κάτωθεν τῶν ὁποίων διακρίνεται καὶ παλαιότερον ἀκόμη στρῶμα. Εἶναι δ' αἱ παραστάσεις διατεταγμέναι κατὰ ζώνας ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 1. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

Κάτω μὲν εἰκονίζονται εἰς μεγάλην κλίμακα ἅγιοι ὁλόσωμοι, ἄλλοι ἔφιπποι (Ἅγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος) καὶ ἄλλοι ὄρθιοι κατὰ μέτωπον (Ἁγ. Μαρίνα, Ἅγ. Παῦλος, Ἁγία Θεοδοσία, Ἅγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης, Ἅγ. Ἀνδρέας (εἰκ. 1)[1] καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος οἱ Ταξιάρχαι, ἐξ ὧν ὁ Μιχαὴλ εἶνε ἐνδεδυμένος ὡραῖον πορφυροῦν μανδύαν κεκοσμημένον μὲ λευκοὺς δικεφάλους ἀετοὺς ἐντὸς κύκλων. Ὑπεράνω τῶν ἁγίων ἐκτείνεται στενὴ ζωφόρος ἐκ στηθαρίων λεπτότατα εἰργασμένων ἁγίων[2], μεθ' οὓς ἄρχεται ἡ καμάρα, ἡ ἐπὶ τῆς ὁποίας διάταξις τῶν θεμάτων ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἐχωρίσθη δίκην τρούλλου μέγα τετράγωνον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίσθη ὁ Χριστὸς μὲ τὰ 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὰς γωνίας. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου ἐκτείνεται μακρὰ ζωφόρος ἐκ προφητῶν κρατούντων εἰλητάρια καὶ προσβλεπόντων τὸν Χριστόν.

---

[1] Αἱ ἐν τῷ ἄρθρῳ τούτῳ φωτογραφίαι τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἔργα τοῦ καλλιτέχνου φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα.

[2] Τῶν ἑξῆς κατὰ σειράν: Ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου: Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία, Ἅγ. Ζωσιμᾶς, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Ἀλέξιος ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, Εὐφρόσινος, Ἐφρὲμ ὁ Σῦρος, Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, Νέστωρ, Δαμιανός, Γρηγόριος Παλαμᾶς. Ἐπὶ δὲ τοῦ Β. τοίχου: Προκόπιος, Εὐστάθιος, Μερκούριος, Ἀνανίας, Λαυρέντιος κλπ.

Οἱ προφῆται αὐτοὶ εἶναι πλήρεις ἐκφράσεως, μὲ ζωηρὰς κινήσεις καὶ χειρονομίας. Ἑκατέρωθεν δὲ τῶν προφητῶν εἰκονίζονται συνθέσεις ἐκ τοῦ Χριστολογικοῦ κύκλου, ἤτοι πρὸς νότον μὲν ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις, πρὸς Β. δὲ ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστὴ καὶ παρ' αὐτὴν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ὅμοιαι μικρᾶς κλίμακος συνθέσεις εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ ζωφόρου τῶν Προφητῶν καὶ ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ δευτέρου τμήματος, ὡς π. χ. ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα (εἰκ. 2) κλπ. Τέλος ἐν τῷ ἱερῷ ἐν μὲν τῇ κόγχῃ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν αὐτῆς τέσσαρες ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ἐπὶ δὲ τοῦ Βορείου τοίχου κάτω μὲν τὸ ὅραμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 3), μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «*Τίς σου τὸν χιτῶνα Σῶτερ διεῖλε;*» ἄνω δὲ τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ μὲ τὸν Ἀρχάγγελον ἀριστερᾷ διανοίγοντα διὰ τοῦ δόρατος ὀπὴν εἰς ἣν εἰσρέει τὸ ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ, ὅστις ἠπείλει νὰ καταστρέψῃ τὸν ἄνω δεξιᾷ εἰκονιζόμενον ναὸν αὐτοῦ ἐν Χώναις. Κάτω δὲ τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ὁ μοναχὸς Ἄρχιππος, εἰς στάσιν ἱκεσίας προσβλέπων τὸν ἀρχάγγελον.

Εἰκ. 2. Ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα.

Ἐνδιαφέρουσα καὶ χαρακτηριστικὴ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων εἶναι οὐ μόνον ἡ εἰς μικρὰ τετράγωνα χωριζόμενα δι' ἐρυθροῦ πλαισίου διάταξις τῶν εἰκόνων ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν, ἥτις χρησιμοποιεῖ πηκτὰ χρώματα ἰδίᾳ εἰς τὰς σάρκας, τὰς ὁποίας δὲν ἐκτελεῖ στρωτὰς καὶ μονοχρώμους ἀλλ' ἀνωμάλους, ἵνα ἀποδώσῃ τὴν ῥυτίδωσιν τοῦ δέρματος. Ἀξιοσημείωτος δ' ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ χρῆσις ἐρυθροῦ πρὸς τὸ πορτοκαλλόχρουν χρώματος ἐπιτιθεμένου εἰς κηλίδας ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῆς σιαγόνος.

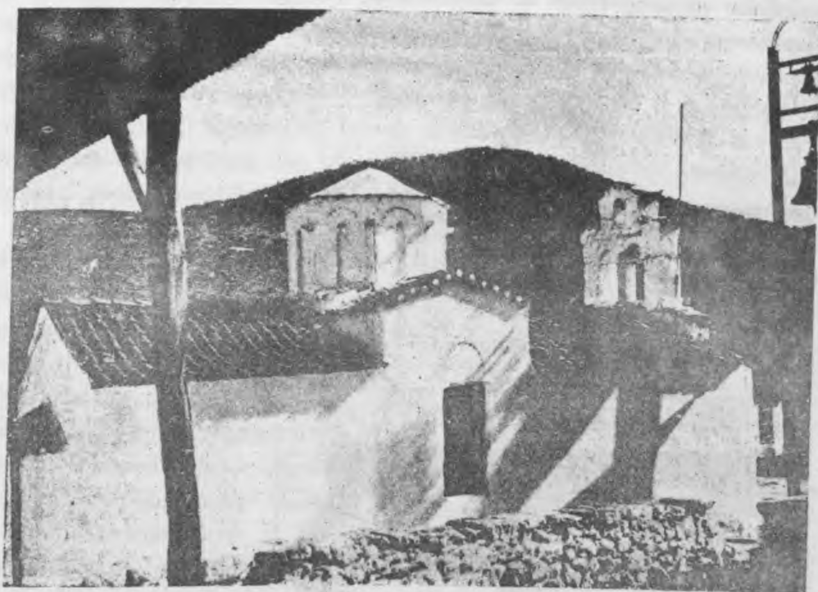
Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων εἶναι θαυμαστὴ (εἰκ. 3). Αἱ μεγάλαι μορφαὶ τῆς κάτω ζώνης (εἰκ. 1 καὶ 3) διατηροῦν εἰς τὴν μνημειώδη στάσιν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοὺς τύπους τῆς παραδόσεως. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων των εἶναι ἐντόνως γραμμικὴ τῶν δὲ προσώπων τὸ πλάσιμον παρουσιάζει ἀποτόμους μεταπτώσεις σκιᾶς καὶ φωτός. Εἶναι ἔργα τῆς αὐστηρᾶς κρητικῆς τέχνης μὲ μεγάλην διακοσμητικὴν δύναμιν εἰς τὸ σχέδιον καὶ ἤρεμον καὶ βαθεῖαν ἀσκητικὴν ἔκφρασιν πβλ. εἰκ. 2 καὶ 3). Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία εἶναι καὶ ἡ τέχνη τῶν μικρῶν εἰκόνων τῶν στηθαρίων, ἡ ὁποία ὁμοιάζει πρὸς τὴν τέχνην τῶν φορητῶν εἰκόνων. Τέλος αἱ μικρότεραι συνθέσεις καλὰ σχεδιασμέναι καὶ ζυγισμέναι μέσα εἰς τὸ τετράγωνόν των πλαίσιον ἔχουν ἁρμονικοὺς χρωματισμοὺς καὶ παρουσιάζουν τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν: κεφαλὰς καὶ σώματα μακρὰ καὶ ἐπιμήκη ἐνθυμίζοντα ζωηρῶς τεχνοτροπίαν Θεοτοκοπούλου (εἰκ. 2).

Εἰκ. 3. Κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

2) Ὁ ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ χωρίου ὀρθούμενος ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ *Ἁγ. Γεωργίου* (εἰκ. 4). Οὗτος εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, παραπλεύρως τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη ἀργότερον τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπου. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει ἐσωτερικῶς τοιχογραφίας πολὺ μετρίας τέχνης, ἀμαυρὰς ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς ἀγούσης εἰς τὸ παρεκκλήσιον θύρας πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι

ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐκτίσθη καὶ ἐζωγραφήθη κατὰ τὸ ἔτος 1700. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν κείμενον:

Εἰκ. 4. Ἅγ. Γεώργιος Σοφικοῦ. Ὄψις ἀπὸ Β.

«Ανηγερθη και ηστωριθη ο θυος ουτος και πανσεπτος ναος του αγιου ενδοξου μεγαλωμαρτηρος Γεωργηου του τροπεωφορου δηα σηνδρομης κοπου τε και εξοδου παρα παντον των ευσεβον και ορθωδοξον χρηστιανον τον κατηκουντων εν τω χορηο τουτο ης ψυχηκην αυτον σοτηριαν. Ετη απω ΧΥ αψ απο αδαμ ,ζσν΄ Αγουστου κδ.»

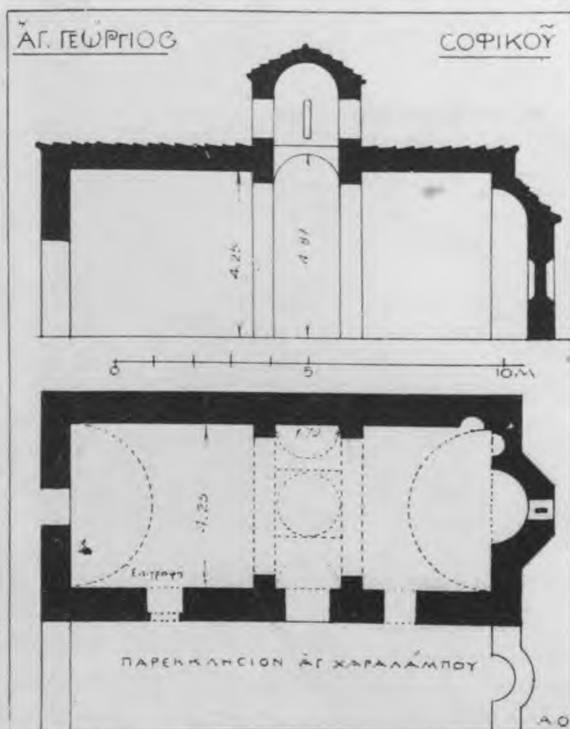
Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τρόπος καθ᾽ ὃν ἐστηρίχθη ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ, διότι εἶναι διάφορος τοῦ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐφαρμοσθέντος Αἱ βυζαντιναὶ τρουλλαῖαι μονόκλιτοι βασιλικαὶ μᾶς παρουσιάζουσι τὸν τροῦλλον των μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν διάμετρον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας ἤτοι βαίνοντα, πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὅπως λ. χ. εἰς τὸν ναὸν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Μεσοσπορίτισσα) τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ[1], εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγ. Βαρβάρας τῆς Καπνικαρέας[2] καὶ ἀλλαχοῦ[3]. Ἡ λύσις αὕτη παρουσιάζει τὰ ἑξῆς δύο μειονεκτήματα 1) ὅτι

[1] Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τόμ. ΛΕ΄ σελ. 177 εἰκ. 9.

[2] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Β΄ εἰκ. 57 σελ. 69.

[3] Ὅρα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα κατέλεξα ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τόμ. Δ΄ (1927) σελ. 42.

ὁ τροῦλλος ἐμφανίζεται μὲ πολὺ μεγάλον ὄγκον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὅλον κτήριον καὶ 2) ὅτι δὲν ἔχει ἀρκετὰ ἀντερείσματα. Τὰ δύο ταῦτα μειονεκτήματα ἐπεχείρησαν νὰ μετριάσουν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐφαρμόσαντες τὴν ἑξῆς λύσιν: Κατεσκεύασαν τροῦλλον μικροτέρας διαμέτρου ἀπὸ τὴν διάμετρον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἐστήριξαν δ' αὐτὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν (πρὸς Α. καὶ Δ.) ἐπὶ τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἀφ' ἑτέρου δὲ (πρὸς Β καὶ Ν.) ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι ζευγνύουσι τὰ δύο τμήματα (Α. καὶ Δ.) τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, τὰ ἔξω τοῦ τρούλλου εὑρισκόμενα ἀποτελοῦσαι συνάμα ἀντερείσματα τοῦ τρούλλου. Αἱ ἐγκάρσιαι ὅμως αὗται καμάραι, ἐὰν αἱ κλεῖδες των τοποθετηθῶσιν — ὡς συνήθως συμβαίνει — εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος πρὸς τὴν κλεῖδα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἐμφανίζονται πρὸς τὸν τροῦλλον ὡς χαμηλωμένα τόξα ἤτοι ὡς ἀσθενὴς μορφή, τῆς ὁποίας τὴν χρῆσιν συστηματικῶς ἀπέφευγον οἱ βυζαντινοὶ μαΐστορες. Τὴν μετὰ χαμηλωμένου τόξου λύσιν εὑρίσκομεν ἀρκετὰ συχνὰ καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σοφικοῦ[1] καὶ ἐν Γορτυνίᾳ[2] καὶ ἐν Γυθείῳ[3] καὶ ἐν Ἀβύσολᾳ τῆς Μάνης[4]. Διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν χρῆσιν τοῦ χαμηλωμένου τόξου ὁ πρωτομάστορας τοῦ Σοφικοῦ μετεχειρίσθη ἄλλο τέχνασμα. Ἐτοποθέτησε τὴν κλεῖδα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ὑψηλότερον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας καὶ οὕτω μᾶς παρουσίασε τὸ μέτωπον τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν μὲ τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα τοῦ ἡμικυκλίου.

Εἰκ. 5. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Γεωργίου Σοφικοῦ.

[1] Ναὸς Ὑπαπαντῆς καὶ Ἁγ. Ἀντωνίου (εἰκ. 15 καὶ 16), περὶ ὧν κατωτέρω.

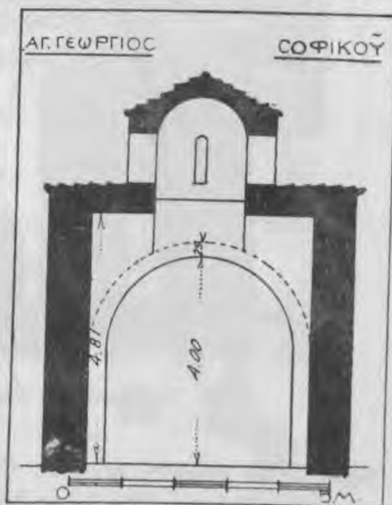
[2] Ἅγ. Ἀνδρέας παρὰ τὸν Λούσιον Ζάχος, Ἀρχ. Δελτ. 1923 σελ. 71.

[3] Ναὸς Παναγίτσας, ἀδημοσίευτος.

[4] Traquair, B. S. A. 1908-9 πίν. XV. Ἅγ. Ἠλίας, ὃν ἀτόπως ὁ Millet (École Grecque σελ. 50 σημ. 10) κατατάσσει εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους.

Πράγματι, ὅπως βλέπομεν εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια κατόψεως καὶ τομῶν (εἰκ. 5 καὶ 6), ἐν ᾧ ἡ κατὰ μῆκος καμάρα ἔχει πλάτος 4.25 καὶ ὕψος ὁμοίως 4.25, αἱ ἐγκάρσιαι ἔχουν πλάτος μόνον 1.70—ὅσην διάμετρον ἔχει καὶ ὁ τροῦλλος—καὶ ὕψος 4.81 ἤτοι κατὰ 0,56 ὑψηλότερον ἀπὸ τὴν κλεῖδα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας. Πρὸς τούτοις χάριν ἐνισχύσεως τῶν τμημάτων ἐκείνων τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἐφ᾿ ὧν θὰ ἡδράζετο ὁ τροῦλλος, κατεσκεύασεν ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δύο ἐνισχυτικὰς ζώνας κάτωθεν, πλάτους 0.55, δι᾿ ὧν κατώρθωσε καὶ τοῦτο: νὰ μετριάσῃ τὴν δυσάρεστον ἐντύπωσιν, ἣν παράγει εἰς τὸν θεατὴν ἡ ταυτόχρονος θέα ἀνισοϋψῶν τόξων ἀνεχόντων τὸν αὐτὸν τροῦλλον.

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς λόγῳ τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν παρέχει τὴν ὄψιν σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου (εἰκ. 4). Ὁ τροῦλλος του εἶναι ὀκτάγωνος φέρων κατὰ τὰς ἀκμὰς μαρμαρίνους κιονίσκους κατὰ μίμησιν παλαιοτέρων ἐντοπίων προτύπων, ἅτινα κατωτέρω θὰ γνωρίσωμεν. Ὁ διὰ τῶν στεγῶν σχηματιζόμενος ἐξωτερικῶς σταυρός, λόγῳ τῆς ὑπερυψώσεως τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν παρουσιάζει τὴν ράχιν τούτων ὑψηλοτέραν ἀπὸ τὴν ράχιν τῆς κατὰ μῆκος καμάρας· ἀλλὰ τὸ μειονέκτημα τοῦτο εἶναι μικρὸν ἀπέναντι τοῦ πλεονεκτήματος τῆς κομψοτέρας ἐμφανίσεως τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὅλην μᾶζαν τοῦ κτηρίου. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι τρίπλευρος, τὸ δὲ παράθυρον αὐτῆς δίλοβον μὲ ἐξαιρετικὰ στενοὺς λοβούς, ὡς συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας, καὶ μὲ τοξωτὸν πλαίσιον ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς. Παράθυρα εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ δὲν κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας συνήθειαν. Μόνον δὲ τὸ τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας διετρυπήθη ἀπὸ ἕν, δίλοβον πιθανῶς, παράθυρον τοῦ ὁποίου σῴζεται σήμερον μόνον τὸ ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας ἡμικυκλικὸν πλαίσιον (εἰκ. 4). Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ ἦτο ἀκανόνιστος. Σήμερον καλύπτεται διὰ λευκοῦ παχέος ἐπιχρίσματος.

Εἰκ. 6. Κατὰ πλάτος τομὴ Ἁγίου Γεωργίου Σοφικοῦ.

Ἐξερχόμενοι τῆς κωμοπόλεως καὶ βαδίζοντες πρὸς ἀνατολὰς συναντῶμεν μετὰ 3/4 τῆς ὥρας μικρὰν κοιλάδα ἐπὶ τῶν δύο κλιτύων τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι παλαιοὶ ναοί. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς πρὸς Ν. κλιτύος εὑρίσκεται ἡ διαλελυμένη μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ παρ᾿ αὐτὴν ὁ ναΐσκος τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς Β. ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ὁ νεώτερος Ἅγ. Ἰωάννης.

Σπουδαιότερος πάντων εἶναι ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως, ὅστις διετηρήθη σχεδὸν ἀλώβητος, ἀσβεστωθεὶς ὅμως δυστυχῶς πρό τινων ἐτῶν καὶ ἀπολέσας οὕτω τὴν χρωματικὴν ἁρμονίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ του.

Περίβολος τετράπλευρος ἐπὶ τοῦ ὁποίου διακρίνονται πολλαχοῦ λείψανα κελλίων, περιβάλλει τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς περιοχῆς ὀρθούμενον καθολικὸν τῆς μονῆς (εἰκ. 7) εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένον πρὸς Β. καμαρωτὸν

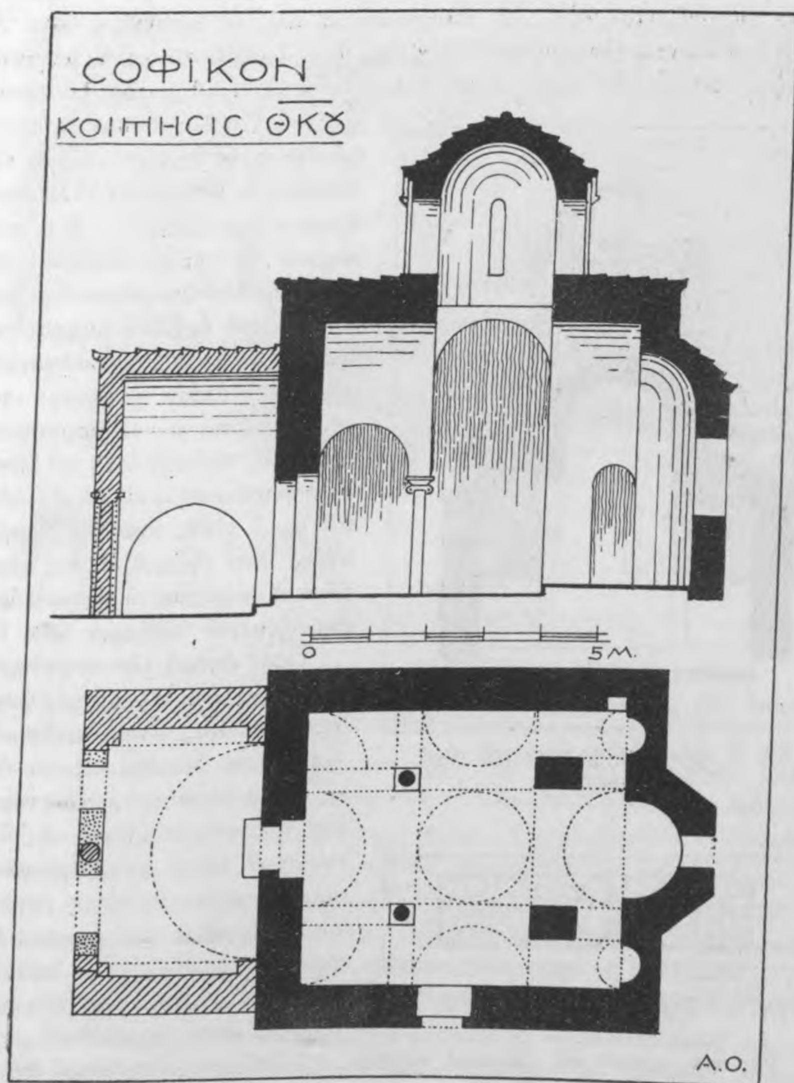

Εἰκ. 7. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Κοιμήσεως.

ὀρθογώνιον κτήριον, πιθανῶς ἡ μεταγενέστερα τράπεζα τοῦ μοναστηρίου.

Τὸ καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος, ὅστις προσετέθη ἀργότερον, ὑποστὰς καὶ αὐτὸς περαιτέρω μεταβολήν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα περίπου τετράγωνον (εἰκ. 8) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία μόνη τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ναὸς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου, ὃν στηρίζουσιν ἐσωτερικῶς δύο κίονες ἀντικρύζοντες τοὺς δύο κατὰ μῆκος τοίχους, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ὁ δικιόνιος οὗτος τύπος, συνηθέστατα ἐφαρμοζόμενος ἐν Ἑλλάδι, εἶναι ἐν ἀποκλειστικῇ σχεδὸν χρήσει ἐν Κορινθίᾳ. Ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν χώρων, οἵτινες συμπληροῦσι τὰ κενὰ τοῦ σταυροῦ οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ τετάρτων κυλίνδρου, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατὰ πλάτος τομῇ (εἰκ. 9). Δι' ὁμοίου σχήματος θόλων καλύπτονται τὰ πλάγια κλίτη καὶ ἄλλων ναῶν τῆς Κορινθίας (Ταξιάρχου, Παλ. Μ. Φανερωμένης) καὶ τῆς Ἀργολίδος (Ἁγ. Μαρίνα Ληγουριοῦ) καθὼς καὶ ἄλλων

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κοιμήσεως.

μερῶν τῆς Πελοποννήσου [1] καὶ τῆς Ἠπείρου [2]. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ χρῆσις τετάρτου κυλίνδρου εἶναι βυζαντινὴ καὶ ἄσχετος πρὸς φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

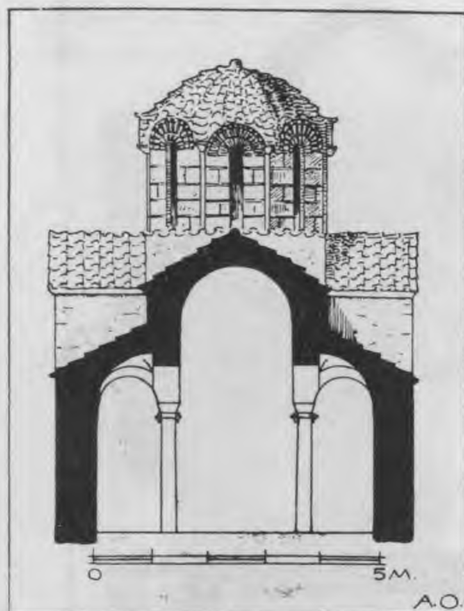
---

[1] Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφ. 1923, 14 Πλάτσα BSA, XV σελ. XV.

[2] Οὔζντίνα, Ἠπείρου. Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. 6 σελ. 261 Βλαχογοραντζῆ, Ἠπείρου Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1914 σ. 246.

Σημειωτέον δ' ὅτι τὰ πρὸς τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ μέτωπα τοῦ τεταρτοκυλίνδρου ἐμφανίζονται οὐχὶ ὡς τεταρτοκύκλια ἀλλ' ὡς ἡμικύκλια (εἰκ. 9).

Οἱ βαστάζοντες τὸν τροῦλλον δύο κίονες εἶναι ἀρράβδωτοι καὶ ἐκ μελαψοῦ μαρμάρου, φέρουσι δὲ λευκὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθήματος. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα ἐλήφθησαν πιθανώτατα ἔκ τινος ἀρχαίου κτηρίου τῆς περιοχῆς, ἐν ᾗ σῴζονται τὰ λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων [1]. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ νοτίου κίονος διακρίνονται καὶ ἱκανὰ χαράγματα δι' ἀκίδος. Ἐκ τοῦ ἀρχαίου μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ ἔχει ἀντικατασταθῇ διὰ ξυλογλύπτου ἐπιχρύσου τοῦ 1801, σώζεται μόνον μαρμάρινος πεσσίσκος πλάτους 0,23 καὶ ὕψους 0.90 ἐστρωμμένος εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ εὐθὺς πρὸ τῆς Ὡραίας πύλης. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως αὐτοῦ φέρει ὁ πεσσίσκος τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον κόσμημα (εἰκ. 10).

Εἰκ. 9. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.

Εἰκ. 10. Γλυπτὸν κόσμημα τοῦ τέμπλου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ, αὕτη εἰς μὲν τὰς μεγάλας ἐπιφανείας εἶναι ἐκτελεσμένη —ἐφ' ὅσον δύναταί τις νὰ διακρίνῃ διὰ μέσου τοῦ παχέος νεωτέρου ἀσβεστοκονιάματος—δι' ἀκανονίστων λίθων παραμεμιγμένων μετὰ τεμαχίων πλίνθων, κατὰ δὲ τὰς μικροτέρας πρισματικὰς ἐπιφανείας, τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τρούλλου, διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων.

Εἰς τὴν νότιον καὶ βόρειον κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν δίλοβον στενὸν (0.37) καὶ ὑψηλὸν παράθυρον περιβαλλόμενον ὑπὸ πεταλοειδοῦς ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 11). Εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τύμπανον ὑπάρχει εἰς μὲν τὸ νότιον παράθυρον ἀνάγλυπτος ῥόδαξ, εἰς δὲ τὸ βόρειον «ῥόδιον» πινάκιον. Ὅμοια δὲ «ῥόδια» (μικρασιατικὰ) διακοσμητικὰ πινάκια

[1] Πβλ. Μηλιαράκην, Γεωγραφία ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας· Ἀθῆναι 1888 σελ. 144 ἔνθα ἀναφέρονται καὶ οἱ ἄλλοι ναοὶ τῆς περιοχῆς.

Εἰκ. 11. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως

ἐτέθησαν ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 11).

Κομψότατος εἶναι ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ. Ἐφ' ἑκάστης τῶν ὀκτὼ αὐτοῦ πλευρῶν ἀνοίγονται ἐναλλὰξ στεναὶ φωτιστικαὶ θυρίδες καὶ ἀβαθεῖς ὀρθογώνιοι κόγχαι περιβαλλόμεναι ἄνωθεν διὰ διπλῶν τοξωτῶν πλινθίνων πλαισίων καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 11) ὑπεράνω τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχε βεβαίως καμπύλον λοξότμητον γεῖσον. Κατὰ τὰς γωνίας εἶναι τοποθετημένοι κιονίσκοι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου φέροντες λίαν ἐξέχοντα ἐπιθήματα κολουροπυραμιδοειδῆ, ἅτινα ἐσωτερικῶς κατεσκευάσθησαν κοῖλα, ὥστε νὰ χρησιμεύωσι καὶ ὡς ὑδρορρόαι ἐκτοξεύουσαι μακρὰν τὰ ἀπὸ τοῦ τρούλλου καταρρέοντα ὕδατα τῶν βροχῶν. Οἱ κορμοὶ τῶν κιονίσκων κοσμοῦνται δι' ὡραίου πλεκτοῦ κοσμήματος. Ἡ ὁμοιότης τῆς διατάξεως καὶ τῶν ἀναλογιῶν τοῦ τρούλλου τούτου πρὸς τοὺς τῶν μνημείων τῆς Ἀττικῆς εἶναι πρόδηλος, ὡς εἶναι ἐπίσης προφανὴς καὶ ἡ ἀπομίμησις τοῦ τρούλλου τῆς Κοιμήσεως ὑπὸ τοῦ τρούλλου τοῦ ἐν Σοφικῷ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 4).

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ καλῶς διατηρουμένων καὶ καλῆς τέχνης τοιχογραφιῶν, πιθανώτατα τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος, ἐκτελεσμένων καθ' Ἁγιορειτικὰ πρότυπα.

Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι εἰς δύο καθ' ὕψος ζώνας ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω περιλαμβάνει ὁλοσώμους ἁγίους εἰς μεγάλην σχετικῶς κλίμακα,

ἡ δὲ ἄνω συνθέσεις. Συνθέσεις ὁμοίως διακοσμοῦσι καὶ τὰς ἐπιφανείας τῶν κυλινδρικῶν θόλων τοῦ σταυροῦ Ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης, ἀριστερᾷ μὲν τῆς εἰσόδου, εἰκονίζονται οἱ ἱδρυταὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ Ἅγιοι Σάββας, Ἀντώνιος καὶ Θεοδόσιος, μεθ᾽ οὓς ἔρχονται ἡ Ἁγ. Παρασκευὴ[1] καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Δεξιᾷ δὲ τῆς εἰσόδου παρίστανται οἱ Ἅγιοι Πέτρος καὶ Παῦλος ἐνηγκαλισμένοι, ὁ Ἅγ. Θεόδωρος ὁ Τίρων, ὁ Ἅγ. Δημήτριος καὶ ὁ Ἅγ. Προκόπιος. Ὑπεράνω δὲ τῶν ἁγίων ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς συνθέσεις: Πρὸς Β. μὲν ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, πρὸς Ν. δὲ ἡ Σαλώμη φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου. Ἐπὶ δὲ τῶν τυμπάνων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς παραστάσεις: Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ, ἤτοι ὑπεράνω τῆς εἰσόδου, ἡ Σταύρωσις καὶ κάτωθεν αὐτῆς ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος. Ἐπὶ τοῦ βορείου, τὰ Εἰσόδια καὶ κάτωθεν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁλόσωμος ὁ Ἄρχων Μιχαήλ[2]. Ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡ Γέννησις. Τέλος ἐπὶ τῶν καμαρῶν Δυτικῶς μὲν αἱ Μυροφόροι καὶ ἡ Βαϊοφόρος, ἀνατολικῶς ἡ Ἀνάληψις, βορείως ἡ Προσευχὴ τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεομήτορος Ἄννης ἐν τῷ κήπῳ καὶ Νοτίως ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ φυγὴ εἰς Αἴγυπτον. Ἐν τῇ προθέσει ἀριστερᾷ μὲν ἡ ἄκρα ταπείνωσις, ἐν δὲ τῇ κόγχῃ ὁ Ἅγ. Νικόλαος ὁλόσωμος καὶ ἐπὶ τοῦ τοίχου ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς εἰς τὸ ἱερὸν θύρας οἱ διάκονοι Στέφανος καὶ Λαυρέντιος. Ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ὑπεράνω μὲν τῶν θυρῶν εἰκονίζεται ἑκατέρωθεν ἡ Πεντηκοστὴ καὶ παραπλεύρως ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος. Εἰς τὸ τοίχωμα τῆς νοτίας θύρας ἑκατέρωθεν οἱ Διάκονοι Τίμων καὶ Παρθένιος. Τέλος ἐν τῷ διακονικῷ εἰκονίζεται ἐν μὲν τῇ κόγχῃ ὁ Πρόδρομος ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου τοίχου ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ μὲ τὸν Ἅγ. Παχώμιον καὶ ἀπέναντι αὐτῶν οἱ ἅγιοι Παντελεήμων καὶ Ἑρμόλαος[3].

Ὁ νάρθηξ. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν ἔφερε νάρθηκα. Οὗτος φαίνεται ὅτι προσετέθη βραδύτερον. Εἶχε δ᾽ ὁ νάρθηξ σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ ἀνοικτὴν κιονοστήρικτον πρόσοψιν ἐν εἴδει διβήλου. Ἀργότερον ἡ ἀνοικτὴ στοὰ ἐφράχθη διὰ τοίχου ἐφ᾽ οὗ ἠνοίχθη θύρα καὶ παράθυρον. Διακρίνονται ὅμως σαφῶς καὶ ὁ ἐντετοιχισμένος κίων τοῦ διβήλου καὶ τὰ τόξα ἅτινα ἡδράζοντο ἐπ᾽ αὐτοῦ. Ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 8) αἱ διάφοροι περίοδοι διεκρίθησαν διὰ διαγραμμίσεως ἡ παλαιοτέρα καὶ διὰ στίξεως ἡ νεωτέρα. Εἰς τὰς δύο στενὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθησαν τυφλαὶ ἀψῖδες. Ὁ νάρθηξ καλύπτεται διὰ μεγάλης κυλινδρικῆς καμάρας.

Ὡς ὁ ναὸς κοσμεῖται καὶ ὁ νάρθηξ διὰ τοιχογραφιῶν, καλῶς σωζομένων

---

[1] Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος ταύτης εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *Δεισις της δουλις σου Βασω Παστίρενα.*

[2] Κάτωθεν ἡ ἐπιγραφή: *Δεισις του δούλου σου Καλημανη και Ρουση Παπαδα.*

[3] Αἱ ἐπιγραφαὶ γράφουσι *Παντενεημων* καὶ *Ἑρμώναος.*

καὶ εἰς δύο ζώνας διατεταγμένων. Καὶ κάτω μὲν εἰκονίζονται προφῆται καὶ ἅγιοι (Γεδεών, Ἅγ. Γεώργιος, Θεόδωρος Στρατηλάτης, προφήτης Ἠλίας (εἰκ. 12) ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς), ἄνω δὲ καὶ ἐπὶ τῆς καμάρας οἱ 24 οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου (εἰκ. 13) διατεταγμένοι πέριξ τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας, περιβαλλομένης ὑπὸ προφητῶν. Τέλος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος εἰκονίσθη ἡ Δευτέρα Παρουσία. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι ἀνωτέρας τέχνης τῶν τοῦ ναοῦ καίπερ μεταγενέστεραι πιθανῶς ἐκείνων, ὡς κατεσκευασθεῖσαι μετὰ τὴν φράξιν τοῦ διβήλου.

Εἰκ 12. Προφήτης Ἠλίας.
Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος τῆς Κοιμήσεως

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει τὸ ξυλόγλυπτον ἐπιχρυσωμένον τέμπλον τοῦ ναοῦ ὄχι τόσον διὰ τὴν τέχνην του, ἥτις εἶναι ζωηρῶς ἐπηρεασμένη ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ barocco, ὅσον διὰ τὰς ἐπιγραφὰς τὰς ὁποίας φέρει. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εἶναι γεγλυμμένη ἐπὶ τοῦ ξύλου καὶ λέγει:

Εταλιαριστη το παρον δια χειρος Σπυρηδου ιερεως του εξ Αθηνων και ηγουμενευοντος του πανοσιοτατου Δαμιανου του ιερομοναχου αωα΄ (=1801).

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης μανθάνομεν ὅτι οὐ μόνον ἁγιογράφοι ἦσαν οἱ ἱερωμένοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀλλ᾽ ἐνίοτε καὶ ξυλογλύπται.

Ἡ δὲ δευτέρα ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ κοκκίνης βαφῆς ἐπὶ τοῦ στηθαίου κάτωθεν τῆς γλυπτῆς εἶναι ἔμμετρος καὶ ἐκτείνεται καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τέμπλου ἔχουσα οὕτω:

Ναος εκ σινδρομεις παντηας εκ πονου τε και υδροτος
θερμεις επιμελιας καθηγουμενου του [Δαμιανοῦ]
αυτον δι
ανοκιπ
προτιστη δε Ιοακιμ ομου και Δομετηο | *Νικάνδρο κιριονιμε επακουσον των ιμνον Βαρθολομεο*
το κλινο συν το Διονησιο Δαμασκηνον Αρσενηον
ηερεων
οσιων

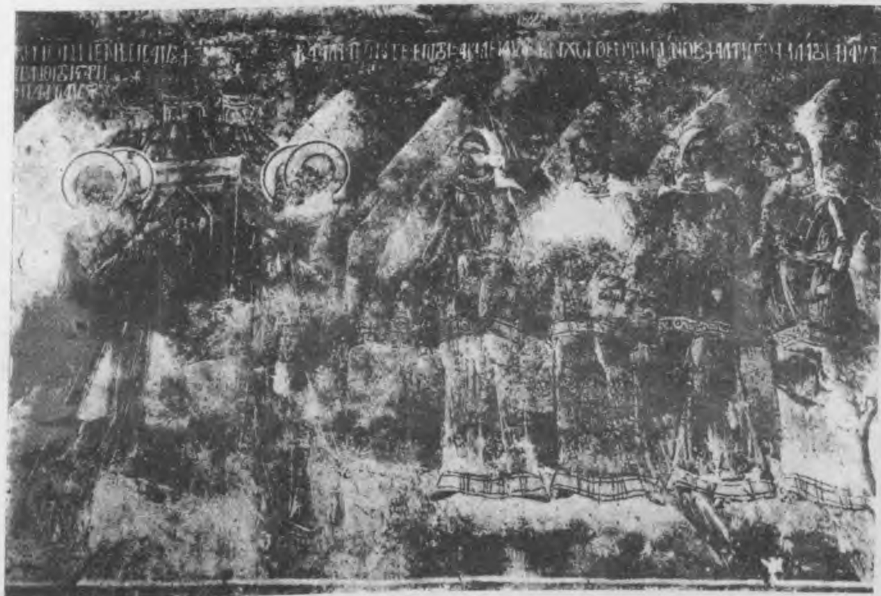

Εἰκ. 13. Δύο ἐκ τῶν οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου.

και παντων δε των μοναχων
δεσποτα παντωκραιωρ αξιοσον εκ δεξιον των λο
γικον προβατων ινα υμνουσιν λεγωντες δοξα
κιριε πάντων
..λιο..
..παρ..
εν ετη ΑΩΑ κατα μινα οκτομβριον
ιπο χειρως Πρατηκου Νικολαου και Γεωργιου
των αυταδε
λφων (Σ)ιφνεον.

Ἐκ τῶν δύω ἀνωτέρω ἐπιγραφῶν μανθάνομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἡ μονὴ εὑρίσκετο εἰσέτι ἐν λειτουργίᾳ τῷ 1801, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἐν αὐτῇ ἀσκουμένων μοναχῶν καὶ τοῦ ἡγουμένου των Δαμιανοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ὁ μὲν κυρίως ναός, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τοῦ τρόπου τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὁ δὲ νάρθηξ θὰ προσετέθη κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς μονῆς, ἣν ἀναφέρει ἐπιγραφὴ χαραχθεῖσα ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς (0.43×0.25) ἐντειχισμένης εἰς τὴν ἀριστερὰν παραστάδα τῆς πύλης τοῦ περιβόλου.

Εἰκ. 14. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι:

† ανακενηστη ο θειος οικος ουτος
παρα του πανιερωτατου Μητροπολιτου Κ(υρ)ου
[Νεο]φυτου Κοντοχυνη προην Διδιμοτειχου
ετους ζπδ ινδ(ικτιῶνος)

ἤτοι ἐν ἔτει 1576, ὁπότε θὰ ἐξετελέσθησαν πιθανώτατα καὶ αἱ σωζόμεναι τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς μονῆς τῆς Κοιμήσεως, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, εὑρίσκεται μικρὸς παλαιὸς ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, χρησιμεύσας δ' ἄλλοτε ὡς ναΐσκος τοῦ Νεκροταφείου τῆς μονῆς τῆς Κοιμήσεως. Τὸ ναΰδριον, διαστάσεων 4.30×6.40, εἶναι βασιλικὴ μονόκλιτος θολωτὴ φέρουσα ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀνὰ δύο τυφλὰς ἁψῖδας. Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του (τοῖχοι καὶ καμάρα), εἶναι κατάγραφος ἀπὸ καλῶς διατηρουμένας τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν τὸ 1617, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου γραπτὴν ἐπιγραφήν, τῆς ὁποίας δυστυχῶς τὸ κατεστραμμένον τέλος μᾶς ἐστέρησε τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ ἐπιγραφή:

Εἰκ. 15. Ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς.

Ἀνιγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς Ἁγίας ὁσιομάρτυρος καὶ ἀθλιφόρου τοῦ χυ *Παρασκευῆς διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου καὶ κοπου τολοῦ. Τίνος τὸ ἔργον ἐ(ν)γράμασ[ιν οὐ λέγω] ο επα..ων . . . . ,ΑΧΙΖ΄ . . . ἐκ χειρὸς . . . .*

Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν τοίχων καὶ τῶν τυφλῶν ἁψίδων εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι, ἐπὶ δὲ τοῦ θόλου, πέριξ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ κύκλου ποὺ περιβάλλει τὸν Χριστόν, τὸ «αἰνεσάτω τὸν Κύριον πᾶσα πνοή», παράστασις λίαν ἀγαπητὴ εἰς τοὺς ζωγράφους τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων.

Ἐκ τῶν πολλῶν σκηνῶν αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ «Αἰνεῖτε» καὶ αἵτινες μὲ θαυμαστὴν ἑνότητα χρώματος καὶ κλίμακος ἁπλώνονται ἐπὶ τῆς καμάρας καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ παραθέτω ἐδῶ μίαν (εἰκ. 14) ποὺ ἀποπνέει βαθὺ φυσιολατρικὸν αἴσθημα: Τὸν «συρτὸν» χορὸν τῶν νεανίδων, ποὺ ἐκτυλίσσεται μὲ ἀφέλειαν καὶ χάριν εἰς ἕνα τοπεῖον ἀντιγράφον τὴν πέριξ φύσιν μὲ τὰ πραγματικὰ μικρὰ βουνὰ ποὺ γεμίζουν ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ εἰκὼν αὐτὴ ὅπως καὶ ἄλλαι τοῦ «αἰνεῖτε» ὄχι τόσον ἀπὸ τεχνικῆς ὅσον ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως (ἐνδυμασίαι, μουσικὰ ὄργανα, σκεύη κλπ.).

Ὁ ναὸς φέρει καὶ τέμπλον κτιστὸν ζωγραφηθὲν τὸ 1737, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν σχετικὴν ἐπ᾽ αὐτοῦ χρονολογίαν (,ΑΨΛΖ΄).

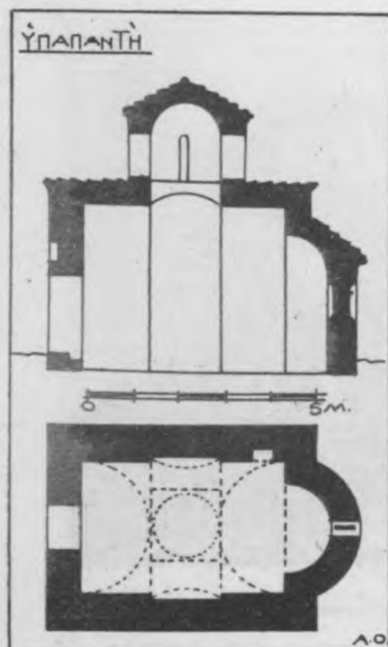
Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναϋδρίου παρουσιάζει κοινὴν ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν καὶ κόγχην τρίπλευρον. Στερεῖται παραθύρων καὶ ὡς μόνην διακόσμησιν

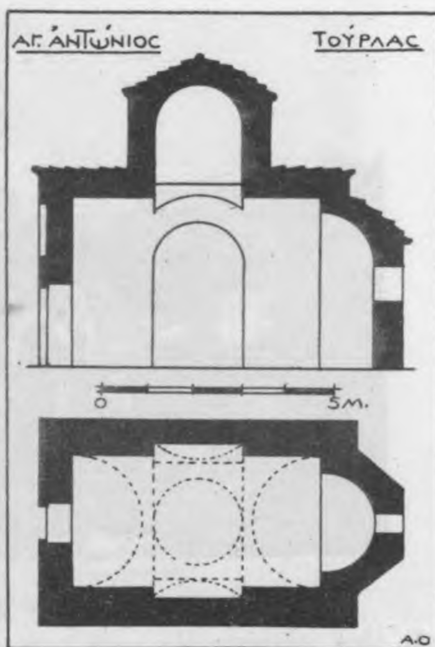
Εἰκ. 16. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου ἀπὸ ΝΔ.

φέρει τρία «ρόδια» πινάκια τοποθετημένα πέριξ τῆς μικρᾶς κόγχης ποὺ περιέβαλλε τὸν εἰκόνα τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ἐπάνω ἀπὸ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου.

Ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τῆς χαράδρας καὶ εἰς ἀρκετὸν ὕψος εὑρίσκεται ὁ ναὸς τῆς *Ὑπαπαντῆς* (εἰκ. 15). Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ ναὸς οὗτος φαίνεται ὡς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου· ἐν τούτοις ἀνήκει καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, εἰς ὃν καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος τοῦ Σοφικοῦ· εἶναι δηλ. μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ συνεσταλμένου τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων χαμηλωμένων τόξων (εἰκ. 17). Εἰς τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον ἀνήκει καὶ τρίτος ναὸς τῆς περιοχῆς, ὁ ἡμίσειαν περίπου ὥραν ἀνατολικῶς, ἐν θέσει Τούρλα ἢ Ζάρακα, κείμενος ναὸς τοῦ *Ἁγ. Ἀντωνίου* (εἰκ 16). Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι ἐκτισμένοι δι᾽ ἀκανονίστου τοιχοποιίας καὶ ἔχουσι κυλινδρικοὺς τοὺς τρούλλους μετὰ μικρῶν παραθύρων. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φέρουσιν ἀμφότεροι ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν (εἰκ. 15 καὶ 16) διὰ τὴν εἰκόνα τοῦ τιμωμένου ἁγίου. Εἰς τὸν ἅγ. Ἀντώνιον ἡ κόγχη αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ φέρει ἑκατέρωθεν κοιλότητας διὰ «ρόδια» πινάκια. Ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ διατηρεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὴν καλῆς τέχνης εἰκόνα τοῦ ἁγίου. Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ εἶναι κτίσματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Πάντως ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος εἶναι κατά τι προγενέστερος ($17^{ου}$ αἰ.;) τῆς Ὑπαπαντῆς.

Εἰκ. 17.
Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ Ὑπαπαντῆς.

Εἰκ. 18.
Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου.

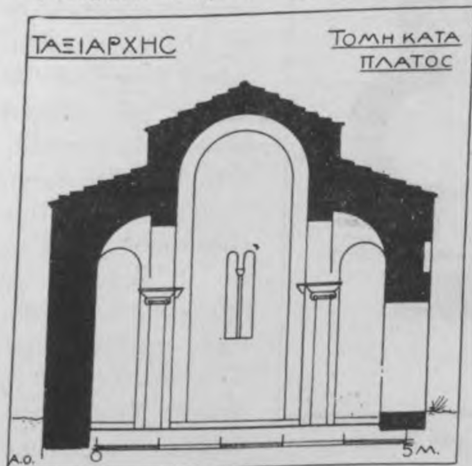
Τρεπόμενοι ἤδη πρὸς νότον συναντῶμεν εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας, ἐν τῇ μικρᾷ πεδιάδι Λαρίσι, τὸν περικαλλῆ βυζαντινὸν ναὸν τῶν *Ταξιαρχῶν* (εἰκ. 19). Ὁ ναὸς οὗτος «ἀνακαινισθεὶς» ἐπ' ἐσχάτων ἐπεχρίσθη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ κονιάματος. Καὶ τὸ μὲν ἐσωτερικὸν κονίαμα κατέστρεψεν ἀνεπιστρεπτὶ πᾶν λείψανον τοιχογραφίας, τὸ δὲ ἐξωτερικόν, μὴ εὑρὸν καλὴν πρόσφυσιν ἐπὶ τῶν παλαιῶν λίθων, κατέπεσε σχεδὸν ὅλον καὶ οὕτω ὁ ναὸς ἀπέκτησε πάλιν τὴν παλαιὰν ὡραίαν ὄψιν, ἣν παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 14 τῆς συλλογῆς Λαμπάκη (ἀριθ. φωτογρ. 6536).

Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι πανομοιότυπος ὡς πρὸς τὴν διάταξιν (εἰκ. 17) καὶ τὰς διαστάσεις τῆς κατόψεως (6.20×7.00 μ.) πρὸς τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα ναὸν τῆς Κοιμήσεως. Ἀνήκει δηλ. καὶ αὐτὸς εἰς τὸν τύπον τῶν δικιονίων. Αἱ μόναι μικραὶ διαφοραὶ ἃς παρουσιάζει ἀπὸ τῆς Κοιμήσεως εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν φέρει μικρὰν θύραν μετὰ ἡμικυκλικῆς ὕπερθεν κόγχης καὶ 2) Τὰ κιονόκρανα τῶν δύο ἐσωτερικῶν ἰωνικῶν κιόνων, εἶναι ἐδῶ κατὰ 90° ἐστραμμένα, οὕτως ὥστε τὰ προσκεφάλαια αὐτῶν νὰ βλέπωσιν πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. Ἡ στροφὴ αὕτη δὲν ἐγένετο ἄνευ λόγου. Πράγματι ἐπειδὴ τὰ κιονόκρανα εἶναι ὀρθογώνια ἡ τοποθέτησις τῆς μακρᾶς πλευρᾶς των κατὰ τὴν διεύθυνσιν Β-Ν. διηυκόλυνε

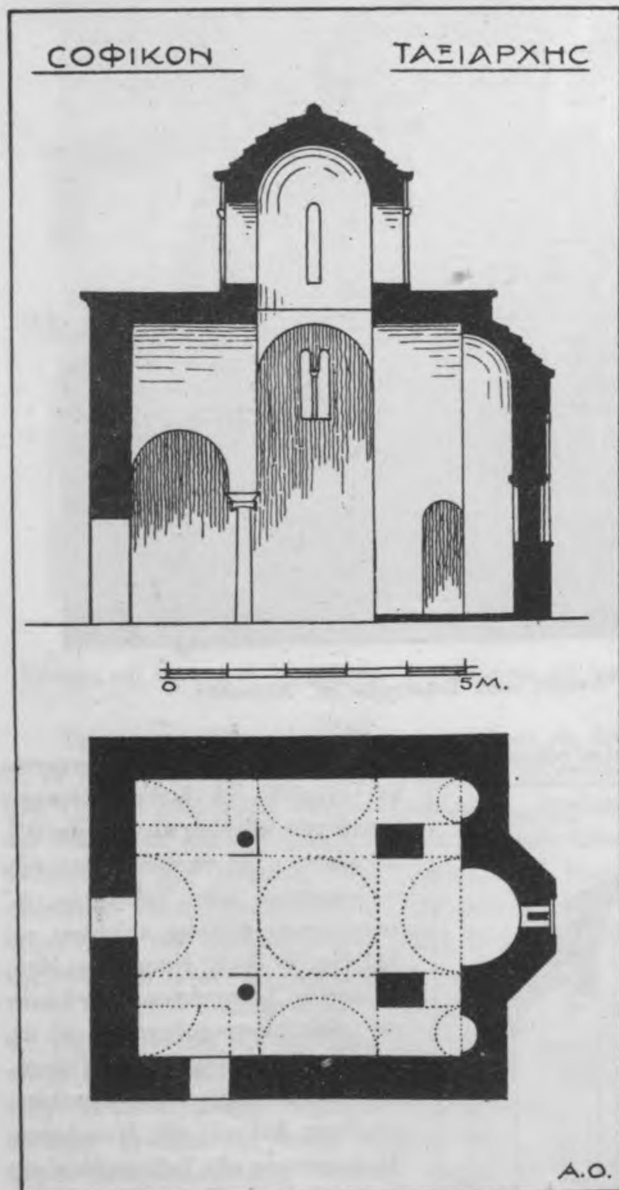
Εἰκ. 19. Ἄποψις ναοῦ Ταξιαρχῶν ἀπ' Ἀνατολῶν.

τὴν ἕδρασιν τοῦ μετωπιαίου τόξου τῶν τετάρτων κυλίνδρου, δι' ὧν καλύπτονται καὶ ἐνταῦθα τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῶν πλαγίων κλιτῶν (εἰκ. 20). Κοσμοῦνται δὲ τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονοκράνων τῶν Ταξιαρχῶν δι' ἀναγλύπτων φύλλων καλάμου καὶ ἀκάνθης, ἐν ᾧ τῆς Κοιμήσεως εἶναι ἀκόσμητα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ κεραῖαι καὶ ὁ τροῦλλος τῶν Ταξιαρχῶν ἐτοποθετήθησαν εἰς μεγαλύτερον ὕψος ἀπὸ τὰς τῆς Κοιμήσεως. Ἡ τοιχοποιία τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι, ὅπως καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν, κανονικὴ καὶ λαξευτὴ μὲν εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὸν τροῦλλον, κοινὴ δὲ εἰς

Εἰκ. 20. Κατὰ πλάτος τομὴ Ταξιάρχου.

πάσας τὰς λοιπὰς ἐπιφανείας. Ἡ ἀπουσία κονιάματος ἐν τῷ ναῷ τούτῳ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσωμεν καλύτερα τὴν διαμόρφωσιν τῶν παραθύρων καὶ τὴν διακόσμησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν.

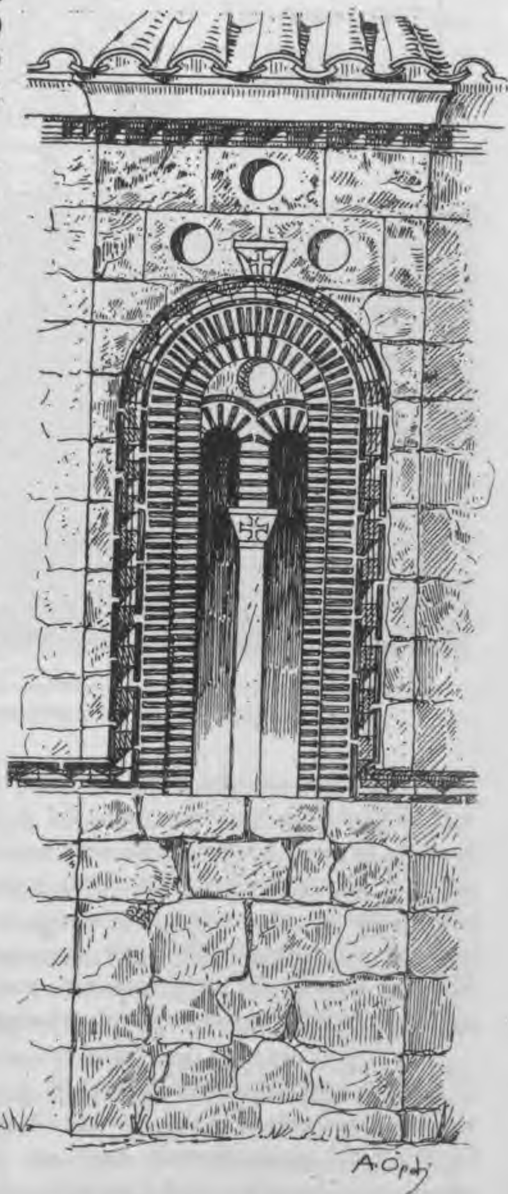
Εἰκ. 21. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἂς ἴδωμεν ἐν πρώτοις τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 22 καὶ 23). Ταῦτα εἶναι σχετικῶς στενὰ καὶ ὑψηλά. Περιβάλλονται δὲ τοῦ μὲν ἱεροῦ ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας καταβαινούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς καὶ συνεχιζομένης ὁριζοντίως καὶ ἐπὶ τῶν δύο παρακειμένων πλευρῶν τῆς κόγχης, εἰς ἀντικατάστασιν τῆς ἐνταῦθα συνήθως τοποθετουμένης μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης, τῶν δὲ κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπὸ δύο πωρίνων πλαισίων, ὧν τὸ ἐξωτερικὸν εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλον. Πώρινον δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τύμπανον. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον εἶναι τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας μικρὸν δίλοβον παράθυρον τοῦ ὁποίου οὐ μόνον τὸ τύμπανον ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία εἶναι πωρίνη, ἀπομιμουμένη

τὴν πλινθίνην. Ὑπὸ τὰ παράθυρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουσι πώριναι ζῶναι κοῖλαι, ὕψους 0.14. Ὁμοία δὲ ἀλλ' ὑψηλοτέρα (0.17) ζώνη στέφει καὶ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ φέρουσα κάτωθεν καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 22).

Ὁ τροῦλλος, κατεσκευασμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητον ἰσόδομον σύστημα, εἶναι ὀκτάγωνος φέρων κατὰ τὰς γωνίας ἐσφηνωμένους μαρμαρίνους μετ' ἐπιθημάτων κιονίσκους. Μεταξὺ τῶν κιονίσκων ὑπῆρχον ἄλλοτε τόξα ἐκ λοξοτμήτων γείσων. Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἠνοίγετο ἐναλλὰξ παράθυρον καὶ ἀβαθὴς ὀρθογώνιος κόγχη μετὰ τοξωτοῦ πλινθίνου ὑπερθύρου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 23).

Ἄφθονος χρῆσις ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ τῶν Ταξιαρχῶν διακοσμητικῶν κοίλων πινακίων, ὧν σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον αἱ κοιλότητες. Οὕτω συναντῶμεν τοιαῦτα 1) Εἰς τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων (εἰκ. 23). 2) Ἑκατέρωθεν τῶν παραθύρων ἐπὶ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 23). 3) Ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ, διατεταγμένα εἰς σχῆμα τριγώνου (εἰκ. 22) 4) Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (μεγάλων διαστάσεων). 5) Ἑκατέρωθεν τοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τέλος 6) Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς μικρᾶς θύρας τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 23).

Εἰκ. 22. Παράθυρον ἱεροῦ Ταξιάρχου.

Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν λόγῳ τῆς ἀφθόνου χρήσεως πωρίνων πλαισίων εἰς τὰ παράθυρα ἀντὶ τῶν πλινθίνων

Εἰκ. 23. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

θὰ πρέπει νὰ καταταχθῇ πιθανώτατα εἰς τὸ $2^{ον}$ ἥμισυ τοῦ $12^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ ναὸς ἀνηγέρθη ἐπὶ προϋπάρχοντος ἐνταῦθα μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τοῦτο τουλάχιστον μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ χρῆσις μεγάλων λαξευτῶν καισαρίων εἰς τὰ ὑπέρθυρα, τοὺς σταθμοὺς τῶν θυρῶν καὶ τὰς γωνίας, ἀλλὰ κυρίως ἡ παρουσία παλαιοχριστιανικῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν, ὧν ἄλλα μὲν ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ἁγ. Τράπεζαν (εἰκ. 24), ἄλλα δὲ ὡς ἐπιθήματα τῶν κιονοκράνων καὶ ἄλλα ὡς κιλλίβαντες στηρίξεως τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, σωζόμενοι εἰσέτι κατὰ χώραν.

Εἰς μικρὰν ($^1/_4$ ὥρας) πρὸς τὰ Ν. Α. τῶν Ταξιαρχῶν ἀπόστασιν εὑρίσκεται ἐπὶ ἐξάρματος ὁ ναὸς τῆς *Ἁγ. Τριάδος* (εἰκ. 24). Οὗτος εἶναι μικρὸς (4.05×5.90) σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ τύπου A_1 (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 42) φέρων πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρον κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀκανονίστου τοιχοποιίας μετὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων. Ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὡς καὶ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ φέρει

ἀνὰ ἓν μονόλοβον παράθυρον περιβαλλόμενον εἰς μὲν τὰς κεραίας ὑπὸ πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου εἰς δὲ τὸ ἱερὸν διὰ πωρίνου. Ὀδοντωτὴ ταινία περιβάλλει τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων μὴ ἐκτεινομένη ὅμως καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων. Εἶναι δὲ τὰ πλαίσια καὶ ἡ ταινία μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας κατεσκευασμένα διὰ λεπτῶν πλίνθων πάχους 0.02 μ.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐφθαρμέναι, ἀλλ᾽ ὅμως σπουδαιόταται ἀρχαιότροποι τοιχογραφίαι διατεταγμέναι ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 24. Δύο πλευραὶ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ ἐπιθήματος ἐν τῷ ναῷ τῶν Ταξιαρχῶν.

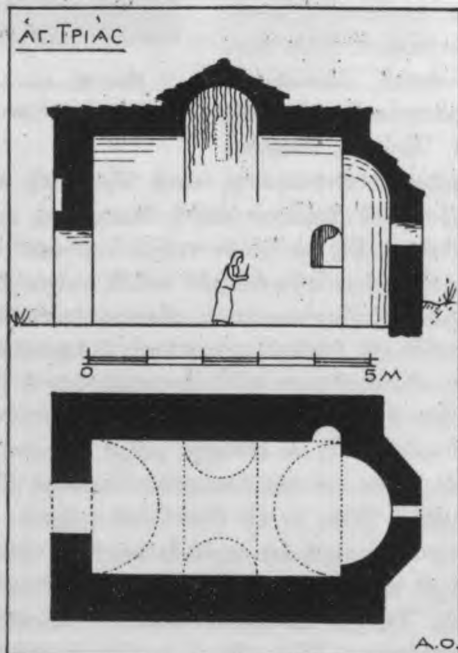
Ἐν τῷ δυτικῷ τμήματι τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυμπάνου ἐτοποθετήθη μνημειώδης παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 27). Δεξιᾷ, ἤτοι ἐπὶ τοῦ πρὸς Ν. τοίχου εἰκονίσθη ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἀπέναντι δ᾽ αὐτῆς ἤτοι πρὸς Β. ἅγιοι κατὰ μέτωπον, ὁλόσωμοι, στρατιωτικοὶ καὶ ἀσκηταί. Ἐπὶ τῆς ὑπεράνω καμάρας, διαιρουμένης κατὰ μῆκος εἰς δύο, παριστάθησαν πρὸς Ν. μὲν ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος, πρὸς Β. δὲ ἡ Ἀνάστασις (εἰς Ἅδου κάθοδος). Εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ ναοῦ τὸ στεγαζόμενον ὑπὸ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας εἰκονίσθη ἐπὶ μὲν τοῦ Ν. τοίχου ὁ Εὐαγγελισμός, ἐπὶ δὲ τοῦ Β. κάτω ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, οὗτινος, δυστυχῶς, διασῴζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, διαιρουμένης κατὰ μῆκος διὰ κοσμήματος εἰς δύο, εἰκονίσθησαν πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἡ Γέννησις καὶ ἡ Ὑπαπαντή, πρὸς Δ. δὲ δύο ἄλλαι παραστάσεις, ἃς δὲν ἠδυνήθην, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς, νὰ καθορίσω. Εἰς τὰ τέσσαρα μικρὰ τρίγωνα, ἅτινα δημιουργοῦνται μεταξὺ τῆς κατὰ μῆκος καὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, εἰκονίσθησαν ἐν προτομῇ οἱ 4 Εὐαγγελισταί. Τέλος ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι (τῷ ἱερῷ) παρεστάθη ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοίχου ἡ Παναγία ἐν τῷ ναῷ τρεφομένη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου καὶ κάτωθεν οἱ γονεῖς αὐτῆς, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, ὁδηγοῦντες τὴν Θεοτόκον εἰς τὸν ναόν. Τὴν δὲ ὑπεράνω καμάραν κατέλαβεν ὁλόκληρον ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως. Τέλος εἰς τὸ φουρνικὸν τῆς ἀψῖδος ἐτοποθετήθη ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων.

Τοιαύτη ἡ διάταξις τῶν θεμάτων. Ὡς πρὸς δὲ τὸ εἰκονογραφικὸν αὐτῶν μέρος ἀναβάλλοντες εἰς ἄλλοτε τὸν σχετικὸν περὶ ἑκάστου θέματος λόγον θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὸ θέμα τῆς Σταυρώσεως, ὅπερ, μετὰ τῆς Ἀναλήψεως, ἀποτελεῖ τὰς δύο σπουδαιοτέρας παραστάσεις τοῦ ναϋδρίου.

Εἰκ. 25. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδος.

Ἡ μνημειώδης παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 27) εἰκονίσθη ἐνταῦθα κατὰ τὸν μετὰ πολλῶν προσώπων ἀφηγηματικὸν τρόπον. Ὡς κεντρικόν της θέμα ἔχει τὸν Χριστόν, ἐσταυρωμένον ἐπὶ πλατέος σταυροῦ, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι προσηλωμένος ὀρθογώνιος πίναξ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Ο ΒΑΣΙΛΕΥC ΤΗC ΔΟΞΗC. Καμπύλαι ταινίαι, ἐναλλὰξ σκοτεινοῦ καὶ ἀνοικτοῦ χρώματος, εἰκονίζουσαι τὸν οὐρανόν, ἀποτελοῦσι τὸ ὑπεράνω τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ βάθος. Ὁ Χριστὸς ἔχει ἤδη ἀποθάνει. Ἡ κεφαλή του μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς κλειστοὺς ἔχει κλίνει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου. Τὸ γυμνὸν σῶμα του ἔχει καμπυλωθῆ εἰς μέγα τόξον σχηματίζον δευτέραν, ἀντίστροφον καμπύλην ἀπὸ τὸ τόξον τὸ ὁποῖον ἡ κεφαλὴ σχηματίζει μὲ τὸ σῶμα. Διπλῆν δ᾽ἐπίσης καμπύλην σχηματίζουν καὶ αἱ μακραὶ χεῖρες, προσηλωμέναι ἐπὶ τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἐσταυρωμένου δύο ἰσόρροποι ὁμάδες προσώπων πληροῦσι τοὺς ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ χώρους. Ἀριστερᾷ, παρὰ τὸν

Εἰκ. 26. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ Ἁγ. Τριάδος.

Εἰκ. 27. Ἡ τοιχογραφία τῆς Σταυρώσεως.

Χριστόν, εἰκονίζεται ὁ κεντήσας μὲ τὴν λόγχην στρατιώτης, περαιτέρω δ' ἡ Παναγία ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἰωάννου—οὗτινος κρατεῖ τὰς χεῖρας—καὶ τῆς ἀδελφῆς της Μαρίας τοῦ Κλωπᾶ (Ιω. ιθ', 25). Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ἐσταυρωμένος παρίσταται ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα καὶ μὲ φωτοστέφανον, ὁ δίκαιος ληστὴς μὲ τὰς χεῖρας περασμένας ὄπισθεν τῆς ὁριζοντίας κεραίας.

Δεξιᾷ δὲ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, πάρισος τοῦ λογχίζοντος, ὁ φέρων τὸν κάλαμον μὲ τὸν σπόγγον στρατιώτης καὶ περαιτέρω ὁ Ἑκατόνταρχος (Κεντηρίων) μὲ τὴν κατάκοσμον στρογγύλην ἀσπίδα του καὶ τὴν κουστωδίαν τῶν στρατιωτῶν του, φερόντων κωνικὰ κράνη. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιόν, πάρισος τοῦ δικαίου, παρίσταται ὁ ἄδικος ληστὴς ἄνευ φωτοστεφάνου κρεμασμένος καθ' ὅμοιον τρόπον μὲ τὸν δίκαιον. Τὸ βάθος ἀμφοτέρων τῶν ὁμάδων ἀποτελοῦσιν οἰκίαι προοπτικῶς εἰκονιζόμεναι.

Ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς ἡμετέρας συνθέσεως παρουσιάζει χαρακτηριστικά, ὧν ἄλλα μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄλλα δ' εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν. Οὕτω τὸ ἰσχυρῶς καμπυλούμενον σῶμα τοῦ Σωτῆρος χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῆς μακεδονικῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς καὶ τὰς πολυπληθεῖς σταυρώσεις τῆς Δύσεως [1]. Ἡ θέσις τοῦ Ἰωάννου ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ πρὸς τὴν Παναγίαν εἶναι παλαιότατα ἐν χρήσει

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σελ. 413.

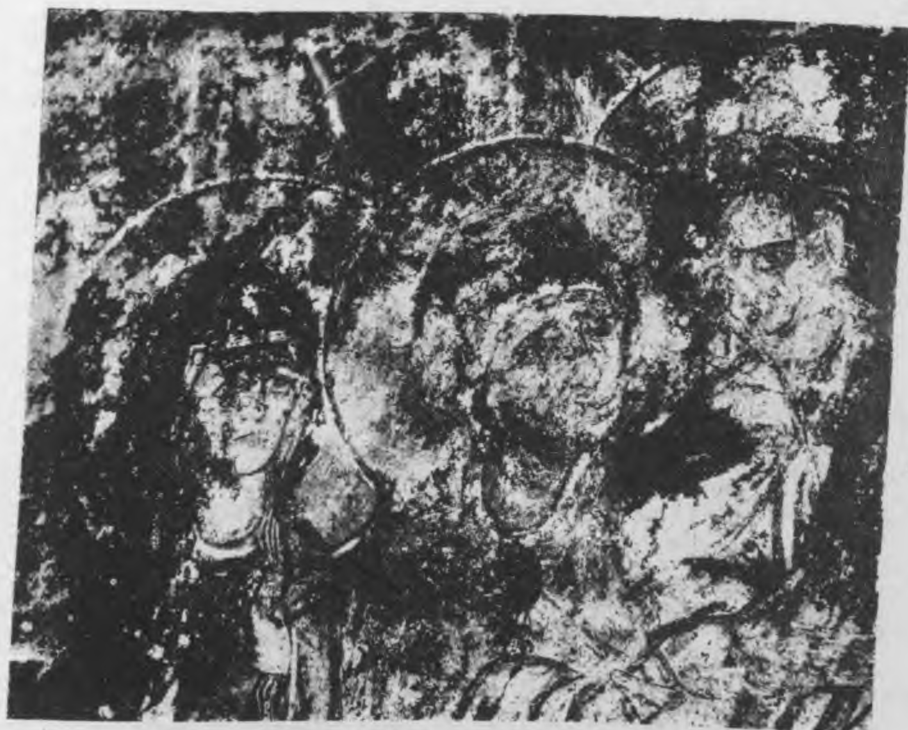
Εἰκ. 28. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐσταυρωμένου.

ἐν τῇ Ἀνατολῇ [1] συνεχισθεῖσα μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος, ὁπόθεν παρελήφθη ὑπὸ τῶν ζωγράφων τῆς Δύσεως. Ὁμοίως οἱ λησταὶ παρίστανται κρεμάμενοι μὲ τοὺς βραχίονας περασμένους ὄπισθεν τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ κατὰ παλαιὰ ἀνατολικὰ (συριακὰ) πρότυπα [2], ἅτινα ἐμιμήθησαν ὡσαύτως οἱ δυτικοὶ ἁγιογράφοι. Τουναντίον αἱ συνοδεύουσαι τὴν Παναγίαν γυναῖκες, ὁ Ἑκατόνταρχος μὲ τὴν σπεῖραν τῶν στρατιωτῶν κλπ. εἶναι καθαρῶς βυζαντιναὶ προσθῆκαι.

Ἡ τεχνοτροπία τῆς Σταυρώσεως ἔχει ζωηρὰν δραματικότητα ἰδιάζουσαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν, ἥτις ἐκφράζει ἐντόνως τὸ πάθος, παριστάνει τὰ πρόσωπα πλέον ἀνθρώπινα καὶ δὲν διστάζει νὰ παραμορφώσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου των διὰ νὰ ἀποδώσῃ πραγματικώτερα τὴν ὀδύνην. Οὕτω καὶ εἰς τὴν ὑπ' ὄψιν σταύρωσιν τὸ σῶμα καὶ αἱ χεῖρες τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἀπαθῆ καὶ ἄκαμπτα, ὡς εἰς τὰ ἑλληνιστικὰ παραδείγματα, ἀλλὰ καμπυλοῦνται εἰς ἰσχυρὰ δυναμικὰ τόξα τονίζοντα ζωηρῶς τὴν προηγηθεῖσαν τοῦ θανάτου πάλην. Ἀποκρυσταλλώνουν τρόπον τινὰ τὸν τελευταῖον σπασμὸν πρὸ τοῦ θανάτου. Ἡ κεκλιμένη πρὸς τὰ πλάγια κεφαλὴ ἔχει τὰς ὀφρῦς λοξὰ συνεστραμμένας ἐκ τῆς ὀδύνης, οἱ δὲ πλόκαμοι τῆς κόμης καταπίπτουν μὲ ἀνέκφραστον ρυθμικότητα ἐπὶ τῶν ὤμων. Μὲ μεγαλυτέραν ρεαλιστικὴν ὠμό-

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σελ. 429.

[2] Millet, ἔ. ἀ. σελ. 425. Ὁμοίως εἰκονίζονται οἱ λησταὶ καὶ ἐν Μυστρᾷ.

Εἰκ. 29. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς εἰκόνος τῆς Σταυρώσεως.

τητα παρεστάθη ἡ ὀδύνη τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου (εἰκ. 29) εἰς μίαν σκηνὴν ζωντανήν, γραφικὴν καὶ συγκινητικήν. Ὁ μαθητὴς ἐστραμμένος πρὸς τὴν Παναγίαν τῆς σφίγγει τὰς χεῖρας. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου του μὲ τὰ ἄτακτα μαλλιά, τὰς συνεστραμμένας ὀφρῦς καὶ τὰ καμπυλωμένα χείλη εἶναι πλήρης ἀπελπισίας. Μὲ παραμορφωμένον δὲ στόμα, ποὺ ἀσχημίζει τὸ παρθενικόν της πρόσωπον, εἰκονίζεται κλαίουσα καὶ ἡ Παναγία.

Ὁμοία δραματικότης χαρακτηρίζει καὶ τὰς Σταυρώσεις τοῦ 13ου καὶ ἑξῆς αἰῶνος ἐν τῇ Δύσει. Ὁμοία καμπύλη τοῦ σώματος τοῦ ἐσταυρωμένου, ὁμοία καὶ ἔτι μείζων ἀπελπιστικὴ ἔκφρασις τῆς Παναγίας. Ἀλλὰ καὶ μορφολογικῶς μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ Σταύρωσις τοῦ Σοφικοῦ πρὸς τοὺς ἐσταυρωμένους τῆς Δύσεως, τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς π. χ. τοῦ Bonaventura Berlinghieri [1] καὶ ἄλλων [2] καίτοι ἡ τεχνική των διαφέρει πολὺ τῆς

[1] Πβλ. λόγου χάριν τὴν Σταύρωσιν τῆς Accademia καὶ τοῦ Chiostro delle Oblate τῆς Φλωρεντίας παρὰ Oswald Sirén, Toskanische Maler im XIII. Jahrhundert, Berlin 1922 πίν. 19 καὶ 21.

[2] Ἐσταυρωμένος τοῦ μουσείου τοῦ S. Gimignano Toesca, Storia dell' arte Italiana, Torino 1927 II σ. 1002 εἰκ. 702.

ἡμετέρας. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ὁ ἡμέτερος τεχνίτης καὶ ὁ Δυτικὸς ἀντλοῦσιν ἀπὸ κοινῆς, ἀνατολικῆς πηγῆς. Τὰ εἰκονογραφικὰ ἄλλως τε θέματα διὰ τῶν φορητῶν εἰκόνων καὶ τῶν ἱστορημένων χειρογράφων μετεδίδοντο ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Δύσιν, οἱ δὲ τεχνῖται ἑκασταχοῦ προσέθετον εἰς αὐτὰ τὴν ἀτομικήν των δημιουργικότητα ἐφαρμόζοντες ἕκαστος τὴν προσωπικήν του ἢ τὴν ἐντοπίαν τεχνικήν. Τὴν ἀνατολικὴν ἄλλως τε ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Σταυρώσεως τοῦ Σοφικοῦ ἀνακαλύπτομεν ὄχι μόνον εἰς τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν καθαρῶς σημιτικὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν, εἰς τὰς δυσαναλόγως μεγάλας κεφαλάς, εἰς τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς κλπ. Εἶναι ἀφ' ἑτέρου λίαν πιθανόν, ὅτι ἡ Δύσις παρελάμβανε τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα μέσῳ τῆς Ἑλλάδος, ἧς αἱ τοιχογραφίαι ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα διὰ τοὺς δυτικοὺς ζωγράφους. Διὰ τοῦτο καὶ χρονολογῶ τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Τριάδος ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Ὑπολείπεται νὰ λεχθῶσι τινὰ καὶ περὶ τῆς τεχνικῆς. Περὶ ταύτης παρατηροῦμεν ὅτι τὰ πρόσωπα εἶναι μονόχρωμα μὲ ἕνα γενικὸν τόνον ὤχρας ἐπὶ τοῦ ὁποίου σχεδιάζονται διὰ τοῦ χρωστῆρος ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διὰ καστανοῦ χρώματος. Μὲ βαθύτερον δὲ καστανὸν χρῶμα ἀποδίδονται καὶ αἱ σκιαί. Ἐν γένει εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Τριάδος γίνεται χρῆσις ὀλίγων μόνον χρωμάτων καὶ τούτων οὐδετέρων.

Β'. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΣΑΡΩΝΙΚΟΥ

Ἀπὸ τῆς Ἁγ. Τριάδος μέχρι τῆς θαλάσσης τοῦ Σαρωνικοῦ ἡ ἀπόστασις εἶναι περίπου διώρος. Ὁ δρόμος διασχίζει ἀτελείωτον δάσος ἀπὸ πεῦκα γιγαντόσωμα ἀλλὰ καταπληγωμένα χάριν τῆς συλλογῆς τῆς ῥητίνης, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ κύριον εἰσόδημα τῆς περιφερείας. Παρὰ τὸν γραφικὸν κολπίσκον εἰς τὸν ὁποῖον καταλήγει ὁ δρόμος ὀλίγα ἁπλοϊκὰ σπίτια σχηματίζουν τὸ χωρίον Κόρφος, μακρυνὸν ἐπίνειον τοῦ Σοφικοῦ.

Ἀκολουθοῦντες τώρα τὴν παραλίαν τοῦ Σαρωνικοῦ πρὸς τὰ ΒΑ. καὶ ἀνερχόμενοι μίαν ἀπότομον κλιτὺν φθάνομεν, μετὰ ἡμίσειαν περίπου ὥραν, εἰς ἓν ὕψωμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὀρθοῦται ἔρημον ἐξωκκλήσιον, ὀνομαζόμενον τοῦ *Στείρη*. Ἡ ὀνομασία αὕτη προκαλεῖ ἀκουσίως τὴν συσχέτισιν τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν πληροφορίαν, ἣν ἔχομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου [1], ὅτι ὁ Ὅσιος διέτριψεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Κορινθίᾳ. Εἶναι ἄρα γε ὁ ναὸς ἵδρυμα τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀσκητοῦ; Ἂς ἐξετάσωμεν τὴν τέχνην τοῦ μνημείου ἵνα συναγάγωμεν σχετικὰ πορίσματα.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα περίπου τετράγωνον (8.40×8.85) πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ

---

[1] Γ. Κρέμου Βίος Ὁσίου Λουκᾶ, Προσκυνητάριον 1874 σ. 39.

Εἰκ. 30. ΝΔ ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη.

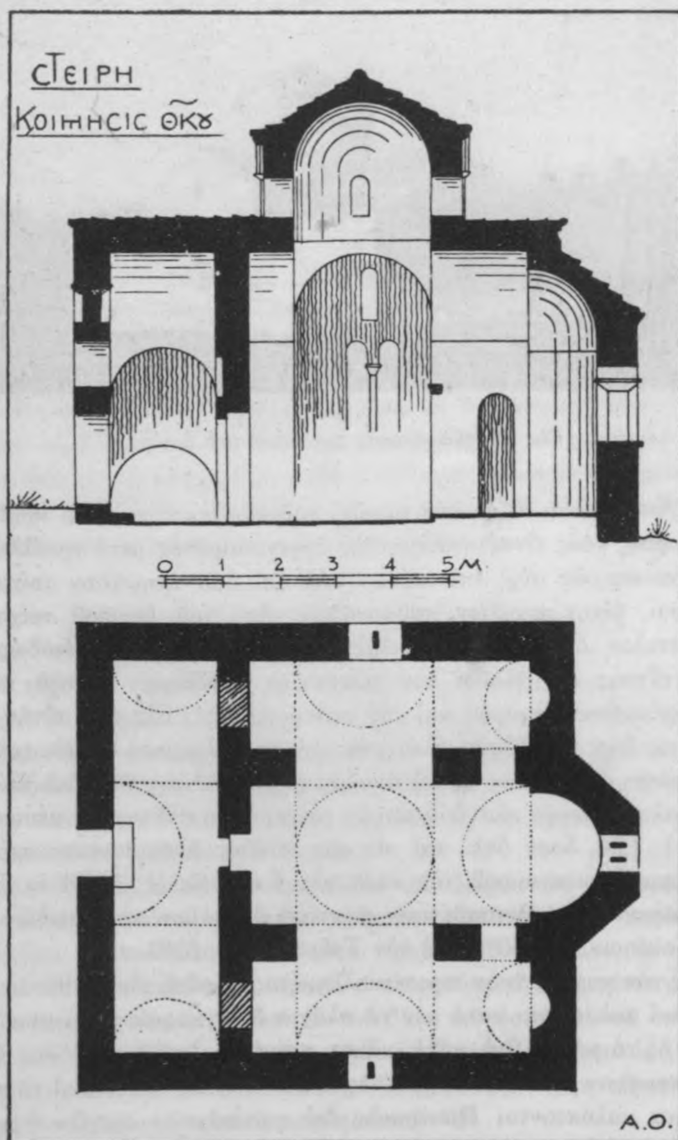
(εἰκ. 31). Ἀποτελεῖται δὲ ἐκ δύο μερῶν: τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐσωτερικῶς οὐχὶ ἐπὶ κιόνων ἀλλ᾽ ἐπὶ δύο τμημάτων τοίχων, ἅτινα προβάλλουσι, δίκην μεγάλων παραστάδων, ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Παρομοίαν ἄστυλον διάταξιν συναντῶμεν καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν, οἵτινες ἀποτελοῦσι τὸν τελευταῖον σύνδεσμον μεταξὺ τοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ καὶ τοῦ σταυροειδοῦς[1]. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν μὲ τοὺς Ἅγ. Θεοδώρους ὑπάγεται ἀναμφιβόλως καὶ ὁ ναὸς τοῦ Στείρη, ὡς ἀποδεικνύει προσθέτως καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους τῶν διὰ κυλινδρικῆς καμάρας καλυπτομένων πλαγίων κλιτῶν του πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου, ἥτις εἶναι 1: 1,66, ὅσον δηλ. καὶ εἰς τὸν κυρίως ἀντιπροσωπευτικὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (1: 1, 69) ἐν ᾧ ἡ ἀντίστοιχος ἀναλογία τῶν ἐξετασθέντων ἀνωτέρω δικιονίων σταυροειδῶν εἶναι εἰς μὲν τὴν Κοίμησιν 1: 2,50 εἰς δὲ τὸν Ταξιάρχην 1: 3,40.

Ὁ εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσκεκολλημένος νάρθηξ εἶναι ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν ναὸν καὶ καλύπτεται κατὰ μὲν τὰ πλάγια δι᾽ ἐγκαρσίως βαινουσῶν καμαρῶν κατὰ δὲ τὸ μέσον διὰ κατὰ μῆκος καμάρας ἰσοπλατοῦς καὶ ἰσοϋψοῦς πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ κυλίνδρου τοῦ κυρίως ναοῦ. Καὶ τὰ μὲν πλάγια τμήματα καλύπτονται ἐξωτερικῶς διὰ μονοκλινῶν στεγῶν ὑψηλοτέρων ἀπὸ τὰ γειτονικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ, τὸ δὲ μέσον διὰ δικλινοῦς στέγης, ἥτις συνεχίζει τὴν στέγην τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ ἐπι-

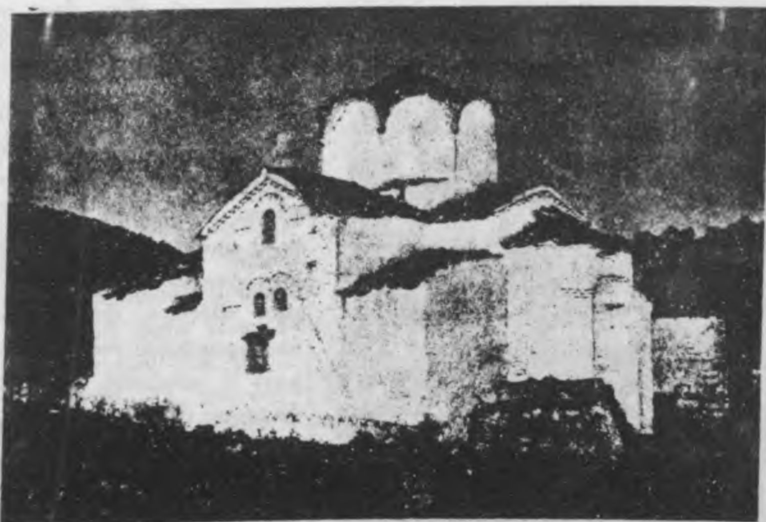
[1] Μαρ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 137.

μηκύνουσα τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, τὸν ὁποῖον σχηματίζουν αἱ στέγαι τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 30)[1].

Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη.

[1] Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ νάρθηκος ἀνυψωθεὶς ἀπετέλεσε προέκτασιν τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ μέσου τμήματος,

Εἰκ. 32. ΝΑ. ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκτάγωνος φέρων κατὰ τὰς ἀκμὰς μαρμαρίνους κιονίσκους ἀνέχοντας ὀκτὼ μαρμάρινα τοξωτὰ γεῖσα. Πλὴν δύο, τὰ στενὰ καὶ ὑψηλὰ μονόλοβα παράθυρά του εἶναι σήμερον φραγμένα (εἰκ. 32).

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου καλυφθῇ δι' ἀσβεστοχρώματος, ὅπερ ἐντούτοις ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν τὸ ἐξ ἀκανονίστων πλακοειδῶν λίθων μετὰ παρεντεθειμένων τεμαχίων πλίνθων σύστημα τῆς τοιχοδομίας του. Διακρίνονται δ' ὡσαύτως καλῶς καὶ τὰ ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ φραγμένα παράθυρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 32). Οὕτω εἰς τὴν Β. καὶ Ν. κεραίαν ὑπάρχουσιν ἄνω μὲν ἀνὰ ἓν μονόλοβον κάτω δὲ ἀνὰ ἓν δίλοβον παράθυρον. Τά τε μονόλοβα καὶ τὰ δίλοβα περιβάλλονται ὑπὸ ἁπλοῦ πλινθίνου πλαισίου, ὅπερ ὅμως δὲνπροχωρεῖ μέχρι τῆς ποδιᾶς ἀλλὰ περιορίζεται μόνον εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον συνοδευόμενον ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καμπτομένης ὁριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου ἔνθα καὶ διακόπτεται Τοῦ δὲ ἱεροῦ τὸ παράθυρον (εἰκ. 33) εἶναι τρίλοβον, μὲ τοὺς τρεῖς λοβοὺς ἰσοϋψεῖς—ὅπως εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Καπνικαρέας—καὶ μὲ πλίνθινα πλαίσια εἰς τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα συνοδευόμενα ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας. Οἱ κιονίσκοι των εἶναι μαρμάρινοι, τομῆς τετραγώνου, φέρουσι δὲ κιονόκρανα κοσμημένα δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ ἐν μέσῳ φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 33). Τέλος ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ νάρθηκος ἔχομεν πάλιν δίλοβον, ὁμοίως ἐσχηματισμένον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνου κιονίσκου (εἰκ. 30 καὶ 31).

ὡς ἐὰν ὅλος ὁ νάρθηξ ἐκαλύπτετο διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης. Ἡ ὑπερύψωσις εἶναι ὁρατὴ εἰς τὴν εἰκόνα 30.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κεραμίνην διακόσμησιν τοῦ ναοῦ αὕτη εἶναι πολὺ λιτή. Πλὴν τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων καὶ τῶν ὑπὸ τὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, μόνον ἑκατέρωθεν τῶν μονολόβων παραθύρων τῆς Β. καὶ Ν. κεραίας συναντῶμεν ἁπλᾶ τινα κεράμινα κοσμήματα ἐσχηματισμένα διὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων, ἄνω μὲν κατ' ἀπομίμησιν τοῦ γνωστοῦ ἐν σχήματι 2 κουφικοῦ κοσμήματος, ὑποκάτω δὲ σταυροὺς (εἰκ. 34). Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ἡ παντελὴς ἐκ τοῦ ναοῦ τούτου ἀπουσία διακοσμητικῶν πινακίων, τῶν ὁποίων, ὡς εἴδομεν, τόσον γενναία ἐγένετο χρῆσις εἰς τοὺς ἐξετασθέντας ναοὺς τῆς Κοιμήσεως καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ταξιάρχου.

Εἰκ. 33. Τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Στείρη.

Ὁ ναὸς διατηρεῖ εἰσέτι εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὄπισθεν τοῦ νεωτέρου εἰκονοστασίου, τὸ μαρμάρινον ἐπιστύλιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, κοσμούμενον δι' ἀναγλύπτων ἀνθεμίων καὶ σταυρῶν. Εἰς δὲ τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ του διασώζεται ἱκανὸν τμῆμα τοῦ ἐκ πολυχρώμων τεμαχίων μαρμαροθετήματος, δι' οὗ ἦτο ἐστρωμένον ἄλλοτε τὸ δάπεδον.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται σήμερον διὰ πολὺ μετρίας τέχνης τοιχογραφιῶν τοῦ 1668, ἔργων τοῦ ἐκ Ναυπλίου ἱερομονάχου Θεοδούλου Κακαρᾶ. Τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τῆς ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου γραπτῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει:

Ἀνιστορίθη ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ἡπεραγίας Δεσπίνης ἡμῶν

Θκῦ καὶ αὐπαρθένου Μαρίας διὰ σηνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου Παρισίου μοναχοῦ εἰς ψιχηκὴν αὐτοῦ σοτηρίαν. Διὰ χειρὸς καμοῦ τοῦ ταπηνοῦ Θεοδούλου ἱερομονάχου τὸ ἐπίκλιον Κακαρᾶς ἐκ πόλεος Ναυπλίου. ἔτι σοτηρίο ,ΑΧΞΗ΄ ἐν μηνὶ Αὐγούστου 11.

Εἰκ. 34. Ἡ βόρειος κεραία τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη

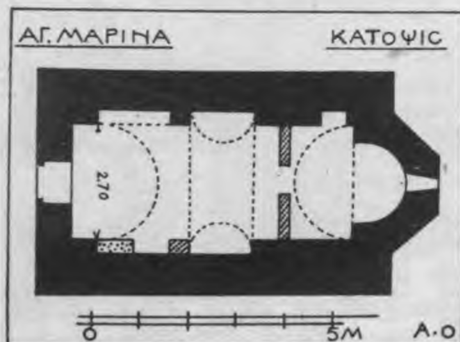
Ὅσον ἀφορᾶ τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ταύτην δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν εἰς τὸν 11ον καὶ δὴ τὸ α΄ ἥμισυ αὐτοῦ α) ἐκ τοῦ τύπου τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ, ὅστις εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν. β) Ἐκ τῆς μορφῆς τῶν παραθύρων, διλόβων καὶ τριλόβων, ἅτινα εἶναι ἐλεύθερα ἤτοι ἄνευ τόξου περιβάλλοντος τοὺς λοβούς. γ) Ἐκ τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου του. δ) Ἐκ τῆς παρουσίας κουφιζούσης διακοσμήσεως καὶ ε) ἐκ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας διακοσμητικῶν πινακίων.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς ἂν δὲν εἶναι κτίσμα αὐτοῦ τούτου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἶναι πιθανώτατον ὅτι κατεσκευάσθη ἑκατὸν περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἴσως εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐνταῦθα ποτὲ παραμονῆς τοῦ μεγάλου Ἀναχωρητοῦ. Κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲ καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ *Στείρη* δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τυχαία συνωνυμία πρὸς τὴν ἐν Φωκίδι Στεῖριν, ἐν ᾗ ἡ μεγάλη μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀλλὰ σχετικὴ πρὸς τὴν ἐν Κορινθίᾳ παραμονὴν τοῦ Στειριώτου ἀσκητοῦ.

Γ΄. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣ Ν.Α. ΤΟΥ ΧΙΛΙΟΜΟΔΙΟΥ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Τὴν περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ χωρίζουν ἀπὸ τῆς τελευταίας ἐξετασθησομένης ἐνταῦθα περιοχῆς βουνὰ καὶ χαράδραι δύσβατοι. Διὰ τοῦτο εὐκολωτέρα εἶναι ἡ ἐπίσκεψις ταύτης μέσῳ Χιλιομοδίου. Ἡμίσειαν μόλις ὥραν πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς εὑρίσκεται ἐν μέσῳ δάσους πεύκων, ἐπὶ ἐλαφροῦ ἐξάρματος, ἡ μεταγενεστέρα *μονὴ Φανερωμένης*. Τὸ καθολικὸν αὐτῆς, ἀνεγερθὲν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, οὐδὲν παρέχει τὸ ἐνδιαφέρον. Ὑπάρχει ὅμως ἐκτός τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς πρὸς δυσμὰς ἀξιόλογον ναύδριον τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς μάρτυρος Μαρίνης, ὅπερ εἶναι κατάγραφον ἐκ τοιχογραφιῶν.

Τὸ ναύδριον τοῦτο εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τριπλεύρου ἀψῖδος ἱεροῦ (εἰκ. 35). Οἱ τοῖχοι του εἶναι ἐξ ἀκανονίστων λίθων μετὰ μικρῶν πλίνθων κατεσκευασμένοι ἔχουσι δὲ μέγα πάχος, 1.15 μ., ὅπερ ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ἀρχικῶς κτιστὴν θολωτὴν στέγην καὶ οὐχὶ ξυλίνην, ὡς ἔχει σήμερον. Πότε ἔπεσεν ἡ θολωτὴ στέγη ἀγνοοῦμεν· πίπτουσα ὅμως συμπαρέσυρε καὶ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ νοτίου τοίχου, ὅπερ ἀνεκτίσθη μὲν ἀργότερον ἀλλ᾽ οὐχὶ συμφώνως πρὸς τὸν μὴ καταστραφέντα βόρειον τοῖχον. Ἡ ἐξέτασις τῆς βορείου πλευρᾶς παρουσιάζει τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: α) Παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὴν ἀψῖδα, ὕψ. 1.68, καὶ εὐθὺς μετ᾽ αὐτὴν β) βάθυνσιν ὀρθογώνιον 0.30, πλάτους 1.35, προχωροῦσαν ἄνω μέχρι τῆς ξυλίνης στέγης ἤτοι μέχρις ὕψους 3.00 μ. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου σώζεται ἀντιστοίχως πρὸς τὸν βόρειον ἡ ἀνατολικὴ ἀκμὴ ὀρθογωνίου βαθύνσεως, ἥτις ὅμως κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεός του κατεσκευάσθη μὲ πλάτος πολὺ μεγαλύτερον. Ἡ ὕπαρξις τῶν ὑψηλὰ ἀνερχομένων βαθύνσεων τούτων ὑποδηλοῖ σαφῶς ὅτι τὸ ναύδριον ἦτο σταυρεπίστεγον, ἡ δὲ συνύπαρξις καὶ τυφλῆς ἀψῖδος ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ὁμοία τῆς ὁποίας θὰ εἶχε καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου, κατατάσσει τὸν ναὸν εἰς τὴν κατηγορίαν A_3 τῶν σταυρεπιστέγων (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 43).

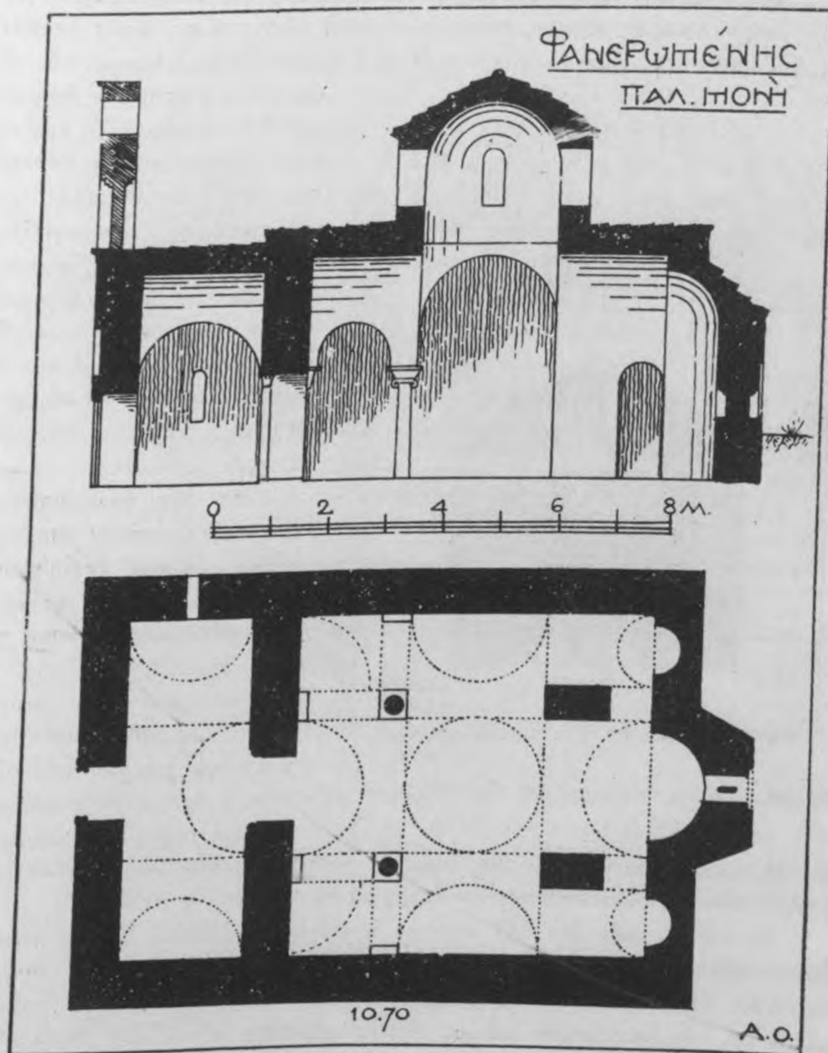
Εἰκ. 35. Κάτοψις ναοῦ Ἁγ. Μαρίνης.

Αἱ καλύπτουσαι τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοιχογραφίαι εἶναι τοῦ 1607. Ἐπειδὴ δὲ αὗται καλύπτουσι καὶ τὸ ἐπισκευασθὲν νότιον τμῆμα, συνάγομεν ὅτι τὸ ναύδριον εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ 17ου αἰῶνος. Αἱ εἰκόνες εἶναι ἔργα τοῦ «*ζωγράφου Δημητρίου Κακαρᾶ*» ὡς διδάσκει ἡ ἄνωθεν τῆς Ὡραίας πύλης τοῦ τέμπλου γραπτὴ ἐπιγραφή, ἥτις λέγει:

Ανεκαινισθη και οιστοριθη ο θειος και πανσεπτος ναος ουτος της αγιας και αθλοφορου μαρτυ | ρος του Χ(ριστο)υ Μαρηνας δια συνδρομης καὶ εξοδου εν γραμασιν ου λεγω Θ(εο)ς γαρ ιδ | εν ο ερ(ευν)ων καρδιας. Ετους ζριε΄ ινδ. ε εν μηνι Αυγουστω κα΄ Χειρ Δημητριου Κακαρα του ζωγραφου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῶν παραστάσεων σημειοῦμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ ὕπερθεν τῆς θύρας τοίχου εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοίχου ἄνω μὲν ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Πεντηκοστή, κάτω δὲ καὶ ἐντὸς τῆς τυφλῆς ἀψῖδος οἱ ἰατροὶ Ἅγιοι Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς καὶ παρ᾽ αὐτοὺς ἡ Ἁγ. Κυριακή. Ἐν τῇ βαθύνσει τῆς ἐγκαρσίας καμάρας παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Κοίμησις τῆς

Θεοτόκου κάτω δὲ οἱ Ἅγιοι Ἀνδρέας, Δημήτριος καὶ Γεώργιος. Τέλος παρὰ τὸ τέμπλον εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Μαρίνα. Ἐν τῇ προθέσει τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει τὸ ἑξῆς ἐνθύμημα: *Μνήσθ[η]τι Κυριε Θεονᾶ μοναχοῦ Δημητρίου.*

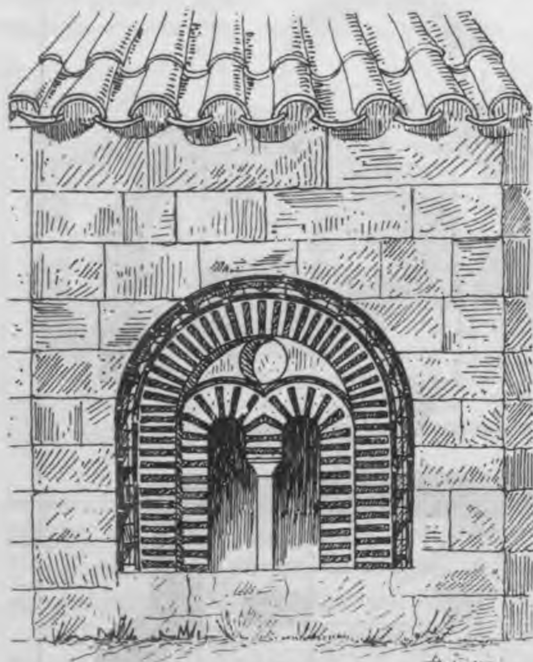

Εἰκ. 36. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μ. Φανερωμένης.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἁγ. Μαρίνης εἶναι ἔργα καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης δουλευμένα κατὰ τὸν Κρητικὸν τρόπον, ὁ δὲ ζωγραφήσας αὐτὰ Δημήτριος Κακαρᾶς εἶναι πιθανῶς πρόγονός τις τοῦ Ἱερομονάχου Θεοδούλου τὸ ἐπίκλην

Κακαρᾶ ἐκ πόλεως Ναυπλίου, ὅστις 60 περίπου ἔτη ἀργότερον (1668) ἐτοιχογράφησε τὸν ναὸν τοῦ Στείρη (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 85).

Συνεχίζοντες τὴν πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ πορείαν καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν κοίτην μικροῦ τινος χειμάρρου, συναντῶμεν, μετὰ μίαν περίπου ὥραν ἀναβάσεως, ἄθροισμα ἠρειπωμένων κτηρίων ἅτινα, ἵστανται ἐγκαταλελειμμένα ἐν τῇ ἀπεράντῳ σιωπῇ μιᾶς ἐρήμου καὶ ἀγόνου χώρας. Τὰ κτήρια ταῦτα ἀπήρτιζον τὴν ἀνθοῦσαν ποτὲ παλαιὰν *μονὴν τῆς Φανερωμένης*, ἥτις ἐγκατελείφθη ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, τῶν μοναχῶν της μετοικησάντων εἰς τὴν χαμηλοτέραν καὶ προσιτωτέραν τοποθεσίαν τῆς Ἁγ. Μαρίνης, περὶ ἧς ἀνωτέρω εἴπομεν.

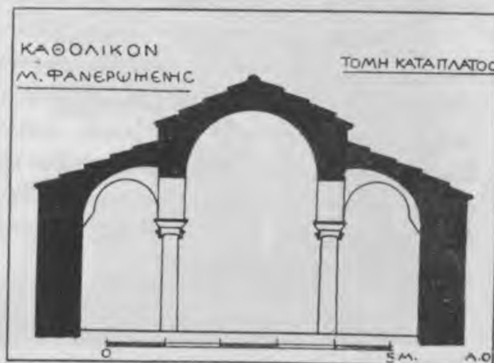
Εἰκ. 37. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ τῆς Φανερωμένης.

Ἐκ τῶν ἀποτελούντων τὴν παλαιὰν μονὴν κτηρίων, ἐξαιρέσει τοῦ καθολικοῦ, πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι κτίσματα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ καθολικὸν ἔχει ὑποστῇ ἐπισκευὰς καὶ προσθήκας κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων ἀσβεστωθὲν ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἐφοδιασθὲν δὲ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ διὰ διλόβου κωδωνοστασίου κοσμουμένου διὰ ῥοδίων πινακίων καὶ ὀρθουμένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου.

Ὁ κυρίως ναὸς (εἰκ. 36) περίπου τετράγωνος (7.50×7.70) καὶ μὲ μίαν μόνην τρίπλευρον κόγχην ἱεροῦ, ἔχει πρὸς Δυσμὰς προσκεκολλημένον ἰσοπλατῆ νάρθηκα. Ὁ ναὸς εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐσωτερικῶν κιόνων, οἵτινες φέρουσιν ἰωνικὰ μετ᾽ ἐπιθημάτων κιονόκρανα ἐστραμμένα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα, ὅπως καὶ τὰ τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 8). Τὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ καλύπτονται καὶ ἐδῶ διὰ τεταρτοκυλίνδρων, ἔχουσι δὲ μετωπιαῖα τόξα ἡμικυκλικὰ βαίνοντα ἐπὶ λοξοτμήτων ὑφαψιδίων (εἰκ. 38). Ἐπὶ ὁμοίων δὲ ὑφαψιδίων βαίνουσιν ἐνταῦθα καὶ αἱ γεννήσεις τῶν τόξων,

ἅτινα ζευγνύουσι τὸν δυτικὸν τοῖχον πρὸς τοὺς κίονας (εἰκ. 36). Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάγωνος, ἔχει ὅμως ὑποστῆ πολλὰς ἐπισκευάς. Φαίνεται οὐχ ἧττον ὅτι ἀρχικῶς ἔφερε καὶ αὐτὸς μαρμαρίνους κιονίσκους εἰς τὰς γωνίας του συνενουμένους πρὸς ἀλλήλους διὰ μαρμαρίνων ἡμικυκλικῶν γείσων.

Ὁ νάρθηξ καλύπτεται καθ᾽ ὅμοιον καὶ ὁ τῶν ἤδη ἐξετασθέντων ναῶν τρόπον ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν δι᾽ ὑψηλῆς κατὰ μῆκος καμάρας κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 36).

Εἰκ. 38. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐξ ἀκανονίστων λίθων μετὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων κατασκευασμένη, ἐν ᾧ τουναντίον ἡ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἰσοϋψῶν κανονικῶν δόμων πωρολίθων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων (εἰκ. 37). Ἡ κόγχη δ᾽ αὕτη διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 37) περιβαλλομένου ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς. Τὸ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου τύμπανον τοῦ παραθύρου ἐκοσμεῖτο διὰ «ροδίου» πινακίου, οὗτινος σήμερον σῴζεται μόνον ἡ κοιλότης (εἰκ. 37).

Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος θύρα εἰσόδου φέρει ὡραῖον σύνθετον περιθύρωμα καὶ ὑπεράνω κόγχην ἡμικυκλικὴν μετ᾽ ὀδοντωτῆς ταινίας, περιβάλλουσαν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου. Ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν θύρα φέρει ἑκατέρωθεν ἐντετειχισμένους δύο κιονίσκους Ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ δαπέδου ἐτοποθετήθη ὡς ὀμφάλιον μαρμάρινον ἀνάγλυφον θωράκιον φέρον εἰς διπλοῦν τὸ ἐν τέλει τοῦ παρόντος ἄρθρου εἰκονιζόμενον βυζαντινὸν κόσμημα.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔφερον ἄλλοτε ἀρίστης τέχνης τοιχογραφίας, ὧν λείψανα διατηροῦνται κατὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ἔνθα διακρίνονται αἱ μορφαὶ τῶν Ἁγίων Σάββα, Θεοδώρου καὶ Ἀρτεμίου.

Συγκρίνοντες τὰς ἀναλογίας τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης πρὸς τὰς τῶν λοιπῶν ἐξετασθέντων ναῶν εὑρίσκομεν ὑφισταμένην μεγάλην διαφοράν. Ἐν ᾧ δηλ. ἐκεῖνοι—μάλιστα ὁ τῶν Ταξιαρχῶν—παρουσιάζουσιν ἀνάτασιν, ἡ Φανερωμένη παρουσιάζεται πεπλατυσμένη. Τοῦτο δύναταί τις ν᾽ ἀντιληφθῇ παραβάλλων τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τῆς Φανερωμένης (εἰκ. 38) πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 20) καὶ τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 9). Ὁμοίως

πεπλατυμένον ἐμφανίζεται καὶ τὸ παράθυρον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Φανερωμένης (εἰκ 37), εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος εἶναι 1:1, ἐν ᾧ εἰς τοὺς Ταξιάρχας ἡ ἀναλογία τοῦ αὐτοῦ παραθύρου εἶναι περίπου 1: 2. Ἕνεκα τῶν πεπλατυσμένων τούτων ἀναλογιῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα τῆς χρήσεως ἰσοδόμου τοιχοποιίας μὲ ἁρμοὺς τελείως ἐφαπτομένους καὶ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων, ὅπως συνηθίζεται κυρίως εἰς τὰ φραγκικὰ κτήρια, θεωρῶ τὴν Φανερωμένην ὡς κτίσμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ναῶν, οἵτινες περιλαμβάνονται ἐν τῇ μικρᾷ περιοχῇ τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας μαρτυρεῖ περὶ τῆς πυκνῆς καὶ συνεχοῦς οἰκήσεως τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἀλλὰ πλὴν τῶν ναῶν καὶ ἱκανὰ τοπωνύμια — Κατακάλι, Ἀγγελόκαστρον, Κοντοστάβλου, Φωκᾶ κλπ. — μαρτυροῦσι καὶ αὐτὰ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ οὐ μόνον εἰς τὴν Κόρινθον καὶ τὴν περὶ αὐτὴν εὔφορον χώραν εὐρέως ἐγκατεστάθησαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ὀρεινὰς αὐτῆς περιφερείας μεγάλως ἐξετάθησαν καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐκεῖ ἐβίωσαν.

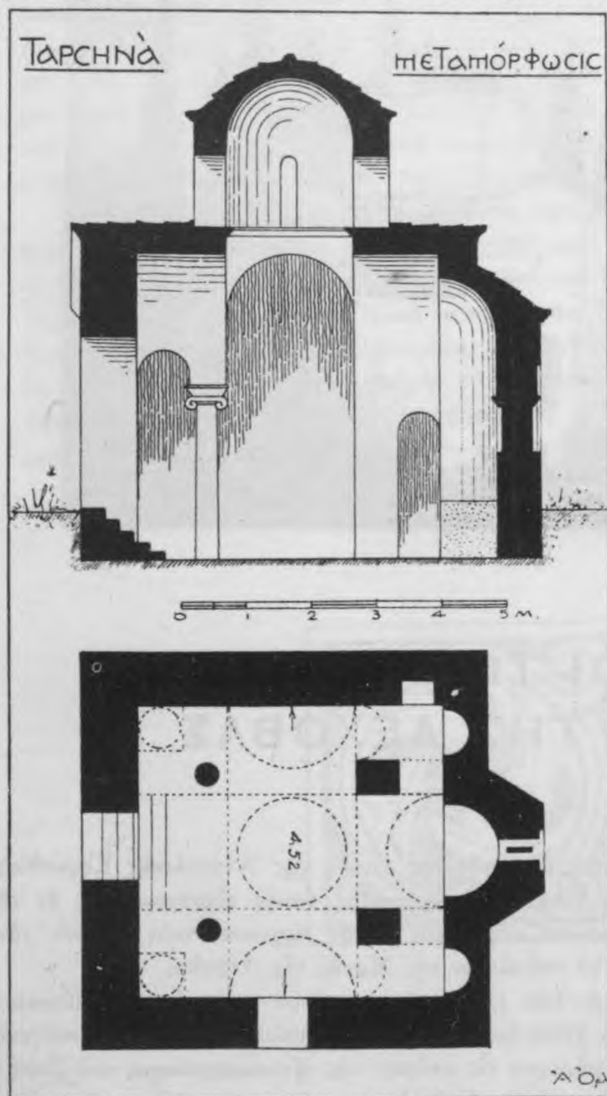
ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΩΝ ΤΑΡΣΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΕΧΟΒΑΣ

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τοὺς ἐξετασθέντας ναοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας παραθέτω κατωτέρω δύο ἄλλους ἐνδιαφέροντας ναοὺς εὑρισκομένους ἐν τῇ μέσῃ Κορινθίᾳ καὶ παρουσιάζοντας τὸν αὐτὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον: τὸν ναὸν τῶν Ταρσινῶν καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Λέχοβας.

Ὁ ναὸς τῶν Ταρσινῶν (εἰκ. 1)—χωρίου κειμένου πρὸς νότον τοῦ Κοκκωνίουσυνοικισθέντος δὲ τὸ 1836 διὰ κατοίκων τοῦ παλαιοῦ χωρίου Ταρσοῦ τοῦ δήμου Φενεοῦ—τιμᾶται σήμερον εἰς μνήμην τῆς *Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος* (Ἁγία Σωτήρα) καὶ χρησιμεύει ὡς ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωρίου.

Ὁ ναὸς (εἰκ. 2) στερούμενος νάρθηκος, ἔχει σχῆμα ἀκριβῶς τετράγωνον (6.18×6.25) μὲ μίαν μόνον πρὸς ἀνατολὰς προβάλλουσαν τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ. Εἶναι τοῦ τύπου τῶν δικιονίων ἤτοι τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων. Οἱ κίονες οὗτοι εἶναι μαρμάρινοι, ἀρράβδωτοι, φέροντες ἀρχαῖα ἰωνικὰ μετ' ἐπιθημάτων κιονόκρανα,

ἐστραμμένα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν χώρων, οἵτινες ὑπολείπονται μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς στεγάζονται διὰ καμαρῶν, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ φουρνικῶν (calottes) (εἰκ. 2).

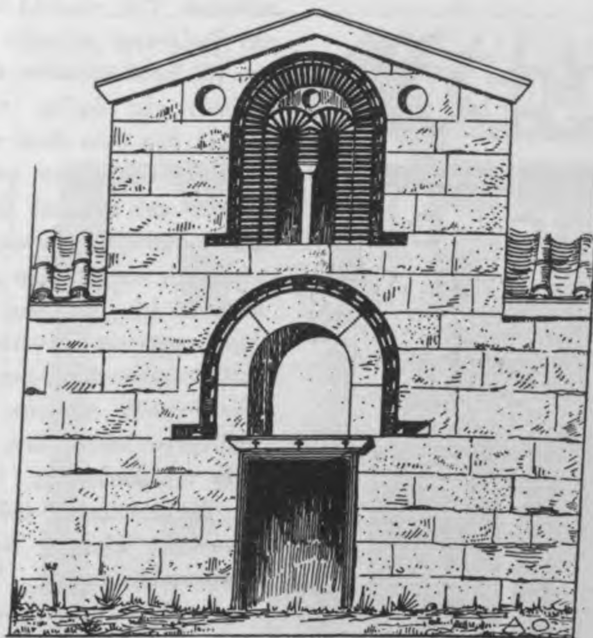
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ Ταρσινῶν.

Ὁ ναὸς εἶχε πιθανώτατα ἀρχικῶς μίαν μόνην θύραν, τὴν πρὸς νότον, φέρουσαν ὑπεράνω πωρίνην ἡμικυκλικὴν κόγχην, μετ' ὀδοντωτῆς ταινίας, περιβάλλουσαν τὴν εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως (εἰκ. 3). Ἀργότερον ἀνοιχθείσης ἑτέρας θύρας εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἡ νοτία ἐφράχθη, τῆς ὑπεράνω κόγχης μετατραπείσης εἰς παράθυρον (εἰκ. 1). Τῆς παλαιᾶς νοτίας θύρας διατηροῦνται ἐντετειχισμένα τεμάχια τοῦ μαρμαρίνου πλαισίου ὡς καὶ τὸ μετὰ τριῶν σταυρῶν κεκοσμημένον ὑπέρθυρον (εἰκ. 3).

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων σχετικῶς κανονικῶν πωρολίθων ἀλλ' οὐχὶ πλινθοπεριβλήτων. Τοῦ συστήματος τούτου κάμνουν ἐνίοτε χρῆσιν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ[1] ἀλλὰ συχνότερον τοῦτο μᾶς παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ 13^{ου}

[1] Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐν Θήβαις Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1924

αἰῶνος προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν Φράγκων [1]. Πλίνθοι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα μόνον διὰ τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων καὶ τὰς διακοσμητικὰς ὀδοντωτὰς ταινίας. Εἶναι δὲ αὗται ἀρίστης κατασκευῆς καὶ πάχους μόνον 0.022.

Εἰκ. 3. Τμῆμα τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ τῶν Ταρσινῶν μὲ ἀναπαράστασιν τῆς θύρας.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκτάγωνος ἀλλ' ἄνευ κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας. Τὸ γεῖσον του εἶναι εὐθύγραμμον, ὁριζόντιον ὡς τὸ τῆς Καισαριανῆς. Ἐφ' ἑκάστης τῶν ὀκτὼ πλευρῶν αὐτοῦ ἀνοίγεται ἐναλλὰξ μονόλοβον παράθυρον καὶ ἀβαθὴς κόγχη, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἐξετασθέντας ναοὺς τῆς Ἀνατ. Κορινθίας.

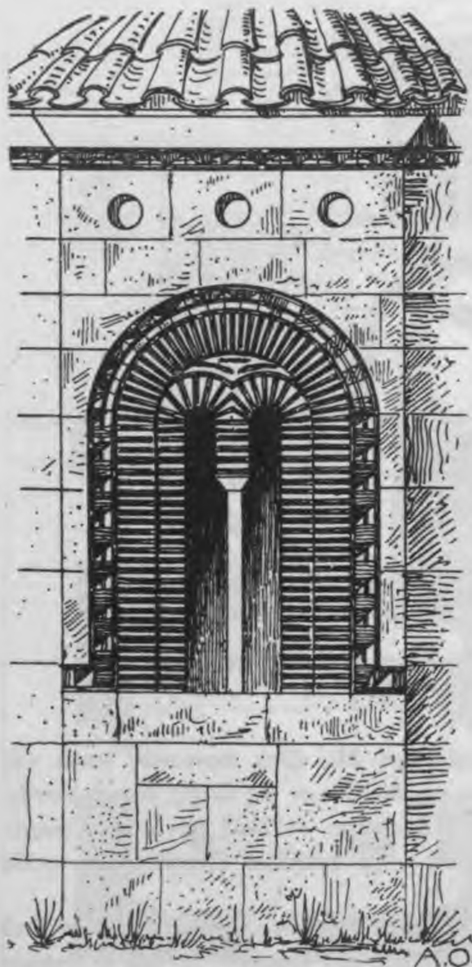
Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο καὶ διὰ δύο διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ὑπὸ τὰ ἀετώματα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ δι' ἑτέρου διλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ. Πάντα τ' ἀνωτέρω παράθυρα ἔχουσι λίαν ῥαδινὰς ἀναλογίας (εἰκ. 4) φέρουσι δὲ πλίνθινα πλαίσια περιθεόμενα ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις διήκουσα κάτω

σελ. 5 Ἁγ. Νικολάου 'στὰ Καμπιὰ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis London 1901 πίν. 56 καὶ ἀλλαχοῦ.

[1] Ὄμορφη Ἐκκλησιὰ Αἰγίνης (1282) Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. 1925, Β, 243.

μέχρι τῆς ποδιᾶς, κάμπτει ὁριζοντίως καὶ διακόπτεται. Ὀδοντωτὴ ταινία εὑρίσκεται καὶ ὑπὸ τὸ πώρινον λοξότμητον γεῖσον τοῦ ἱεροῦ.

Μεγάλη χρῆσις παρατηρεῖται καὶ ἐνταῦθα «ροδίων» διακοσμητικῶν πινακίων. Τρία τοιαῦτα εἰς γραμμὴν ὁριζόντιον κάτωθεν τοῦ γείσου τοῦ ἱεροῦ κοσμοῦσι τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 4), δύο ἄλλα εἶναι τοποθετημένα εἰς τὴν νότιον καὶ βόρειον κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, οὗτινος πάλιν τὸ τύμπανον κοσμεῖ ἄλλο μικρότερον πινάκιον (εἰκ. 3). Τέλος μεγαλύτερον σκυφωτὸν ἀγγεῖον — οὗτινος σώζεται μόνον ἡ κοιλότης — ἐκόσμει τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τεθειμένον εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος.

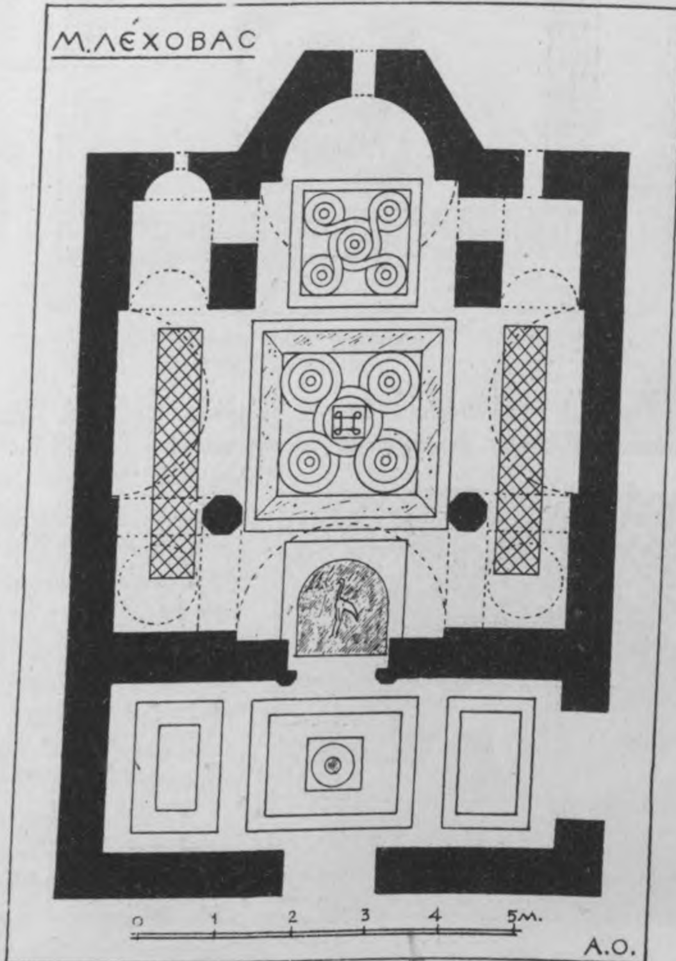
Εἰκ. 4. Τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῶν Ταρσινῶν.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔχει δυστυχῶς σήμερον καλυφθῇ δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ἐκαλύπτετο ὅμως ἄλλοτε διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα μετὰ κοσμημάτων εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ναὸς τῶνΤαρσινῶν ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τοῦ αὐστηρῶς τετραγώνου σχήματος αὐτοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς εἰς τὰ δυτικὰ πλάγια κλίτη αὐτοῦ χρήσεως φουρνικῶν (calottes), φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ὀλίγον νοτιώτερον τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως, πρὸς τ' ἀνάντη, ὑπάρχει καὶ ἄλλος ναός, τιμώμενος σήμερον μὲν εἰς μνήμην τῆς Εὐαγγελιστρίας, ἄλλοτε δὲ τοῦ *Ἁγ. Ἑρμολάου*. Ὁ ναὸς οὗτος ἐρειπωθεὶς ἀνακατεσκευάσθη πρὸ τεσσαρακονταετίας, οὐχὶ ὅμως μὲ τὸ ἀρχικόν του σχέδιον, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε βεβαίως καὶ τοὺς σήμερον ἔξω τῆς βορείου πλευρᾶς ἱσταμένους

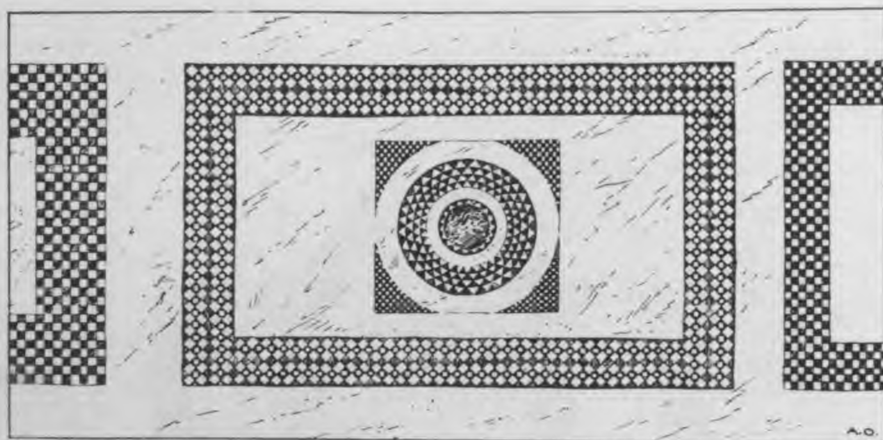
γρανιτικοὺς κίονας. Τὸ δάπεδον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος ἐκ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται ὀλίγα μόνον λείψανα, ἐν οἷς πτηνὸν σπαράσσον ὄφιν (εἰκ. 9) καὶ τὸ μετὰ 5 κύκλων ἐν τετραγώνῳ σύνηθες

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας.

βυζαντινὸν κόσμημα, οὗτινος τὰ κενὰ ἐπληροῦντο διὰ πολυχρώμων μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων.

Ὁ δεύτερος ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν τῆς μεταξὺ τῶν ὀρεινῶν χωρίων Μάτσανι καὶ Βοϊβοντᾶ

Εἰκ. 6. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκος

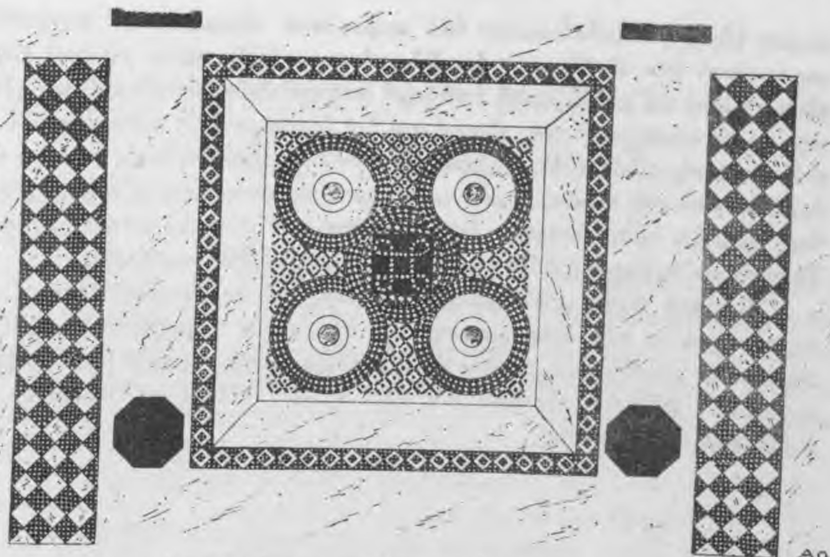
(ἀρχαίας Τιτάνης) ἐπὶ δασώδους βουνοῦ κειμένης *μονῆς τῆς Λέχοβας*. Τοῦ ναοῦ τούτου παρέχομεν ἐνταῦθα μόνον τὴν κάτοψιν (εἰκ. 5) διότι ἡ τομὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ληφθῇ ἀσφαλῶς, καθόσον αἱ ὀροφαί, ἐρειπωθεῖσαι ὑπὸ τοῦ χρόνου, καλύπτονται σήμερον διὰ φύλλων τζίγκου. Ὡς παρατηρεῖ τις πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ ναοῦ δικιονίου, ἤτοι σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, ὅστις ὅμως δὲν στηρίζεται ἐπὶ μαρμαρίνων κυλινδρικῶν κιόνων, ὡς πάντες οἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντες ναοὶ τῆς Κορινθίας, ἀλλ' ἐπὶ κτιστῶν ὀκταγώνων πεσσῶν. Τὴν ἐξαιρετικὴν μορφὴν ὀκταγώνων στηριγμάτων δὲν συναντῶμεν μόνον ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π.χ. ἐν τῇ μονῇ Μάρκου τῆς Παλαιᾶς Σερβίας[1], ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου[2] καὶ ἀλλαχοῦ.

Εἰκ. 7. Μαρμαροθέτημα πρὸ τῆς πύλης τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

[1] Kondakof, Makedonija Πετρούπολις 1909 σελ. 183 εἰκ. 119. Petcovič-Tatič, Markob Manastir 1925 εἰκ. 2.

[2] Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναις 1927 εἰκ. 7.

Εἰκ. 8. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ κυρίως ναοῦ.

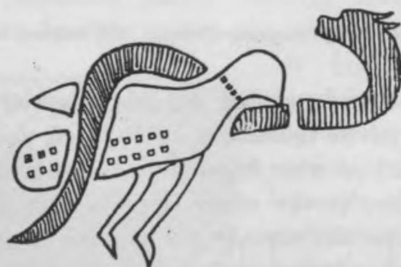
Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι ἐν κατόψει ἀκριβῶς τετράγωνος (7.20 × 7.25), φέρων πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ, πρὸς δυσμὰς δὲ ἰσοπλατῆ νάρθηκα, βάθους 2.26, μὲ μίαν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μίαν κατὰ τὴν νοτίαν, στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν χώρων τῶν ἔξω τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ κειμένων, οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν θόλων, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ φουρνικῶν (calottes) ὅπως καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταρσινῶν. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι ἐνταῦθα αἱ τέσσαρες κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἰσδύουσιν εἰς τὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατὰ 0.10 - 0.12 (εἰκ. 5) ὡς καὶ εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους τοῦ τύπου A_2 (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 45) καὶ διὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς λόγον.

Ἀλλ᾽ ἐκεῖνο ὅπερ καθιστᾷ πολύτιμον τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας εἶναι τὸ δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ καλύπτεται ὁλόκληρον δι᾽ ὡραίου μαρμαροθετήματος διατηρουμένου ἐν καλῇ σχετικῶς καταστάσει καὶ ἔχοντος τὴν ἑξῆς διάταξιν: Εἰς τὸν νάρθηκα σχηματίζονται τρία αὐτοτελῆ ὀρθογώνια, ὧν τὰ μὲν ἄκρα περιβάλλονται ὑπὸ πλαισίων κοσμουμένων διὰ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος, τὸ δὲ μέσον φέρει ὡραῖον πράσινον δίσκον περιβαλλόμενον ὑπὸ φολιδωτοῦ κυκλοτεροῦς πλαισίου (εἰκ. 6). Εἰς δὲ τὸν κυρίως ναὸν ἐτέθη εἰς τὸ μέσον, ὑπὸ τὸν τροῦλλον, τὸ καὶ ἄλλοθεν γνωστὸν [1] σύμπλεγμα τῶν πέντε

[1] Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης, Νέα Μονὴ Χίου Orlandos, Monuments byzantins de Chios Ἀθῆναι 1930 πίν. 21. Ἁγία Σοφία Μυστρᾶ Millet, Monuments byzantins de Mistra πίν. 42, 2 κλπ.

κύκλων (ἄρτων) περιβαλλόμενον ὑπὸ τετραγώνου πλαισίου μετὰ ρομβοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 8). Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα ἐτέθη καὶ ἐν τῷ ἱερῷ. Εἰς τὰ πλάγια κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ ἐτέθησαν ἐπιμήκη ὀρθογώνια χωριζόμενα ἐσωτερικῶς εἰς ρόμβους, οἵτινες πληροῦνται διὰ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος. Τέλος εὐθὺς πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐτοποθετήθη ἐντὸς βαθέως ἐρυθροῦ ἡμικυκλικοῦ πεδίου, λευκὸν μακρόπουν καὶ μακρόλαιμον πτηνὸν (εἰκ. 7), ὅπερ ὁμοιάζει πρὸς πελαργὸν ἀλλὰ στερεῖται τοῦ σχετικοῦ μακροῦ ράμφους. Τὸ ἐρυθρὸν βάθος περιβάλλει πλαίσιον ἐκ ρομβοειδῶν κοσμημάτων.

Ἡ λεπτὴ τέχνη τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου καὶ τεμάχιά τινα κιονοκράνων ἐκ τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, ἀποκείμενα σήμερον ἐν τῇ αὐλῇ καὶ παρουσιάζοντα διακόσμησιν λυροειδῆ μετὰ ρόδακος, καθιστῶσι πιθανὴν τὴν ἀπὸ τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος χρονολόγησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Λέχοβας.

Εἰκ. 9. Μαρμαροθέτημα ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ἁγ. Ἑρμολάου.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΝΤΖΕΝΑΣ

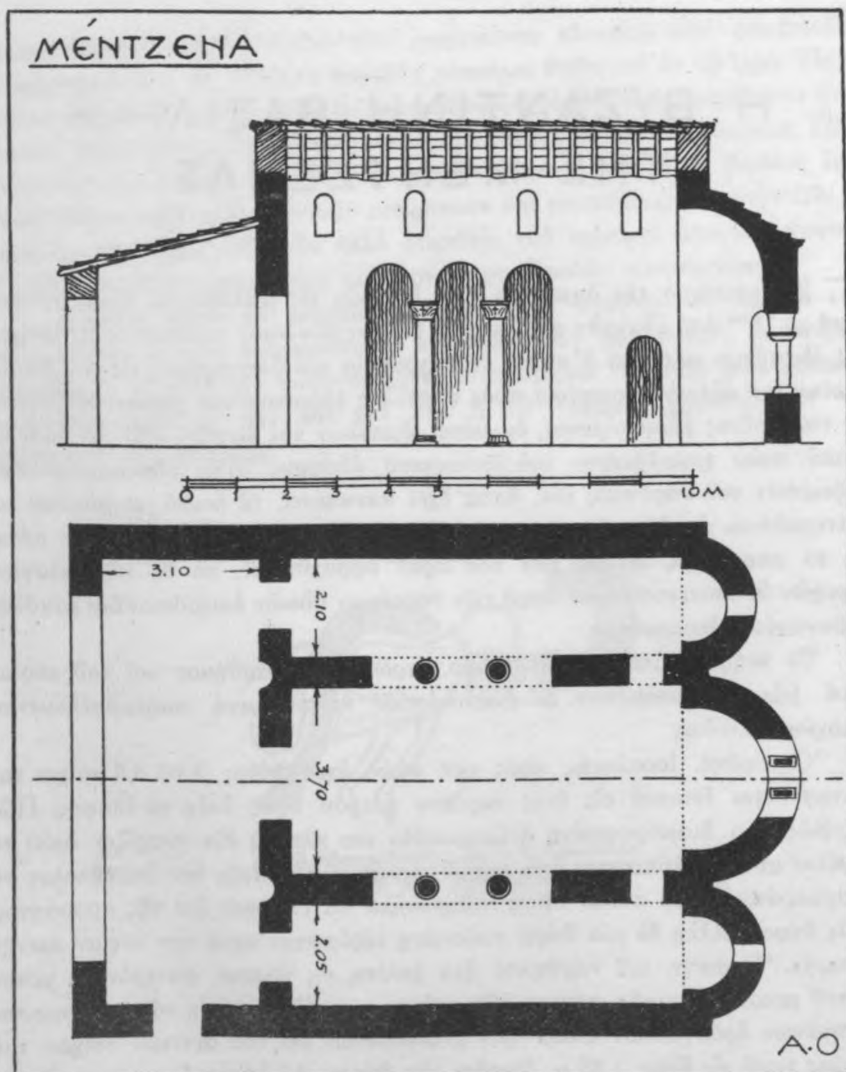
Ὁ διατρέχων τὴν δημοσίαν ἀπὸ Πατρῶν εἰς Καλάβρυτα ὁδὸν συναντᾷ κατὰ τὸ 18ον ἀπὸ Πατρῶν χιλιόμετρον βυζαντινὸν ναὸν τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου τελοῦντα δ' εἰσέτι ἐν λειτουργίᾳ καὶ ὑπαγόμενον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὀλίγον περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς εὑρισκομένου χωρίου Μέντζενας. Ὁ ναὸς οὗτος εὑρισκόμενος, ἐν μέσῳ ἀμπέλων καὶ ἐλαιῶν, ἔχει τὸ δάπεδον αὐτοῦ πολὺ χαμηλότερον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐδάφους, λόγῳ τῶν προσχώσεων. Ἐξαιρέσει τοῦ νάρθηκός του, ὅστις ἔχει καταπέσει, τὰ λοιπὰ τοιχώματά του διατηροῦνται ὡς ἀρχικῶς κατεσκευάσθησαν. Μεταβολαὶ ἐπηνέχθησαν μόνον εἰς τὰ παράθυρα, ὧν τὰ μὲν τοῦ ἱεροῦ ἐφράχθησαν, τὰ δὲ τῶν πλαγίων πλευρῶν ἀντικατεστάθησαν παρὰ τῶν νεωτέρων ἀδαῶν ἐπιτρόπων διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων ἀνοιγμάτων.

Τὸ κτήριον ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 1) ἐκτισμένων δι' ἀκανονίστων λίθων μετὰ παρεμβαλλομένων τεμαχίων πλίνθων.

Ὁ νάρθηξ, ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν ναόν, ἔχει βάθος 3.10. Οἱ τοῖχοι του διατηροῦνται ἐνιαχοῦ εἰς ἑνὸς περίπου μέτρου ὕψος ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Πῶς ἀκριβῶς ἦτο διαμορφωμένη ἡ ἐμπροσθία του πλευρὰ δὲν γνωρίζω· διότι τὰ θεμέλια αὐτῆς καλύπτονται ὑπὸ σωροῦ χωμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο εὔκολον νὰ ἀπομακρύνω. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα θὰ ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς προσόψεως τρεῖς θύραι. Ἄλλη δὲ μία θύρα σωζομένη εὑρίσκεται κατὰ τὴν νοτίαν στενὴν πλευράν. Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος ἦτο ξυλίνη, ὡς γίνεται φανερὸν οὐ μόνον ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους τῶν τοίχων του, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πυκνοτοποθετημένων ὀρθογωνίων ὀπῶν τῶν ἀνοιγομένων ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς ὕψος 1.35 μ. ἄνωθεν τῆς θύρας· Αἱ ὀπαὶ αὗται προωρίζοντο βεβαίως διὰ τὰς ξυλίνας δοκοὺς μιᾶς μονοκλινοῦς στέγης (εἰκ. 1).

Ὁ δὲ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα περίπου τετράγωνον, ὅπερ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία ἄνισα κλίτη, διὰ τοίχων διαλυομένων περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους των εἰς κιονοστοιχίας ἐκ δύο κιόνων, ὧν τὰ κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων (εἰκ. 1).

Ἕκαστον τῶν κλιτῶν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην, ἐφ' ἧς ἠνοίγετο ἀνὰ ἓν παράθυρον, τρίλοβον μὲν εἰς τὸ μέσον, μονόλοβον δὲ εἰς τὰ ἄκρα. Οἱ φέροντες τὰς κιονοστοιχίας τοῖχοι ὑψοῦνται ὑπεράνω τῶν

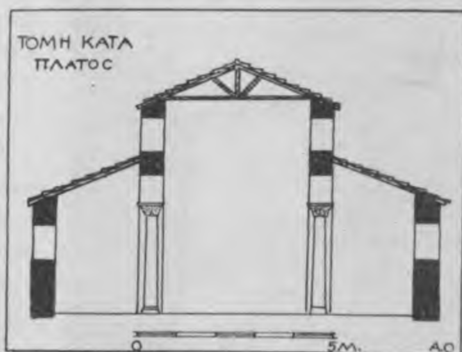

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας.

πλαγίων κλιτῶν καὶ φέρουσιν ἑκατέρωθεν ἀνὰ τέσσαρα μονόλοβα παράθυρα (εἰκ. 1). Ἡ στέγη τοῦ τε μέσου καὶ τῶν ἄκρων κλιτῶν ἦτο ἀρχικῶς, ὡς καὶ σήμερον, ξυλίνη. Τοῦτο γίνεται φανερὸν οὐ μόνον ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν τοίχων ἀλλὰ καὶ ἐξ ὀπῶν ὀρθογωνίων σωζομένων εὐθὺς κάτωθεν τῶν παραθύρων ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ πλάγια κλίτη παρειῶν τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν ἀνοίγονται αἱ κιονοστοιχίαι. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς παρουσίαζεν ἐν τομῇ τὸ ἐν εἰκ. 2 παρι-

στάμενον, σχέδιον. Ἔχομεν λοιπὸν εἰς τὴν Μέντζεναν μίαν τρίκλιτον βασιλικὴν ἑλληνιστικοῦ τύπου, ξυλόστεγον, μὲ εὐρὺ καὶ ὑπερυψωμένον μέσον κλῖτος καὶ φωταγωγόν. Τοιούτου τύπου βασιλικὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐγνωρίζομεν μέχρι τοῦδε μόνον δύο: 1) τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν ἐν Ἠλείᾳ[1], ἥτις ὅμως ἔχει ὑποστῆ μετασκευὰς καὶ παρουσιάζει σοβαρὰς ἀνωμαλίας[2], καὶ 2) τὴν μετεσκευασμένην μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ[3]. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ναοὺς τούτους ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας διατηρεῖται ὡς ἀρχικῶς κατεσκευάσθη.

Ἡ εὕρεσις τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς ἐν Ἀχαΐᾳ, ἐπαρχίᾳ ἐν ᾗ ἐπὶ μακρὸν διετηρήθη ἡ Φραγκικὴ κυριαρχία, εὐνοεῖ τὴν γνώμην τοῦ Millet, καθ' ἣν ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ μετεδόθη εἰς Ἑλλάδα μέσῳ τῶν Φράγκων[4]. Οὐχ ἧττον πιθανωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη, ἣν ὑπεστήριξε καὶ ὁ Σωτηρίου[5], ὅτι ἡ ξυλόστεγος ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ μὲ ὑπερυψωμένον μέσον κλῖτος οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐν χρήσει ἐν Ἑλλάδι, καὶ ὅταν δηλ. ἀκόμη ἡ ἀνατολικὴ θολωτὴ βασιλικὴ διεδόθη εὐρύτερον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι συντόμως θὰ εὑρεθῇ καὶ ἄλλη ξυλόστεγος βασιλική, αὕτη εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἥτις θὰ δικαιώσῃ πληρέστερον τὴν ἄποψιν ταύτην.

Εἰκ. 2. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας.

Ὡς πρὸς τὰ διαστάσεις καὶ τὴν διάταξιν τῆς κατόψεως καὶ τομῆς ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τρεῖς ναοὺς τῆς Βορείου Ἑλλάδος: Τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστοριᾶς[6], τὴν Ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἄρτης[7] καὶ τὸν Ἅγ. Εὐθύμιον, παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης[8]. Εἰς πάντας τοὺς ναοὺς τούτους ἔχομεν κιονοστοιχίας μὲ δύο μόνον κίονας καὶ ἀνυπαρξίαν μικροῦ θολωτοῦ τμήματος πρὸ τοῦ ἱεροῦ, οἷον συναντῶμεν εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἠλείας[9] καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν Μητρόπολιν τοῦ

[1] Ὀρλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σ. 33. εἰκ 59.
[2] Π. χ. ἔχει κτιστὴν καὶ χαμηλοτέραν καμάραν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ.
[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra πίν. 17.
[4] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 21.
[5] Byzant. Zeitschrift 1930 XXX σ. 573.
[6] Κάτοψις παρὰ Millet, École grecque σ. 25 εἰκ. 9.
[7] Κάτοψις παρὰ Λαμπάκῃ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 85.
[8] Σωτηρίου, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1918 Παράρτ. σ. 29.
[9] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σ. 8 εἰκ. 3.

Εἰκ. 3. Τὸ ἀνάγλυπτον κιονόκρανον

Μυστρᾶ πρὸς οὓς ναοὺς κατὰ τἆλλα μεγάλως ὁμοιάζει ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ, δυστυχῶς μόνον τὸν γλυπτόν, διότι τοιχογραφίαι ἐσωτερικῶς δὲν ὑπάρχουσι. Ἐν πρώτοις τὰ κιονόκρανα καὶ τῶν τεσσάρων κιόνων ἔχουσι μορφὴν ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 3), ἧς ἑκάστη τῶν τεσσάρων παρειῶν κοσμεῖται δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἁπλοῦται ἀκανθοειδές τι φύλλωμα ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ (εἰκ. 3).

Ἐκ δὲ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ διετηρήθησαν τεμάχια τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ δεικνύει τὴν ἐν εἰκ. 4 συνήθη εἰς τέμπλα τομήν. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ῥόδακας τετραφύλλους ἢ ὀκταφύλλους καὶ σταυρούς. Μεταξὺ τῶν κύκλων τούτων καταλείπονται μικραὶ τετράγωνοι, ἐπιφάνειαι ἁδρῶς εἰργασμέναι, ὑποδηλοῦσαι τὴν τὴν θέσιν τῶν κιονίσκων. Ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὰ ἔξω βλεπούσης κεκλιμένης ἐπιφανείας, ἥτις φέρει κάτωθεν καὶ συνεχῆ ἀνάγλυφον ἀστράγαλον, (εἰκ. 4) ὑπάρχει

ἡ ἑξῆς ἀνάγλυπτος τρίμετρος ἰαμβικὴ ἐπιγραφή, ἧς σώζεται μόνον ἡ ἀρχή.

† *Ἀνδρῶν κακίστων ἐξελοῦ με παμμάκαρ | καὶ θραῦσον αὐτῶν . . . .*

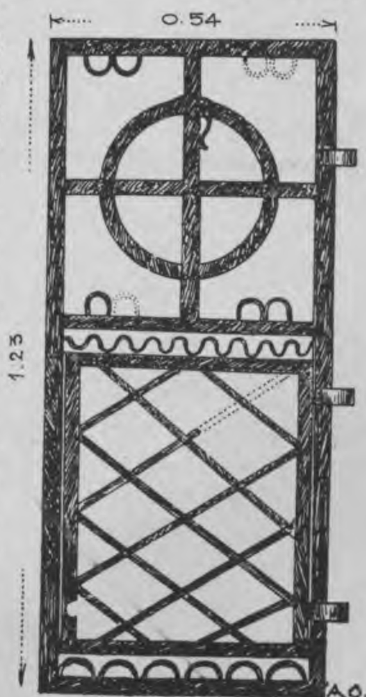
Εἰκ. 4. Τὸ ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφή.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἐκοσμεῖτο διὰ μαρμαροθετήματος, οὕτινος διεσώθησαν δυστυχῶς μικρὰ μόνον τμήματα παρὰ τοὺς βορείους κίονας ἐν τῷ μέσῳ κλίτει.

Ἂν ἀποβλέψωμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὸν γλυπτὸν αὐτοῦ διάκοσμον καὶ εἰς τὸ μαρμαροθετημένον αὐτοῦ δάπεδον δὲν δυνάμεθα νὰ καταβιβάσωμεν τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς αὐτοῦ κάτω τοῦ 1400.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΥΡΑ ΤΕΓΕΑΣ

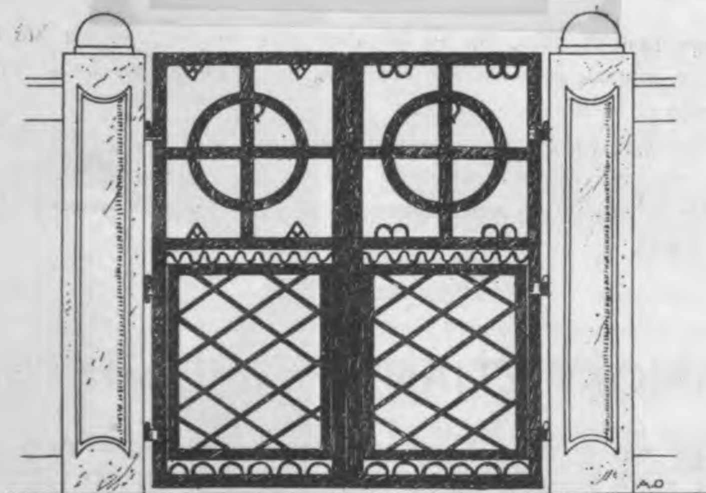
Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας ἀποκειμένων ἀρχαίων εὑρίσκεται καὶ ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη σιδηρᾶ θύρα (εἰκ. 1) πολύτιμον ἀπόκτημα, δεδομένης τῆς σπάνιος σιδηρῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀντικειμένων. Ἡ θύρα προέρχεται, καθ' ἃ μ' ἐβεβαίωσεν ὁ παλαιὸς φύλαξ τῆς Τεγέας Βασίλ. Γιαννῆλος, ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, εἶναι δὲ κατεσκευασμένη ἐκ σφυρηλάτου σιδήρου πάχους 0.01 μ. Τὸ σχῆμα της εἶναι ὀρθογώνιον, ὕψους 1.23 καὶ πλάτους 0.54. Κατὰ τὴν δεξιὰν κατακόρυφον πλευρὰν αὐτῆς διατηροῦνται τρεῖς δακτύλιοι, δι' ὧν τὸ φύλλον ἐκρεμᾶτο ἀπὸ τῶν ἀντιστοίχων ἀξόνων τοῦ σταθμοῦ. Τὸ ὀρθογώνιον πεδίον διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος τμήματα, ἀμφότερα διάτρητα. Ἐκ τούτων τὸ ἄνω φέρει ὡς διαίρεσιν ἰσοσκελῆ σταυρὸν μετὰ κύκλου, θέμα λίαν σύνηθες κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν. Κατὰ τὴν συνάντησιν τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ μὲ τὸν κύκλον λεπτὸν ἔλασμα σχηματίζει δεξιὰ τὸ λατινικὸν γράμμα R, ὅπερ μετὰ τοῦ X τοῦ σταυροῦ ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενον χρῖσμα (μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ). Γράμμα δὲ πιθανώτατα καὶ δὴ τὸ Ωμεγα σχηματίζουσι καὶ τὰ ἀνὰ δύο κολλητὰ ἡμικύκλια τὰ εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ σταυροῦ, ἅτινα ἀποτελοῦσι συνάμα καὶ κόσμημα. Εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά, τοῦ 4-6ου αἰῶνος, συχνάκις τὸ χρῖσμα συνοδεύεται ὑπὸ τοῦ Α καὶ τοῦ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως.

Εἰκ. 1. Τὸ σωζόμενον θυρόφυλλον.

Εἰκ. 2. Ἀναπαράστασις τοῦ βημοθύρου.

Τὸ δὲ κάτω τμῆμα τῆς θύρας σχηματίζει διὰ λοξῶς βαινόντων ἐλασμάτων δικτυωτὴν διαίρεσιν, οἵαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὰς σιδηρᾶς κιγκλίδας τῶν τέμπλων καὶ εἰς ἀνάγλυπτα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια Ἡ τοιαύτη μάλιστα δικτύωσις διετηρήθη καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου [1]. Τέλος μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων ὥς καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ θυροφύλλου ἐτέθη διακοσμητικὸν ἑλικοειδῶς συστρεφόμενον ἔλασμα.

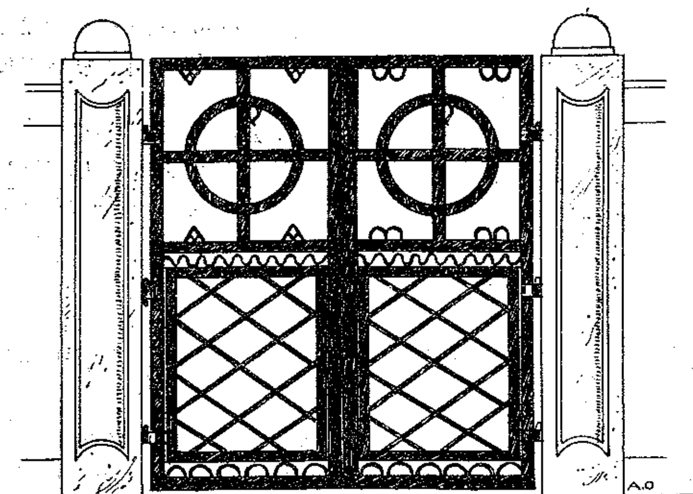
Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι τὰ σιδηρᾶ παλαιοχριστιανικὰ ἀντικείμενα εἶναι σπάνια ἐν Ἑλλάδι. Ἐν τῇ Δύσει διετηρήθησαν ἀφθονώτερα· χαλκῆ θύρα ἀποκειμένη σήμερον ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Wiesbaden παρουσιάζει τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν ἡμετέραν δικτύωμα, ἀλλ' εἰς τὸ ἄνω μέρος [2]. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς ἡμετέρας θύρας ἢ μᾶλλον θυροφύλλου — οἷον ἐπιβάλλει νὰ τὸ παραδεχθῶμεν τὸ μικρόν του πλάτος (0.54) — παρατηρῶ ὅτι καὶ λόγῳ τῶν διακοσμητικῶν του θεμάτων καὶ λόγῳ κυρίως τῶν μικρῶν του διαστάσεων, πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τέμπλον παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἴσως ἐκείνης εἰς ἣν μετεσκευάσθη ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς [3]. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ *βημοθύρου*, οὗτινος ἔχομεν τὸ δεξιὸν φύλλον. Τὸ ἐλλεῖπον ἕτερον φύλλον θὰ ἔφερε ἀριστερᾷ τοὺς σχετικοὺς δακτυλίους κρεμάσεως καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Ωμέγα τοῦ δεξιοῦ φύλλου Αλφα, κοσμηματοποιημένον, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ σχετικῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 2).

[1] Πβλ. Ebersolt, Le grand palais de C/ple, Paris 1910, 107.

[2] R. Jäger, Jahrbuch des Instituts 45 (1930) σ. 109 εἰκ. 21.

[3] Dugas-Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna Aléa à Tégée Paris 1924 σ. 13.

Εἰκ. 2. Ἀναπαράστασις τοῦ βημοθύρου.

Τὸ δὲ κάτω τμῆμα τῆς θύρας σχηματίζει διὰ λοξῶς βαινόντων ἐλασμάτων δικτυωτὴν διαίρεσιν, οἵαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὰς σιδηρᾶς κιγκλίδας τῶν τέμπλων καὶ εἰς ἀνάγλυπτα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια. Ἡ τοιαύτη μάλιστα δικτύωσις διετηρήθη καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου[1]. Τέλος μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων ὡς καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ θυροφύλλου ἐτέθη διακοσμητικὸν ἑλικοειδῶς συστρεφόμενον ἔλασμα.

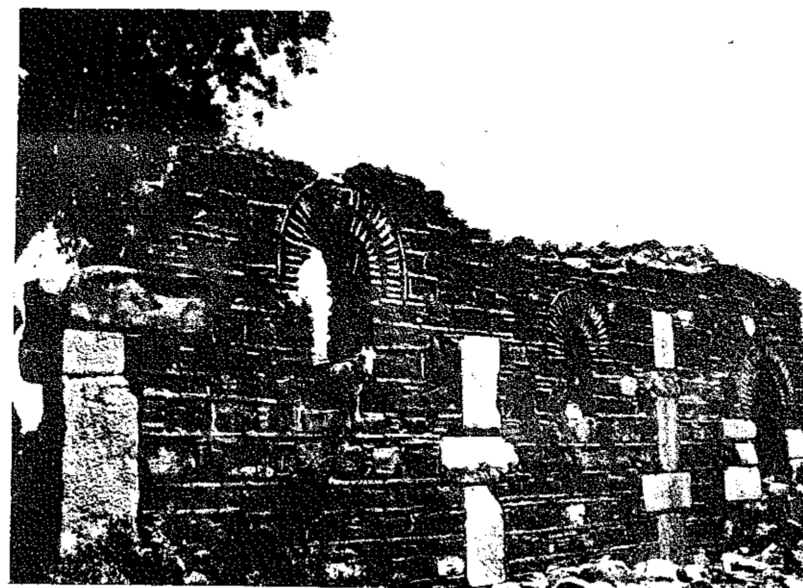
Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι τὰ σιδηρᾶ παλαιοχριστιανικὰ ἀντικείμενα εἶναι σπάνια ἐν Ἑλλάδι. Ἐν τῇ Δύσει διετηρήθησαν ἀφθονώτερα· χαλκῆ θύρα ἀποκειμένη σήμερον ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Wiesbaden παρουσιάζει τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν ἡμετέραν δικτύωμα, ἀλλ' εἰς τὸ ἄνω μέρος[2]. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς ἡμετέρας θύρας ἢ μᾶλλον θυροφύλλου — οἷον ἐπιβάλλει νὰ τὸ παραδεχθῶμεν τὸ μικρόν του πλάτος (0.54) — παρατηρῶ ὅτι καὶ λόγῳ τῶν διακοσμητικῶν του θεμάτων καὶ λόγῳ κυρίως τῶν μικρῶν του διαστάσεων, πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τέμπλον παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἴσως ἐκείνης εἰς ἣν μετεσκευάσθη ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς[3]. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ *βημοθύρου*, οὗτινος ἔχομεν τὸ δεξιὸν φύλλον. Τὸ ἐλλεῖπον ἕτερον φύλλον θὰ ἔφερε ἀριστερᾷ τοὺς σχετικοὺς δακτυλίους κρεμάσεως καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Ωμέγα τοῦ δεξιοῦ φύλλου Αλφα, κοσμηματοποιημένον, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ σχετικῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 2).

[1] Πβλ. Ebersolt, Le grand palais de C/ple, Paris 1910, 107.

[2] R. Jäger, Jahrbuch des Instituts 45 (1930) σ. 109 εἰκ. 21.

[3] Dugas-Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna Aléa à Tégée Paris 1924 σ. 13.

Εἰκ. 1. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΗΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

(ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΥΣ ΤΡΙΚΟΓΧΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ)

Εἰς τὴν βάσιν τοῦ λόφου τῆς Βαράσοβας, ἀποτελοῦντος τὴν δυτικωτέραν τῶν δύο κυανῶν πυραμίδων, αἵτινες ὀρθοῦνται ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Ρούμελης κατέναντι τῶν Πατρῶν, ὑπάρχει μικρὸν παράλιον χωρίον, κατοικούμενον καὶ συχναζόμενον ὑπὸ ἁλιέων καὶ φέρον τὸ ὄνομα Βασιλική. Ἡμίσειαν ὥραν πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου τούτου σώζονται, ἐπὶ τῆς πετρώδους ΒΑ κλιτύος τῆς Βαράσοβας, ἐν θέσει Σαμακοῦλα, τὰ σημαντικὰ λείψανα ἠρειπωμένου βυζαντινοῦ ναοῦ, ὃν ἡ παράδοσις φέρει τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (εἰκ. 1).

Ὁ ναὸς ὑψοῦται εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἐπιπέδου κορυφῆς λοφίσκου καὶ εἰς τὸ βάθος μικρᾶς πλατείας, ἐφ' ἧς διακρίνονται τὰ θεμέλια καὶ ἄλλων παλαιῶν κτισμάτων, δικαιολογούντων τὴν ποτὲ ὕπαρξιν μονῆς, ἧς ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου θ' ἀπετέλει τὸ καθολικόν.

Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, σωζόμενοι ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 4 μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένοι διὰ λίθων τοῦ ἐγχωρίου

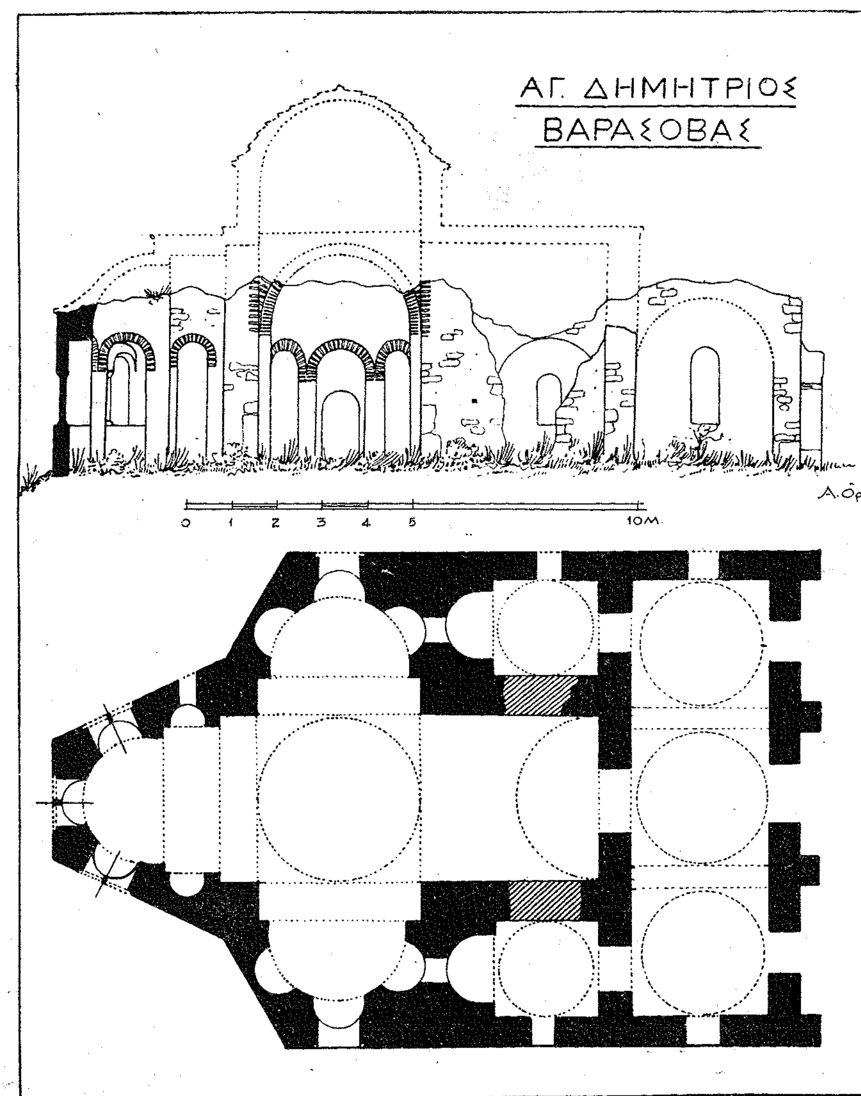

Εἰκ. 2. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπὸ νότου.

πρασινωποῦ ἀσβεστολίθου, οὐχὶ τελείως λείων ἀλλ᾽ ἁπλῶς σφυροκοπημένων, τοποθετημένων ὅμως κατὰ ὁριζοντίας μὲν ἀλλ᾽ οὐχὶ πανταχοῦ ἰσοϋψεῖς στρώσεις ἐναλλασσομένας πρὸς συνεχεῖς ἐπίσης σειρὰς πλίνθων. Διὰ τῶν συνεχῶν τούτων πλινθίνων στρώσεων ἐτονίσθησαν ἰσχυρῶς οἱ ὁριζόντιοι ἁρμοὶ τῆς δομῆς. Τοὐναντίον οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ ἐλάχιστα ἐσημειώθησαν καὶ δὴ κατὰ διαφόρους τρόπους, ἤτοι πού μὲν διὰ μονῶν κατακορύφων πλίνθων, συνηθέστερον δὲ διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων ὁριζοντίων τεμαχίων πλίνθων, ἐνιαχοῦ δέ, τέλος, διὰ συνδυασμοῦ κατακορύφου πλίνθου πρὸς δύο ἀπὸ τοῦ μέσου αὐτῆς, δεξιᾷ ἢ ἀριστερᾷ μὲ κλίσιν 45° διε᾽θυνομένας μικρὰς πλίνθους, αἵτινες σχηματίζουσιν ἄλλοτε δεξιόστροφον καὶ ἄλλοτε ἀριστερόστροφον τὸ γράμμα κάππα. Ἀποτελεῖ δὲ τοῦτο καὶ τὴν μόνην κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποίου παντελῶς ἐλλείπουσι καὶ αὐταὶ αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἡ σφυροκόπησις τῶν ἐπιφανειῶν τῶν λίθων ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ ὁ πολλαπλοῦς τρόπος μορφώσεως τῶν κατακορύφων ἁρμῶν ἀφ᾽ ἑτέρου ἔθραυσαν τὴν μονοτονίαν, ἣν συνήθως παρουσιάζει τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα καὶ κατέστησαν γραφικὴν τὴν ὄψιν τῆς τοιχοποιίας. Ἐπαυξάνεται δ᾽ ἡ γραφικότης αὐτῆς καὶ διὰ τῆς χρωματικῆς ἁρμονίας τῶν πρασίνων λίθων πρὸς τὰς ζωηρῶς ἐρυθρὰς πλίνθους, μεθ᾽ ὧν συνδυάζονται.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας παρεμβολὴ μεγάλων

Εἰκ. 3 Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

σταυρῶν[1] (εἰκ. 1) σχηματιζομένων διὰ καλῶς κατειργασμένων ὑποκυάνων μεγάλων ὀγκολίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ ἐπ᾽ αὐτῶν σύνδεσμοι καὶ τόρμοι.

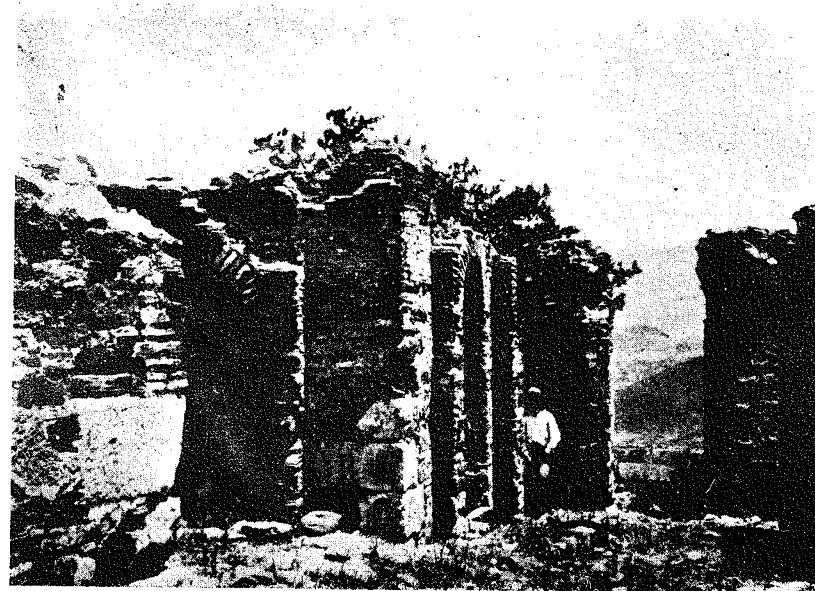
[1] Ἕτερα παραδείγματα σταυρῶν ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων βυζαντινῶν ναῶν κατελέξαμεν ἤδη ἐν σελ. 17 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων. Εἰς ταῦτα προσθετέος καὶ ὁ ἐν Ἀμφίσσῃ ναὸς τοῦ Σωτῆρος.

Ἰδιαιτέρας τέλος μνείας ἀξία εἶναι ἡ ἐκ καθαρωτάτου πηλοῦ σύστασις τῶν πλίνθων καὶ ἡ κανονικότης καὶ λειότης τῶν ἑδρῶν αὐτῶν μὲ πάχος ποικίλλον ἀπὸ 0.02 ἕως 0.035. Ἐχρησιμοποιήθησαν δ' αἱ πλίνθοι οὐ μόνον εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῆς ὁρατῆς τοιχοποιίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων ὡς καὶ εἰς τὴν δομὴν πάντων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων, ὧν σώζονται δυστυχῶς μόνον ὀλίγα τμήματα παρὰ τὰς γεννήσεις (εἰκ. 3 καὶ 4).

Περιγραφὴ τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ. Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3) παρουσιάζει κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τὸν τύπον ναοῦ τρικόγχου μονοκλίτου μετὰ τρούλλου κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν τὴν μορφὴν ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ νάρθηκος. Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὴν γένεσιν τοῦ τύπου τούτου ἂς ἴδωμεν λεπτομερέστερον τὰ ἀπαρτίζοντα τὸν ναὸν στοιχεῖα.

Πέριξ ἑνὸς κεντρικοῦ τετραγώνου ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο ὁ πρὸ πολλοῦ καταπεσὼν τροῦλλος ἐτοποθετήθησαν τέσσαρες κυλινδρικαὶ καμάραι (διαμ. 3.66), αἵτινες ἐστήριζον αὐτόν. Ἐκ τῶν καμαρῶν τούτων αἱ μὲν τρεῖς (Ἀν., Βόρ. καὶ Νοτία) ἔχουσι μικρὸν μῆκος (0.85), ἡ δὲ τετάρτη, ἡ Δυτική, εἶναι ἐπιμήκης (3.95) συνεχιζομένη μέχρι τοῦ νάρθηκος. Συνεχόμεναι πρὸς τὰς τρεῖς μικρὰς καμάρας ἀλλὰ μὲ κατά τι μικροτέραν διάμετρον (3.16) κατεσκευάσθησαν κατὰ μὲν τὴν Β. καὶ Ν. πλευρὰν ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν στενωτέρα κυλινδρικὴ καμάρα καταλήγουσα καὶ αὐτὴ εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην καλυπτομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου, μικροτέρας κατά τι διαμέτρου τῶν δύο ἄλλων κογχῶν (2.80), λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων στενώσεων. Ἐφ' ἑκάστης τῶν πλαγίων κογχῶν ἀνοίγονται ἀνὰ τρεῖς μικρότεραι κόγχαι καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐκ τῶν μικρῶν δ' αὐτῶν κογχῶν αἱ μὲν κατὰ τὸν ἐγκάρσιον ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀνοιγόμεναι χρησιμεύουσιν ὡς θύραι ἐξωτερικαὶ τοῦ ναοῦ, αἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διατρυπῶνται ὑπὸ ἀνοιγμάτων τοξωτῶν βλεπόντων πρὸς δύο μικρὰ ἑκατέρωθεν τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ σχηματιζόμενα διαμερίσματα. Μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας φέρει ὁμοίως καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ ναοῦ, ἤτοι ἀνὰ μίαν μὲν ἑκατέρωθεν ὑπὸ τὴν ἐνδιάμεσον κυλινδρικὴν καμάραν,—ὧν ἡ πρὸς νότον διατρυπᾶται ὑπὸ στενοῦ παραθύρου ἐν ᾧ ἡ πρὸς βορρᾶν, ἐκτελοῦσα προφανῶς χρέη προθέσεως, εἶναι τυφλὴ — τρεῖς δὲ ἄλλας ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ. Αἱ τελευταῖαι ὅμως αὗται διαφέρουσι τῶν λοιπῶν, καθόσον μόνον τὰ κάτω αὐτῶν μέρη (αἱ ποδιαὶ) εἶναι κυλινδρικῶς διαμορφωμένα, μέχρις ὕψους 0.72, τὰ δὲ ἄνω, καλυφθέντα διὰ κυλίνδρων, διεμορφώθησαν ὡς ὀρθογώνια δίλοβα παράθυρα (εἰκ. 17), περὶ ὧν θέλομεν εἴπει πλείονα κατωτέρω.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι προσκεκολλημένος νάρθηξ, προεκτεινόμενος ἑκατέρωθεν οὕτως, ὥστε αἱ στεναὶ αὐτοῦ πλευραὶ νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν μέσων πλευρῶν τῶν πλαγίων κογχῶν, πρὸς ἃς καὶ συνενοῦνται διὰ τοίχων. Γεννῶνται δὲ διὰ τῆς συνενώσεως ταύτης δύο τετράγωνοι πλευρικοὶ χῶροι καταλήγοντες πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχας συγκοινωνούσας

Εἰκ. 4. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

πρὸς τὰς πλαγίας μεγάλας κόγχας διὰ τοῦ ῥηθέντος στενοῦ τοξωτοῦ παραθύρου. Οἱ παράπλευροι οὗτοι χῶροι, σχηματίζοντες τρόπον τινὰ παρεκκλήσια, ἐκαλύπτοντο διὰ φουρνικῶν, ὧν ἐσώζοντο εἰσέτι κατὰ τὴν πρώτην μου εἰς Βαράσοβαν ἐπίσκεψιν (1933) ἱκανὰ τμήματα κατὰ χώραν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν κυρίως νάρθηκα, οὗτος ἔφερε τρεῖς θύρας εἰσόδου κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ τρεῖς ἄλλας ἀντιστοίχως κατὰ τὴν ἀνατολικήν, δι' ὧν συνεκοινώνει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τοὺς παραπλεύρους χώρους (εἰκ. 3). Κατὰ δὲ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς ἠνοίγετο ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον (εἰκ. 3). Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος ἔχει καὶ αὐτὴ καταπέσει, μόνον δ' αὐτῆς λείψανον διατηρεῖται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τὸ ἴχνος ἑνὸς τόξου μετώπου (εἰκ. 3). Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὑπάρχουσι τέσσαρες ἀντηρίδες (εἰκ. 3) ἐκτισμέναι δι' ὀγκωδῶν κανονικῶν λίθων, τοποθετημέναι δ' εἰς ἴσας ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις. Αἱ ἀντηρίδες αὗται βοηθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκος, περὶ ἧς θέλομεν εἴπει κατωτέρω.

Κατάταξις τοῦ τύπου τοῦ ναοῦ. Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μονοκλίτων τρικόγχων μετὰ τρούλλου. Ὁ τρίκογχος ναὸς ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῶν πρωτοχριστιανικῶν κοιμητηρίων (cellae trichorae) ἐφηρμόσθη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἰς ναοὺς τῆς Β. Ἀφρικῆς,

τῆς Συρίας[1], καὶ τῆς Ἀρμενίας[2]. Ἀργότερον ἀποκλειστικὴ αὐτοῦ χρῆσις ἐγένετο εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους[3] ὁπόθεν μετεδόθη κατὰ τὴν 2αν χιλιετηρίδα εἰς Ἑλλάδα, Σερβίαν καὶ Ρουμανίαν. Εἰς τὰς δύο μάλιστα τελευταίας ταύτας χώρας ἀπετέλεσεν ὁ τρίκογχος ἕνα τῶν θεμελιωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων. Ἡμᾶς ἐνταῦθα θέλει εἰδικῶς ἀπασχολήσει ἡ μορφὴ ὑφ' ἣν παρουσιάζεται ὁ μονόκλιτος τρίκογχος ναὸς ἐν Ἑλλάδι κατά τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον.

Τύποι τρικόγχων. Τρίκογχοι μονόκλιτοι ναοὶ ὡς καὶ μονόκλιτοι ἐλεύθεροι σταυροὶ — ὧν οἱ τρίκογχοι ἀποτελοῦσιν ἁπλῆν παραλλαγὴν διὰ προσθήκης κογχῶν εἰς τὰ τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ — κατεσκευάζοντο ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲ μικρὰς διαστάσεις κατά τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχήν. Ὄντως τῶν πλείστων μέχρι τοῦδε γνωστῶν μονοκλίτων τρικόγχων ναῶν τῆς Ἑλλάδος — ὧν παραθέτω κατόψεις μετὰ τομῶν (εἰκ. 5—10) — τὸ βασικὸν τετράγωνον (= τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον) ἔχει πλευρὰν μὴ ὑπερβαίνουσαν τὰ 3.00 μ.[4]. Ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τούτου τετραγώνου κατεσκευάζοντο συνήθως, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, τέσσαρες καμάραι, ὧν αἱ μὲν πρὸς βορρᾶν καὶ νότον ἦσαν πάντοτε πολὺ μικραί[5], αἱ δὲ δύο ἄλλαι (ἀνατολικὴ καὶ μάλιστα ἡ δυτικὴ) μακρότεραι, ἵνα λάβῃ ὁ ναὸς τὸ σχῆμα ἐπιμήκους σταυροῦ. Εἰς τὰς τρεῖς τῶν καμαρῶν (Α, Β καὶ Ν) προσκολλῶνται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, μὲ διάμετρον πάντοτε κατά τι στενωτέραν τῶν καμαρῶν, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐξωτερικῶς αἱ τρεῖς κόγχαι διαμορφοῦνται κατὰ ποικίλα σχήματα. Συνήθως κατασκευάζονται ἡμιεξάγωνοι: Ἄγ. Ἰωάννης Σαλαμῖνος (εἰκ. 5, α), Ἄγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ (εἰκ. 5, γ), Ἄγ. Σώζων Σκριποῦς (εἰκ. 5, δ), Ναὸς Καστρίτσας (εἰκ. 9). Συχνάκις ἐπίσης γίνονται ἡμικυκλικαί: Κουμπελίδικη Καστοριᾶς (εἰκ. 8), Ἄγ. Νικόλαος Μεθάνων (εἰκ. 7), Προφήτης Ἠλίας Γερακίου, ναοὶ

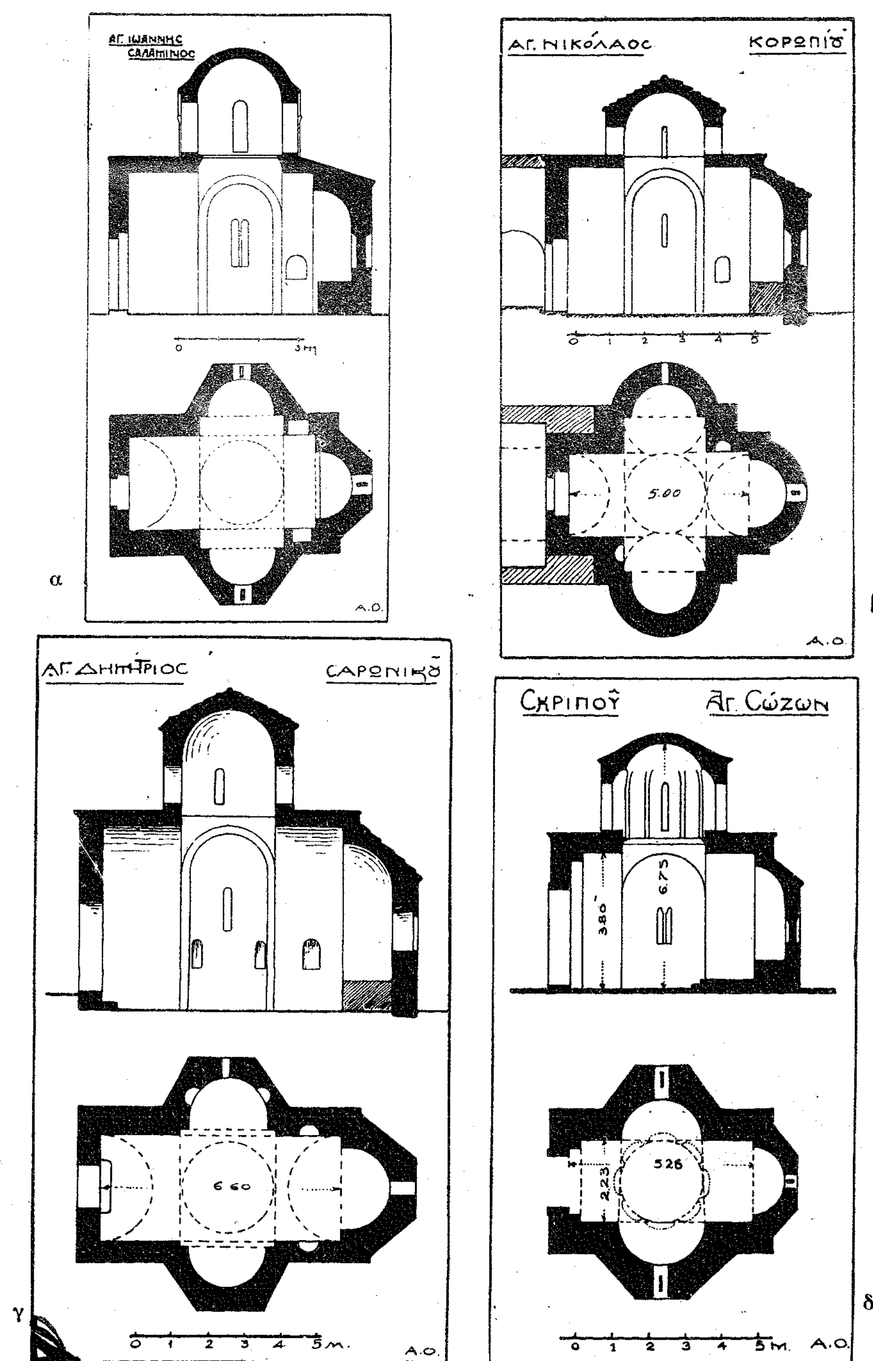
[1] Περὶ τοῦ τρικόγχου τύπου τῆς πρώτης χιλιετηρίδος καὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ὅρα Vincent, ἐν Revue Archéologique 1920, I σ. 82 καὶ ὡσαύτως Weigand ἐν Byz. Zeitschrift. XXIII (1914) 167 ἑ. πρβ. καὶ Zeitschrift für christl. Kunst 1916.

[2] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 τόμ. I σ. 160 Ginhart ἐν Byz-Neugr. Jahrbücher I σελ. 222.

[3] Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀναφέρονται τρίκογχοι ναοὶ τοῦ 505 καὶ 564 (Θεοφάν. 159 καὶ 264 De Boor) καὶ ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (III, 9 Βόννης 98 15), καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ (109 σημ. 1 Βόνν.) τρίκογχος ναὸς κατασκευασθεὶς περὶ τὸ 835 π. Χ. ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου.

[4] Ἄγ. Σώζων Σκριποῦς 2.23 (εἰκ. 5, δ), Ἄγ. Νικόλαος Κορωπίου 2.25 (εἰκ. 5, β), Ἄγ. Ἰωάννης Σαλαμῖνος 2.30 (εἰκ. 5, α), Ἄγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος 2.55 (εἰκ. 6), Ἄγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ 2.60 (εἰκ. 5, γ), Ἄγ. Νικόλαος Μεθάνων 2,10 (εἰκ. 7), Κουμπελίδικη Καστοριᾶς 1.90 (εἰκ. 8).

[5] Εἰς τὸν Ἄγ. Σώζοντα τῆς Σκριποῦς (Εἰκ. 5, δ), καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Καστρίτσης (εἰκ. 9) καὶ τῆς Κρήτης (εἰκ. 10) τοιαῦται καμάραι δὲν ὑπάρχουσι.

Εἰκ. 5. Μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας.

τῆς Κρήτης (εἰκ. 10). Ἔστιν ὅτε δ᾽ ἀπαντῶνται τὸ ἑξάγωνον μετὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἐν τῷ αὐτῷ κτηρίῳ: Ἅγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος (εἰκ. 6). Τέλος σπανιώτατα ἀπαντῶνται καὶ κόγχαι ὀρθογώνιοι[1]: Κυργιανὰ Κρήτης (εἰκ. 10). Πεντάπλευροι κόγχαι, οἵας συναντῶμεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ[2], Ἀρμενίᾳ[3], Σερβίᾳ[4] καὶ ἰδίως Ρουμανίᾳ[5] δὲν εὑρέθησαν εἰς μονοκλίτους τρικόγχους ἐν Ἑλλάδι.

Εἰς τοὺς μικροὺς μονοκλίτους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος δὲν προσετίθετο συνήθως νάρθηξ ἢ ὁσάκις κατεσκευάζετο τοιοῦτος εἶχε σχῆμα ὀρθογωνίου προσκολλωμένου κατὰ προέκτασιν εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ. (Κουμπελίδικη Καστοριᾶς εἰκ. 8). Συνήθως ὅμως οἱ ὑπάρχοντες εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους τῆς Ἑλλάδος[6] νάρθηκες εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι[7].

Τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα χαρακτηριστικὰ ἐφαρμόζονται καὶ διὰ μονοκλίτους τρικόγχους μεγαλυτέρας κλίμακος, ἤτοι πλευρᾶς βασικοῦ τετραγώνου μεγαλυτέρας τῶν 3 μ. Εἰς τούτους ὅμως ὁ νάρθηξ διαμορφοῦται διαφοροτρόπως. Πράγματι, ὡς παρατηροῦμεν εἰς τὰ τρία διασωθέντα παραδείγματα μεγάλων τρικόγχων, ἤτοι τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῶν Σερρῶν (εἰκ. 11)[8], τὸν Ἅγ. Νικόλαον εἰς τὸ Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας (εἰκ. 12) καὶ τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Βαράσοβας, ὁ νάρθηξ εἰς μὲν τὸν πρῶτον, καλυπτόμενος διὰ τριῶν ἰσομεγέθων φουρνικῶν, περιορίζεται μόνον εἰς τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ σκέλους σταυροῦ, ὅπερ σημαντικῶς συνεστάλη, εἰς δὲ τοὺς ἄλλους δύο ἐξέχει πρὸς τὰ πλάγια, ὡς οἱ νάρθηκες τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Ἡ ἐξοχὴ ὅμως αὕτη τοῦ

---

1 Ὀρθογώνιον κόγχην ἔχει καὶ ὁ ἐν Ταλὶν τῆς Ἀρμενίας ναὸς Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, τόμ. I, εἰκ. 188 καὶ 189. Ὡσαύτως ὁ παρὰ τὰς Συρακούσας ναὸς τοῦ Ἁγ. Πέτρου ad Baias (κάτοψις παρὰ Cecchelli, Studi Bizantini e Neoellenici τόμ. IV σ. 24.

2 Ναὸς ἐν Ὀρτάκιοϊ τῆς Καππαδοκίας Rott, Kleinasiatische Denkmäler Leipzig 1908, εἰκ. 48.

3 Ναὸς ἐν Ἀλαμὰν Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. I σ. 160 εἰκ. 185, 186.

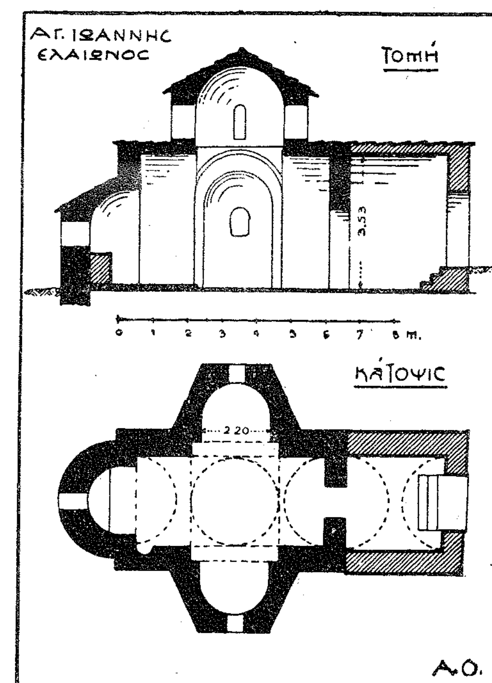
4 Millet, L'ancien art serbe, Paris 1912, εἰκ. 177, 190, 211, 218.

5 Ghika-Budesti, Evolutia Arhitecturii in Muntenia si in Oltenia 1933, εἰκ. 138, 149, 164, 167, 174, 193, 213, 244, 260, 271, 282, 285, 292, 315, 318, 331, 339, 346. Jorga-Bals, L'art roumain πολλὰ παραδείγματα G. Bals, Bisericile si Manastirile Moldovenesti, Bucuresti 1933 πολλὰ παραδείγματα ἐν οἷς καὶ ναοὶ μεθ᾽ ἡμικυκλικῶν καὶ τετραγώνων κογχῶν.

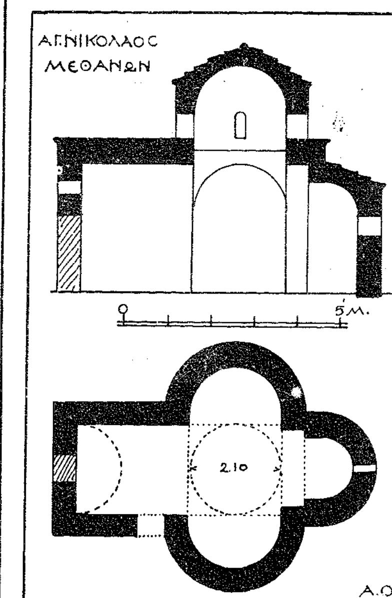
6 Οἱ μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ τῆς Παλαιᾶς Σερβίας φέρουσι καὶ αὐτοὶ νάρθηκα ἰσοπλατῆ πρὸς τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, οὐχὶ ὅμως ὀρθογώνιον ἀλλὰ τετράγωνον, καλυπτόμενον δι᾽ ἑνὸς φουρνικοῦ ἢ σταυροθολίου φέροντος ὑπεράνω τυφλὸν τροῦλλον ἢ πύργον κωδωνοστασίου: Millet, L'ancien art serbe Paris 1919, εἰκ. 190, 211, 218. Ὁμοίως καὶ οἱ ναοὶ τῆς Ρουμανίας (17ου αἰῶνος): Ghika-Budesti, Evolutia Arhitecturii in Muntenia si in Oltenia 1933, εἰκ. 139, 149, 164, 203, 244, 318, 331.

7 Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου Ἐλαιῶνος (εἰκ. 6).

8 Τὸ σχέδιον τῆς παρατιθεμένης κατόψεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῶν Σερρῶν (εἰκ. 11) ὀφείλω εἰς εὐγενῆ παραχώρησιν τοῦ κ. Ξυγγοπούλου.

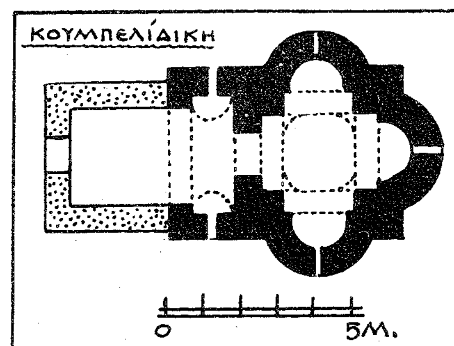

Εἰκ. 6. Ἅγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος.

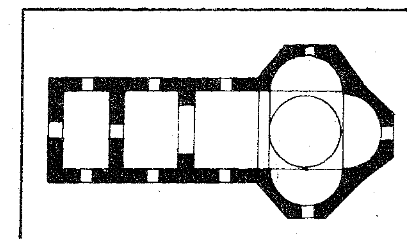

Εἰκ. 7. Ἅγ. Νικόλαος Μεθάνων.

νάρθηκος ἐγέννα ἓν ἀρχιτεκτονικὸν πρόβλημα: τὸ τῆς συνενώσεως τοῦ κυρίως ναοῦ μετὰ τοῦ ἐγκαρσίου νάρθηκος. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐλύθη ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν κατὰ δύο τρόπους: Ὁ ἁπλούστερος αὐτῶν, ὅστις ἐφηρμόσθη εἰς τὸ Πλατάνι (εἰκ. 12), συνίστατο εἰς τὴν ἁπλῆν προσκόλλησιν τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ

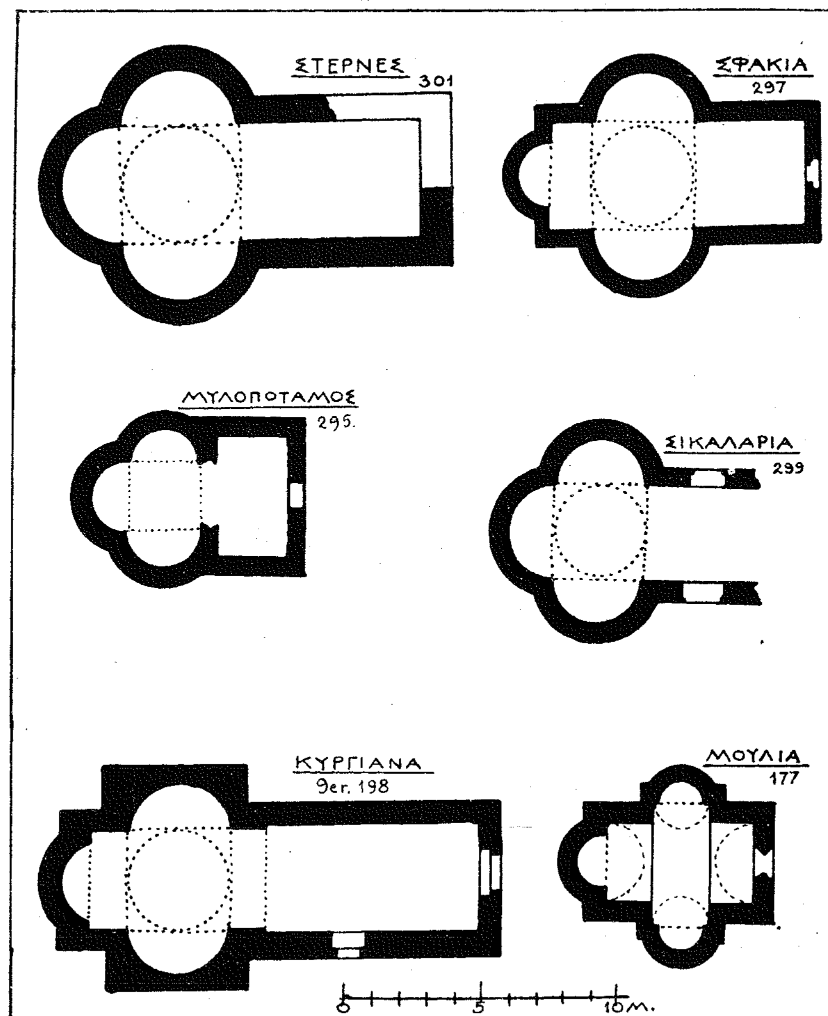

Εἰκ. 8. Κουμπελίδικη Καστοριᾶς (Millet).

Εἰκ. 9. Ναὸς Καστρίτσας Ἠπείρου (Ἀρχιμ. Ἀντωνῖνος).

δυτικὸν σκέλος τοῦ τρικόγχου. Ἀλλ᾽ ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως ἡ διάταξις αὕτη, μὴ οὖσα ὀργανική, παρουσιάζει τὸ μειονέκτημα τῆς δημιουργίας νεκρῶν εἰσεχόντων γωνιωδῶν χώρων μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ τοῦ

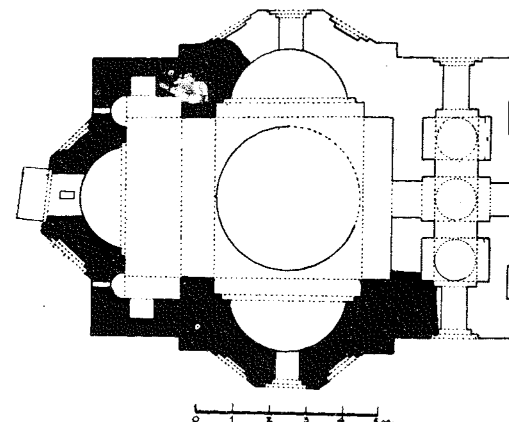

Εἰκ. 10. Μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ τῆς Κρήτης (κατὰ Gerola, Monumenti Veneti τόμ. II).

ἐξέχοντος νάρθηκος. Τὸ ἄτοπον τοῦτο ἐθεράπευσεν ἡ ἐν τῷ Ἁγ. Δημητρίῳ τῆς Βαράσοβας ἐφαρμοσθεῖσα λύσις, ἥτις ἐχρησιμοποίησε τοὺς νεκροὺς χώρους τῆς πρώτης ἐγγράψασα αὐτοὺς ἐντὸς ὀρθογωνίου σχηματιζομένου διὰ προεκτά-

σεως τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ νάρθηκος, ἀγομένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς πρὸς τὰς μέσας πλευρὰς τῶν κογχῶν. Προέκυψαν οὕτω ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ δύο παράπλευροι χῶροι, οἱονεὶ πλάγια κλίτη, ἅτινα ὅμως δὲν συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἀλλὰ μόνον πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ὁ οὕτω προκύψας τύπος ναοῦ δύναται νὰ ὀνομασθῇ σταυροειδὴς ἡμιεγγεγραμμένος. Συγγενεῖς πρὸς τὸν τύπον τοῦτον ναοὺς εὑρίσκομεν εἰς τοὺς ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένους ναούς: $1^{ον}$) τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Ani τῆς Ἀρμενίας[1] καὶ $2^{ον}$) τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Αὐλίδος (εἰκ. 13), ὃν ὀρθῶς ὁ Weigand κατέταξεν εἰς τοὺς τρικόγχους[2] καὶ $3^{ον}$) εἰς τὸν ἀτελῶς σωζόμενον ναὸν τῆς Βίνενης, παρὰ τὴν λίμνην τῆς Πρέσπας[3] (εἰκ. 14). Τὸ σχέδιον τῶν δύο τούτων ναῶν προκύπτει ἐκ τοῦ ἡμετέρου διὰ προεκτάσεως τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ πέραν τῶν κογχῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ καμπῆς αὐτῶν εἰς τὴν γραμμὴν τῆς γεννήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὁπότε γεννῶνται ἑκατέρωθεν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους παράπλευροι χῶροι. Ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας ἕνα μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου τρικόγχου.

Εἰκ. 11. Κάτοψις Ἁγ. Νικολάου Σερρῶν.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μὲ τὸν ναὸν τῆς Βαράσοβας περίπτωσιν συνενώσεως ἐπιμήκους νάρθηκος πρὸς ναὸν ὅμως οὐχὶ τρίκογχον ἀλλ᾽ ἐλεύθερον σταυρόν, ἀπαντῶμεν ἐν Ἠλείᾳ, εἰς τὴν Παλιοπαναγιὰν τῆς Μανολάδος, ἧς παραθέτω τὴν ἀκριβῆ κάτοψιν καὶ τομὴν (εἰκ. 15), διότι ἡ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Λαμπάκη δημοσιευθεῖσα κάτοψις[4] καὶ ἀτελὴς εἶναι καὶ ἔν τισιν ἐσφαλμένη. Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ σχεδίου σχηματίζονται καὶ ἐνταῦθα ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δύο παράπλευροι χῶροι στεγαζόμενοι διὰ φουρνικῶν, οἵτινες

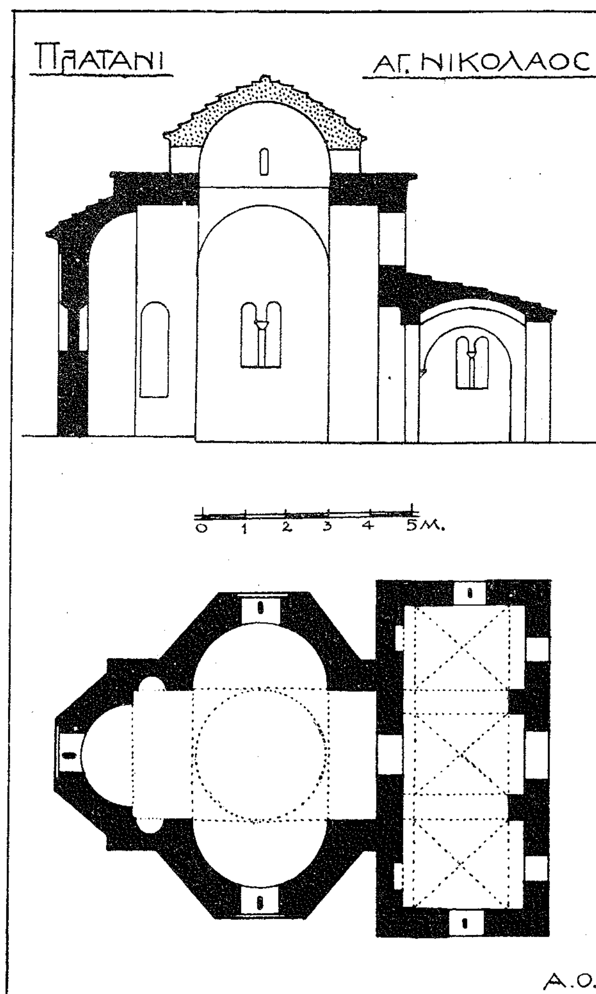
[1] Lynch, Armenia τ. I σελ. 385 πρβλ. Millet, École Grecque σελ. 71 σημ. 5.

[2] Byz. Zeitschrift XXIII (1914) σ. 188.

[3] Miljukof, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/λεως τ. IV σ. 55. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπαχθῶσι καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ναοὶ Γωνιᾶς Κισσάμου καὶ Χρυσοπηγῆς Χανίων, ἐὰν εἴμεθα βέβαιοι ὅτι τὰ παράπλευρα διαμερίσματά των δὲν προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρων προσθηκῶν (Gerola, Monum. Veneti τόμ. II εἰκ. 303 καὶ 305).

[4] Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σελ. 19 εἰκ. 21.

ὅμως ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν πρὸς τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ, δίκην ἀληθῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ εἶναι καὶ ἐξ ὁλοκλήρου

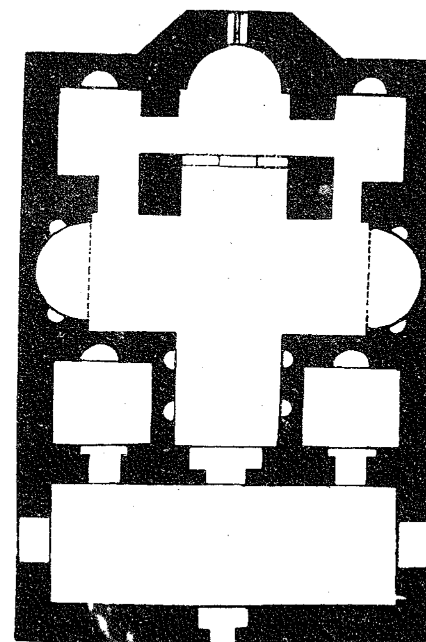

Εἰκ. 12.
Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Νικολάου εἰς Πλατάνι Ἀχαΐας.

ἀνοικτοὶ πρὸς τὸν νάρθηκα, μεθ᾿ οὗ ἀποτελοῦσιν ἕνα ἑνιαῖον χῶρον. Ἀλλ᾿ ὁ ναὸς τῆς Παλιοπαναγιᾶς εἶναι εἰς ἡμᾶς πολύτιμος καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως: διότι διασῴζων ἀνέπαφον τὴν θολωτὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ μᾶς φωτίζει ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς στεγάσεως τοῦ νάρθηκος τῆς Βαράσοβας. Πράγματι, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει, ὁ νάρθηξ τῆς Παλιοπαναγιᾶς εἶναι κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τριμερής, ἑκάστου διαμερίσματος αὐτοῦ καλυπτοπτομένου διὰ φουρνικῶν. Καθ᾿ ὅμοιον τρόπον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι θὰ ἐκαλύπτετο καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Βαράσοβας τοῦ ὁποίου αἱ σῳζόμεναι ἀντηρίδες προώριζοντο ἀναμφιβόλως ν᾿ ἀντιμετωπίζουν τὰς ὠθήσεις τῶν μεταξὺ τῶν φουρνικῶν κατασκευαζομένων τόξων μετώπου. Ὁμοίαν περίπου κάλυψιν καὶ γενικῶς διαμόρφωσιν τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν, ἧς σῴζεται καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ περιγεγραμμένου ὀρθογωνίου καὶ τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν φουρνικόν[1]. Ἐνταῦθα ὅμως φαίνεται ὅτι

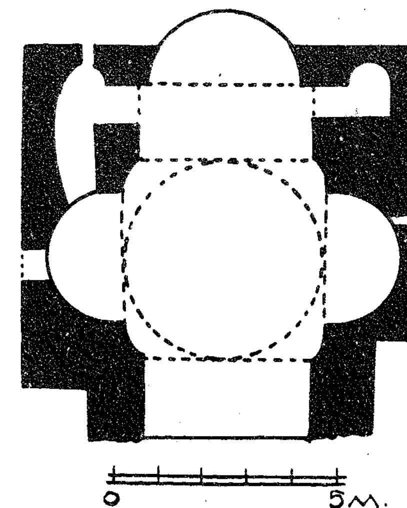
[1] Ὅρα τὴν κάτοψιν παρὰ Millingen, Byzantine churches in C/pel, London

τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Προσθέτω δ᾿ ἐν τέλει ὅτι ἀπόπειραν παρομοίας διαμορφώσεως τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Εὐβοίᾳ μονῆς τῶν Λευκῶν[1], ἐφαρμοσθεῖσαν ὅμως οὐχὶ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ κατά τινα μεταγενεστέραν ἐπέκτασιν τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς πιθανώτατα ὁμιλεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἐντετειχισμένη ἐπιγραφή.

Εἰκ. 13. Κάτοψις Ἁγ. Νικολάου Αὐλίδος (Λαμπάκης).

Χρονολογία κατασκευῆς. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ τῆς Βαράσοβας,

Εἰκ. 14. Κάτοψις ναοῦ Βίνενης (Miljukof).

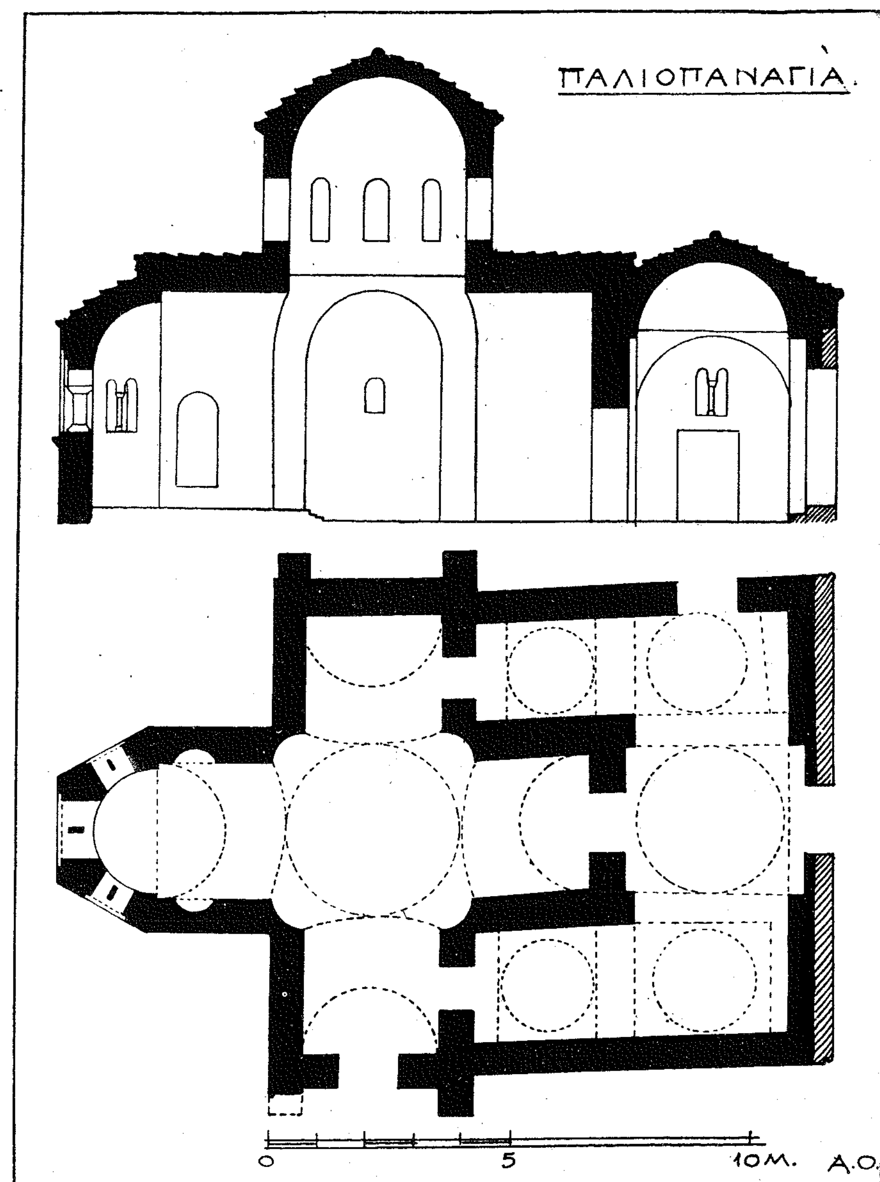
ἐρχόμεθα εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας κατασκευῆς αὐτοῦ. Πρὸς ἐξακρίβωσιν αὐτῆς θὰ καταφύγωμεν, ἐλλείψει γραπτῶν μαρτυριῶν, εἰς τεχνικὰ κριτήρια.

Ἐν πρώτοις ὁ τύπος τοῦ ἡμιεγγεγραμμένου τρικόγχου εἶναι φυσικὸν νὰ προηγήθη τοῦ ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένου τοιούτου· ἐπειδὴ δὲ δύο παραδείγματα ἐγγεγραμμένου τρικόγχου, ἅτινα ἔχομεν, ἤτοι οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι Ani Ἀρμενίας καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος Αὐλίδος, χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος[2], εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας εἶναι ἀρχαιότερος κατά τι ἐκείνων, ἀποτελῶν ἕνα μεταβατικὸν

1912 εἰκ. 96. Προφανῶς δ᾿ ἐκ παραδρομῆς ἐν εἰκόνι 97 ἀναγράφει ὁ Millingen τὴν κάτοψιν τοῦ Πλατανίου ὡς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῶν Μεθάνων.

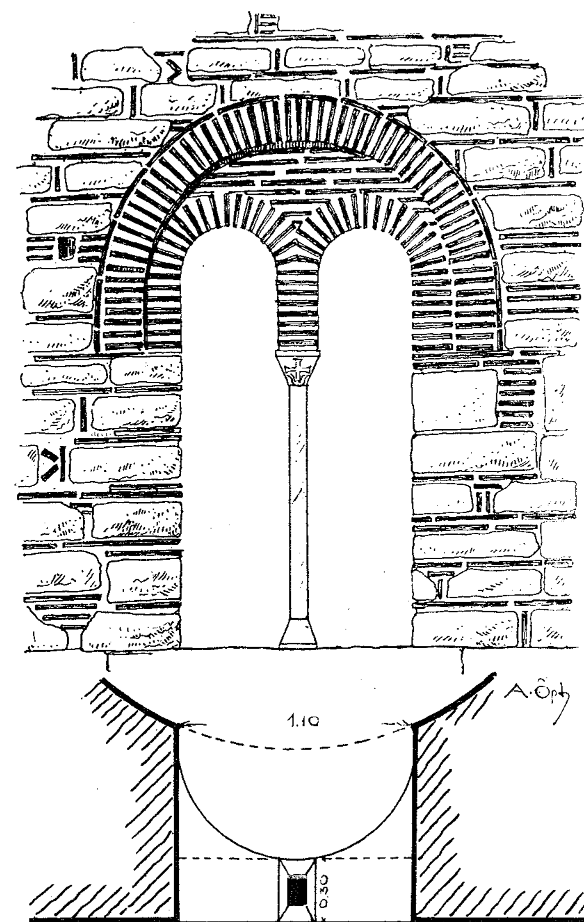
[1] Ὅρα τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ τούτου ἐν σελ. 52 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

[2] Millet, École Grecque σελ. 84.

Εἰκ. 15. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παλιοπαναγιᾶς παρὰ τὴν Μανολάδα.

τύπον μεταξὺ ἐλευθέρου καὶ ἐγγεγραμμένου τρικόγχου, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ καὶ υστερημένης ἐμφανίσεως παλαιοτέρου τύπου. Πρὸς τοιαύτην τινὰ παλαιὰν ἐποχὴν κατασκευῆς συμφωνοῦσι καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Οὕτω π. χ. ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις πλίνθων διὰ τοὺς θόλους ἰδιάζει εἰς ναοὺς παλαιοτέρους [1], ἔπειτα ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ μὲ τοὺς οὐχὶ κανονικοὺς δόμους της καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς σχηματιζομένους κατὰ τὸ πλεῖστον δι᾿ ὁριζοντίως στιβαγμένων τεμαχίων πλίνθων, ἐπανευρίσκεται εἰς μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ [2]. Χαρακτηριστικὴ δ᾿ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ παντελὴς ἀπουσία ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες δειλὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, μετὰ φειδοῦς δὲ μεγάλης ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν. Πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο μνημεῖον παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας καὶ ἄλλας σημαντικὰς ὁμοιότητας, ἤτοι ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν τὴν χρῆσιν τῶν μονολόβων μὲ διπλᾶ τοξωτὰ πλαίσια παραθύρων καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου τὴν μορφὴν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἱεροῦ, ἅτινα ἔχουσι τοξωτὰ πλαίσια περιβάλλοντα τοὺς δύο λοβοὺς ἀλλὰ

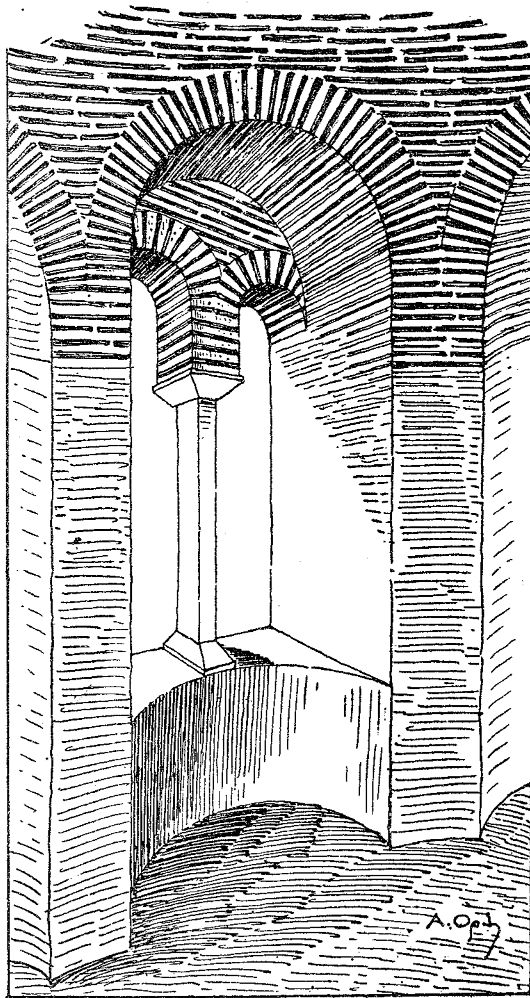

Εἰκ. 16. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (ἀναπαράστασις).

[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 244.
[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris, London 1901, πίν. 8.

μὴ ἐξικνούμενα μέχρι τῆς ποδιᾶς, φθάνοντα δηλαδὴ μόνον μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν λοβῶν (εἰκ. 16). Οὐ μόνον δ' ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν παραθύρων τῆς Βαράσοβας ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ αὐτῶν ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν παραθύρων τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Πράγματι οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς μαρμάρινοι κιονίσκοι ἦσαν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ναοὺς τοποθετημένοι εἰς τὸ ἔξω μέρος τοῦ τοίχου, τὰ δὲ ὑπεράνω αὐτῶν ἀναπηδῶντα τόξα ἐσχημάτιζον ἰσχνὸν σχετικῶς πρὸς τὸ μέγα πάχος τοῦ τοίχου τύμπανον, ὡς δεικνύει ἡ ἐν εἰκόνι 17 ἀσφαλὴς ἀναπαράστασις. Ἡ μόνη δὲ διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὸν ναὸν τῆς Βαράσοβας ἡ ποδιὰ κοιλαίνεται ἐσωτερικῶς, ἵνα σχηματίσῃ κόγχην, ἐν ᾧ εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν προχωρεῖ καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἰς τὴν στάθμην τῆς βάσεως τῶν κιονίσκων[1].

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων εἰκάζω ὅτι ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας θὰ ἀνηγέρθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου μ. Χ. αἰῶνος.

Εἰκ. 17. Ἐσωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (ἀναπαράστασις).

[1] Στοιχεῖα διὰ τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν παρέσχον ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν πλινθίνων λοβῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δύο ἐπιθήματα μαρμάρινα σχήματος κολούρου πυραμίδος. Ταῦτα φέρουσιν ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἐν μέσῳ φυλλωμάτων, ὅμοιον πρὸς τοὺς εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ καὶ τὴν κρύπτην αὐτοῦ εὑρισκομένους. (Schulz-Barnsley, ἔ. ἀ. πίν. 27 καὶ εἰκ. 24). Εἰς τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς Βαράσοβας (εἰκ. 3) οἱ κιονίσκοι παρεστάθησαν ὡς ὑπάρχοντες κατὰ χώραν, ἐν ᾧ πράγματι ἔχουσι καταπέσει.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναξιώτισσας ἀπὸ ΒΑ.

Η ΠΑΝΑΞΙΩΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΓΑΥΡΟΛΙΜΝΗΣ

Δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου συναντᾷ ὁ ταξιδιώτης τὸν ὀλίγον ἔξωθεν (20΄ ΝΔ) τῆς Γαυρολίμνης, ἐν μέσῳ δενδροφύτου κοιλάδος κείμενον ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπιλεγομένης Παναξιώτισσας[1] (εἰκ. 1). Οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἠρειπωμένον Ἅγ. Δημήτριον, διατηρεῖται, ἐξωτερικῶς τοὐλάχιστον, ἀνέπαφος, διαφυγὼν ὡς ἐκ θαύματος τὴν ἀσβεστόχρισιν εἰς ἣν ὑπέκυψαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι. Ἡ μόνη μεταβολή, ἣν ὑπέστη ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς, εἶναι ἡ ἀντικατάστασις τῶν παλαιῶν κοίλων βυζαντινῶν κεράμων του διὰ νεωτέρων ἐπιπέδων (Γαλλικῶν).

Τοιχοδομία καὶ θολοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦνται ἐξ ἐπιμήκων πλακοειδῶν λίθων τοῦ ἐγχωρίου πρασινωποῦ πετρώματος, τεθειμένων δι' ἀφθόνου ἀμμοκονιάματος κατὰ στρώσεις ὁριζοντίας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων διὰ συνεχῶν σειρῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 1). Ἀλλ' ἐν ᾧ οἱ ὁριζόντιοι ἁρμοὶ ἐτονίσθησαν διὰ τῶν πλίνθων, οἱ κατακόρυφοι οὐδόλως ἐση-

[1] Τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ἐπιθέτου τούτου τῆς Παναγίας δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Κουκουλὲ (Ἡμερολόγ. Μ. Ἑλλάδος 1931 σ. 431) δημοσιευθέντα κατάλογον τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας δὲν περιλαμβάνεται ἡ Παναξιώτισσα.

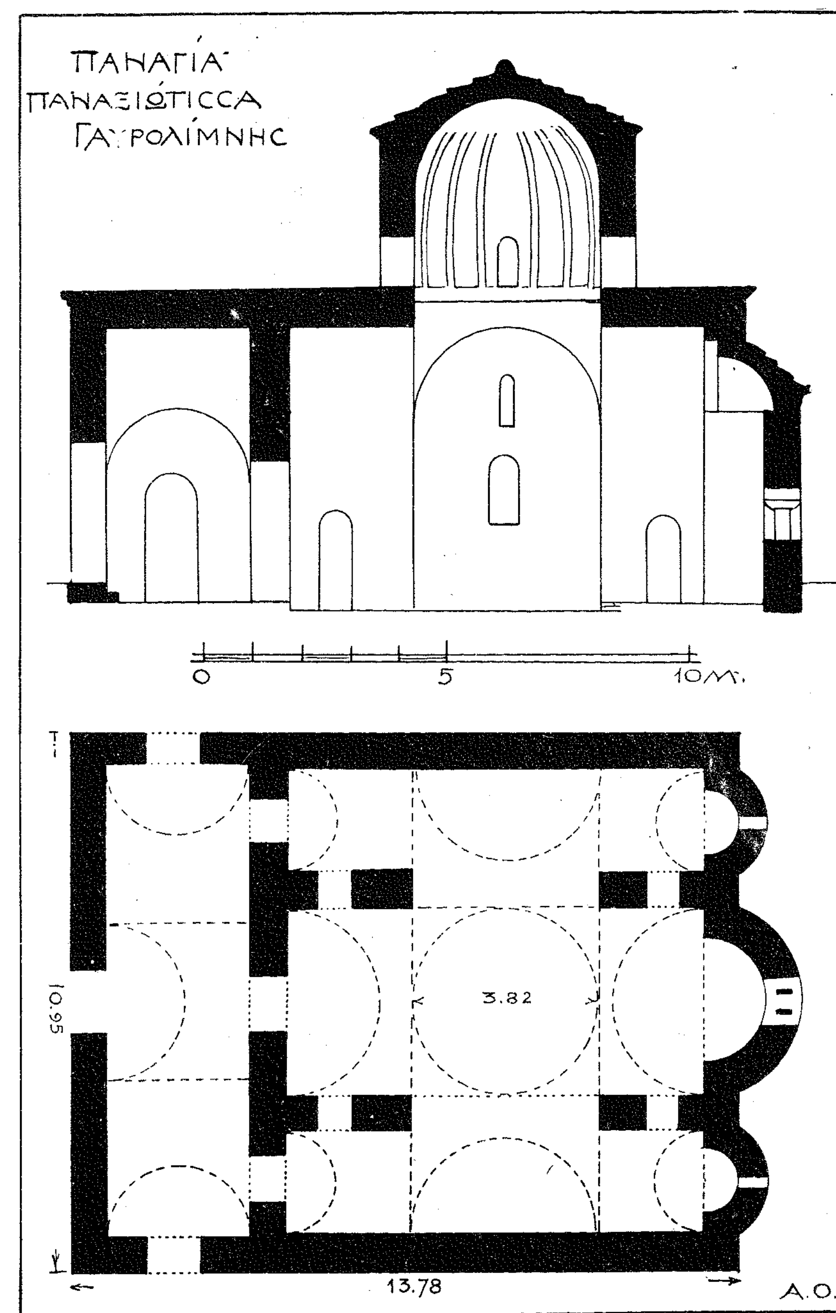
μειώθησαν, παρεμβληθέντος κατὰ τοὺς ἁρμοὺς μόνον κονιάματος. Οἱ δὲ θόλοι τοῦ ναοῦ πάντες, ὡς καὶ ὁ τροῦλλος, κατεσκευάσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου δι᾿ ὀπτοπλίνθων. Τὸ τύμπανον μάλιστα τοῦ τελευταίου φέρει ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνας νευρώσεις (εἰκ. 2).

Μορφὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 2) σχῆμα ὀρθογώνιον (10.95×13.78) ἀποτελεῖται δ᾿ ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Δ. αὐτοῦ προσκεκολλημένου νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου ὑψουμένου ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὅστις διαγράφεται ζωηρῶς εἰς τὰς στέγας· διότι τὰ πλάγια κλίτη ἐτηρήθησαν χαμηλότερα. Καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ ναοῦ καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 2) ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση, μεγαλυτέρα τῶν ἄλλων, διατρυπᾶται ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, αἱ δὲ ἄκραι διὰ στενῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων. Ἀνὰ δύο ἐπίσης μονόλοβα τοξωτὰ ἐπάλληλα ἀνοίγματα φέρουσι καὶ τὰ τύμπανα, εἰς ἃ καταλήγουσιν ἡ βόρειος καὶ ἡ νοτία καμάρα τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 2). Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι κυλινδρικὸς μὲ ὑψηλὸν τύμπανον διατρυπώμενον ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων τοξωτῶν παραθύρων, τοποθετημένων ὑπεράνω ἑκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Ὁ δὲ νάρθηξ, συγκοινωνῶν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ 3 θυρῶν, καλύπτεται κατὰ μὲν τὰ ἄκρα ὑπὸ χαμηλῶν κυλινδρικῶν θόλων διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὸ μέσον ὑπὸ ὑψηλοτέρου κυλινδρικοῦ θόλου, διευθυνομένου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀλλὰ μὴ ἔχοντος τὸ αὐτὸ πλάτος πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐξωτερικῶς τὰ μὲν πλάγια τοῦ νάρθηκος ἐμφανίζονται ὡς δικλινεῖς στέγαι καταλήγουσαι πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. εἰς ἀετώματα, τὸ δὲ μέσον τμῆμα διὰ δικλινοῦς ἐπίσης ὑψηλοτέρας στέγης καταληγούσης εἰς ἀέτωμα βλέπον πρὸς Δυσμάς. Ὁμοία διάταξις παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους Ἀθηνῶν.

Διακόσμησις. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ εἶναι λιτοτάτη. Αἱ κατακόρυφοι ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων ἐκτισμέναι, ὡς εἴπομεν, καθ᾿ ὁριζοντίας στρώσεις μετὰ πλίνθων, οὐδεμίαν φέρουσι κεραμικὴν διακόσμησιν. Ἐξαίρεσιν κάμνει μόνον ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἥτις φέρει πέριξ τοῦ τριλόβου παραθύρου της ὀδοντωτὴν ταινίαν κατερχομένην μέχρι τῆς γεννήσεως τῶν τόξων τοῦ παραθύρου καὶ συνεχιζομένην ἔπειτα εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς ὑπολοίπου κυλινδρικῆς ἐπιφανείας. Ἀφθονωτέραν διακόσμησιν δεικνύει ὁ τροῦλλος, ὅστις οὐ μόνον φέρει πέριξ τῶν τόξων τῶν παραθύρων του συνεχῆ ὀδοντωτὴν ταινίαν ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ὑπεράνω αὐτῶν συνεχῆ ζωφόρον ἐξ ἐπιμήκων ὀρθῶν ῥόμβων καὶ ἔτι ἀνωτέρω ζώνην ἐκ πλίνθων τοποθετημένων κατὰ συνεχῆ τεθλασμένην γραμμήν. Τοιαῦται τεθλασμέναι γραμμαὶ ἐκ πλίνθων συναντῶνται συνήθως εἰς ναοὺς τῆς βορείου Ἠπείρου [1] καὶ τῆς Μακεδονίας· ἡ ἐκ ῥόμβων ὅμως ζωφόρος, ἀπαντῶσα ἐπίσης ἐν Ἠπείρῳ [1] ἀλλὰ

[1] Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναξιώτισσας.

διὰ τετραγώνων πλακῶν εἶναι ἐσχηματισμένη ἐνταῦθα διὰ πλίνθων περιβαλλουσῶν ῥομβοσχήμους λευκοὺς λίθους καὶ δύναται νὰ ἔχη ὡς μακρυνὸν παράλληλον τὴν δικτυωτὴν διακόσμησιν τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης [1].

Χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸς εὕρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τοῦ ναοῦ θὰ βοηθηθῶμεν κυρίως ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του καὶ ἐξ ἄλλων τεχνικῶν ἐνδείξεων. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ἐκείνους δηλαδή, οἵτινες ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν θολωτὴν βασιλικήν [2], τῶν ὁποίων σπουδαῖον καὶ λίαν παλαιὸν δεῖγμα παρέχει ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς [3]. Πράγματι, ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῇ κατόψει καὶ ἰδίως ἐν τῇ τομῇ, τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ διατηρεῖ καὶ ἐδῶ ἀκόμη συνεχεῖς τοὺς τοίχους αὐτοῦ, οἵτινες διατρυπῶνται μόνον ὑπὸ δύο μικρῶν τοξωτῶν θυρῶν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Σκριποῦν. Ἀλλ᾽ ἐνταῦθα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ δὲν εἶναι πλέον, ὡς ἐκεῖ, ἐπιμήκη, ἀλλ᾽ ἔχουσι συσταλῆ, οὕτως ὥστε ὁ ναὸς νὰ ἐγγράφεται πλέον εἰς τετράγωνον. Ἀποτελεῖ ἑπομένως ἡ Παναξιώτισσα μίαν περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως τοῦ τύπου τῆς Σκριποῦς καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρα τοῦ $9^{ου}$ αἰῶνος.

Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης καὶ πρὸς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας [4], ὅστις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ $10^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος [5]. Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ ἔχουσι κοινὰ πρὸς τὴν Σκριποῦν ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα: τὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, τὸ τρίλοβον μὲ τοὺς ἰσοϋψεῖς λοβοὺς παράθυρον τῆς κόγχης, τὰ πλάγια κλίτη καλυπτόμενα διὰ κυλινδρικῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν κλπ. Ὁμοιάζουσι δὲ πρὸς ἀλλήλους καὶ κατὰ τὸν ὑψηλὸν κυλινδρικὸν τροῦλλον μὲ τὰ μικρὰ μονόλοβα παράθυρα. Δύνανται ἑπομένως νὰ θεωρηθῶσι σύγχρονοι, δηλ., νὰ ταχθῇ καὶ ἡ Παναξιώτισσα εἰς τὸν $10^{ον}$ αἰῶνα. Πρὸς τοιοῦτον δὲ χρονικὸν καθορισμὸν συμφωνεῖ α) τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιΐας β) ἡ ἐξ ὁλοκλήρου χρῆσις πλίνθων διὰ τοὺς θόλους καὶ τὸν τροῦλλον της καὶ τέλος γ) αὐτὴ ἡ μορφὴ καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ τρούλλου της, ἥτις ὁμοιάζει τὴν τοῦ τρούλλου τῆς Κουμπελίδικης τῆς Καστοριᾶς, ἣν ὁ Millet θεωρεῖ ὡς οὐχὶ μεταγενεστέραν τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος [6]. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης πρέπει νὰ κατεσκευάσθη πιθανώτατα κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $10^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος.

---

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5. Ἐναλλαγὴ λευκῶν λίθων καὶ πηλίνων τετραγώνων.

[2] Millet, L' école grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916 σ. 85.

[3] Μαρία Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 133 ἑ.

[4] A. Rachenov, Les églises de Mésemvria, Sofia 1932 σ. 89.

[5] Mavrodinov, L'église à nef unique et l' église cruciforme en pays Pulgare, Sofia 1931 σ. 75.

[6] Millet, L'école grecque σ. 94.

ΕΚ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΠΙΔΕΩΝ [1]

Πραγματευόμενος ἐν τῷ Δ΄ τόμῳ (1927) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν περὶ ἀνατολιζουσῶν βασιλικῶν τῆς Λακωνίας, ὡμίλησα μεταξὺ ἄλλων καὶ περὶ τῆς ἐν Ἀπιδιᾷ, τοῦ τέως δήμου Ἕλους, σωζομένης μεγάλης βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἧς παρέσχον τὴν κάτοψιν καὶ τὴν κατὰ πλάτος τομήν, δείγματος δὲ χάριν, καὶ λεπτομέρειαν τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ὡραίου μαρμαρίνου τέμπλου, περὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὑπεσχέθην τότε ὅτι θὰ κάμω ἀλλαχοῦ μακρότερον λόγον [2]. Ἐκτελῶν νῦν τὴν ὑπόσχεσίν μου ἐκείνην παρέχω ἐνταῦθα λεπτομερῆ σχέδια καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ εἰρημένου τέμπλου καὶ ἐπεκτείνων τὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν Ἀπιδιὰν βυζαντινῶν λειψάνων πραγματεύομαι ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ περί τινων ἄλλων ἐνδιαφερόντων γλυπτῶν ἐντετειχισμένων ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Κοιμήσεως καὶ τῷ παρακειμένῳ αὐτῇ νεωτέρῳ κωδωνοστασίῳ ὡς καὶ περί τινος μικροτέρου ἀλλ᾽ οὐχ᾽ ἧττον σημαντικοῦ ναοῦ, τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, κειμένου 5΄ Β. Δ. τοῦ χωρίου.

1. ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΝ ΤΕΜΠΛΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ὡς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ μαρμάρινα βυζαντινὰ τέμπλα οὕτω καὶ τὸ τῆς Ἀπιδιᾶς ἔχει τὴν μορφὴν ἐλαφρᾶς καὶ χαμηλῆς [3] κιονοστοιχίας [4] σχηματιζούσης ἐγκάρσιον διάφραγμα, δι᾽ οὗ χωρίζεται τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ. Τὰ μετακιόνια διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας ταύτης δὲν εἶναι ἴσα μεταξύ των. Τὸ κεντρικὸν διαφέρει συνήθως τῶν ἄκρων· ἐνταῦθα

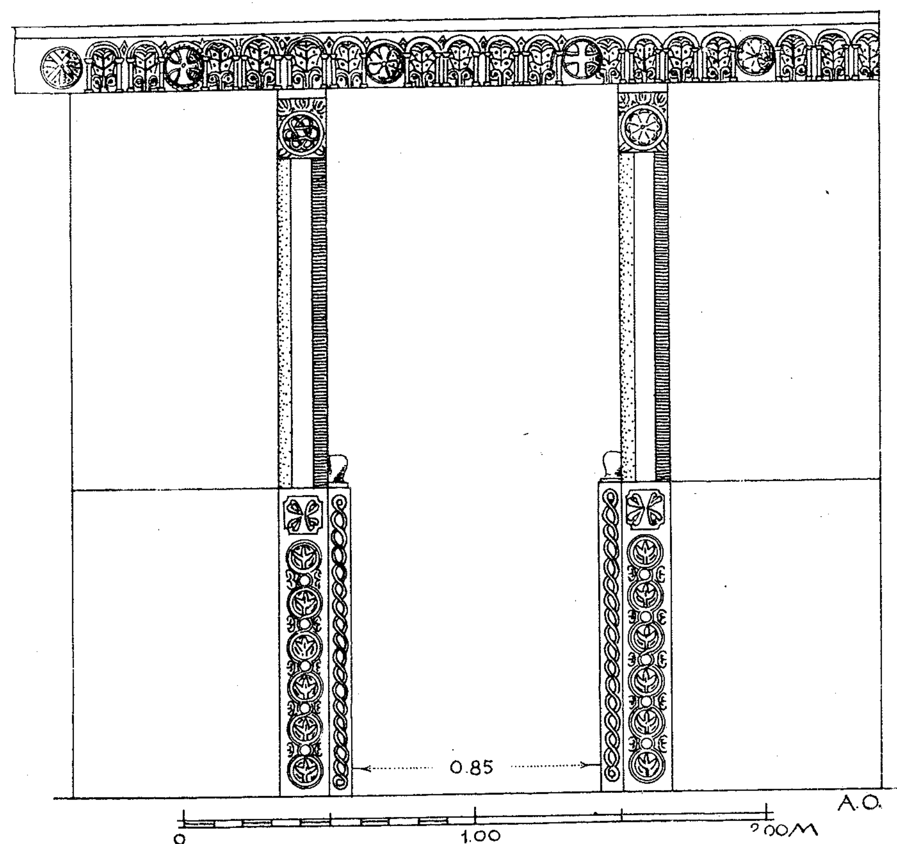
[1] Ὑπὸ τὸν πληθυντικὸν τύπον «τῶν Ἀπιδέων» (—εῶν) ἀπαντᾷ τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀπιδιὰ εἰς τὸ ἀργυρόβουλλον τοῦ Δεσπότου Θεοδώρου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου (1407-1443) Miklosich- Müller, Acta et diplomata V σ. 172 καὶ 173.

[2] Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Δ΄ σ. 350 σημ. 3.

[3] Εἴς τινας μικροὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τὸ ὕψος τοῦ τέμπλου κατέρχεται μέχρι 2.28: Ἅγ. Πέτρος Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τόμ. 35 σ. 187). Τὸ ὑψηλότερον γνωστόν μου βυζαντινὸν μαρμάρινον τέμπλον εἶναι τὸ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγ. Ὄρους.

[4] Ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὀνομάζονται αἱ κιονοστοιχίαι διάστυλα, Μεσσαρίτης (ἔκδ. Heisenberg 35) Συμεὼν Θεσσαλονίκης Migne, Patr. Gr. Τόμ. 155 στ. 35 καὶ 764. Ὁ ὅρος τέμπλον ἀπαντῶν ἤδη παρὰ τῷ Στουδίτῃ Migne, P. G. 127, 1769 ἐπεκράτησε βραδύτερον ἐξ ὁλοκλήρου. Ὁ Κωδινὸς κάμνει χρῆσιν τοῦ ὅρου εἰκονοστάσιον Migne, Patr. Gr. 157, 61. Περὶ τῶν ὅρων τούτων καί τινων ἄλλων ὅρα Braun, Der christiche Altar II, München 1924, σ. 649.

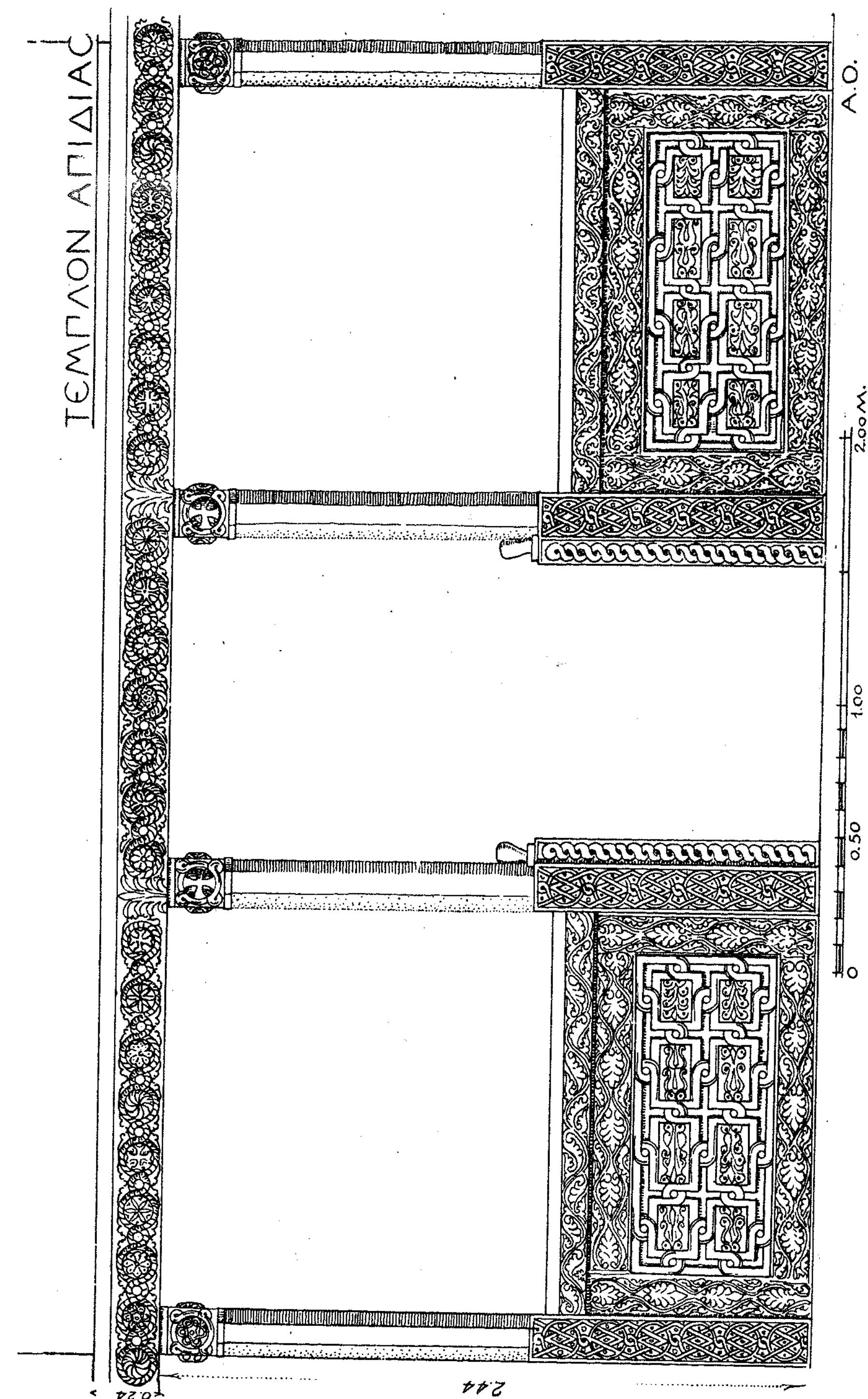
π. χ. (εἰκ. 2) ἔχομεν ἐν μὲν τῷ μέσῳ κλίτει τὸ κεντρικὸν μετακιόνιον πολὺ μικρότερον τῶν ἄκρων ἐν ᾧ τοὐναντίον εἰς τὰ πλάγια κλίτη τὸ μέσον ἄνοιγμα εἶναι μεγαλύτερον τῶν ἄκρων (εἰκ. 1). Οἱ κίονες στηρίζουσιν ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον, ὅπερ, συνδέον αὐτοὺς ὁριζοντίως, κλείει τὸ πλαίσιον τοῦ σκελετοῦ τοῦ

Εἰκ. 1. Τὸ τέμπλον τοῦ διακονικοῦ.

διαφράγματος, εἰσχωροῦν εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν πεσσούς. Τὰ μετακιόνια διαστήματα ἑκάστου κλίτους φράσσονται κάτω διὰ θωρακείων, πλὴν τῶν μέσων, ἅτινα ἀφίενται ἐλεύθερα, ἵνα σχηματίσωσι τὴν Ὡραίαν πύλην καὶ τὰς πύλας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ ἀνοίγματα τῶν πυλῶν τούτων χαρακτηρίζονται ἰδιαιτέρως διὰ τῆς παρὰ τοὺς στύλους τοποθετήσεως μικρῶν πεσσίσκων καταληγόντων ἄνω εἰς λαβὰς μηλοσχήμους [1] (πόμμολα). Οἱ πεσσίσκοι

[1] Εἴς τινας περιπτώσεις κάτωθεν τῆς μηλοσχήμου λαβῆς συναντῶμεν ὁμοίωμα χειρὸς σφιγγούσης τὸ ἄνω μέρος τοῦ πεσσίσκου ὡς π. χ. ἐν τῷ τέμπλῳ τοῦ ἐν Ἀμφίσσῃ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Εἰκ. 2. Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ἐν Ἀπιδιᾷ.

οὗτοι κοσμούμενοι δι᾽ ὡραίου ἁλυσοειδοῦς πλέγματος (εἰκ. 1 καὶ 2) ἐχρησίμευον ὡς σταθμοὶ διὰ τὰ χαμηλὰ βημόθυρα, ἅτινα ἔκλειον τὰς πύλας. Οἱ ἀπαρτίζοντες τὰ διάστυλα κιονίσκοι εἶναι ῥαδινοὶ καὶ ἐσχηματισμένοι τὰ μὲν κάτω μέρη ὡς τετράγωνοι πεσσοὶ-πλουσίως διὰ γεωμετρικῶν ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων ἐκ συμπλεκομένων ῥόμβων καὶ κύκλων διακεκοσμημένοι (εἰκ. 1 καὶ 2) — τὰ δὲ ἄνω μὲ τομὴν ὀκτάγωνον. Τὰ στέφοντα αὐτοὺς κιονόκρανα ἔχουσι τὸ σχῆμα κύβου ἀφ᾽ ἑκάστης κατακορύφου πλευρᾶς τοῦ ὁποίου προβάλλουσι ἡμισφαιρικαὶ ἀποφύσεις (cabochons) διακοσμούμεναι ὁτὲ μὲν διὰ

Εἰκ. 3. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

σταυροῦ, ὁτὲ δὲ διὰ πλεγμάτων καὶ περιβαλλόμεναι ὑπὸ σχοινίου σχηματίζοντος εἰς τὰς γωνίας τέσσαρας κόμβους (εἰκ. 2). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 3 παρέχει ἄποψιν ἑνὸς τοιούτου κιονοκράνου.

Τὸ συνδέον τοὺς κίονας ἐπιστύλιον ἔχει ὁλικὸν ὕψος 0.235-0.240 καί, ὡς συνήθως, τομὴν λοξότμητον. Ἡ κεκλιμένη ἐμπροσθία του ἐπιφάνεια κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ διὰ συνεχοῦς κοσμήματος ἀπαρτιζομένου ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐξ ἡμισφαιρικῶς προεχόντων κομβίων, διαμορφουμένων ἄλλοτε ὡς ῥοδάκων ἄλλοτε ὡς σταυρῶν καὶ ἄλλοτε ὡς πυροστροβίλων (εἰκ. 3), ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ δι᾽ ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου κοσμήματος καλύπτοντος τὸ βάθος τῶν κομβίων. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐν μὲν τῷ μέσῳ τμήματι τοῦ τέμπλου (εἰκ. 2 καὶ 3) ἐκ σχοινίου περιβάλλοντος τὰ κομβία καὶ συνενουμένου εἰς κόμβους κατὰ τὰ ἐνδιάμεσα τῶν κομβίων διαστήματα καὶ ἐκ τριφύλλων πληρούντων τὰ δημιουργούμενα τριγωνικὰ μεταξὺ τῶν κομβίων κενά. Εἰς δὲ τὰ ἄκρα κλίτη τὰ μεταξὺ τῶν κομβίων κενὰ πληροῦνται δι᾽ ἄλλων κοσμημάτων καὶ δὴ εἰς μὲν τὴν πρόθεσιν διὰ συριακῶν τροχῶν περιβαλλόντων ἀνθέμια ἢ ῥόδακας ἢ πυροστροβίλους, εἰς δὲ τὸ διακονικὸν διὰ συνεχῶν τοξυλλίων

στηριζομένων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, μεθ᾽ ὧν σχηματίζουσι πλαίσιον περιβάλλον ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης(;) (εἰκ. 4).

Ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν θωρακείων, ἐξ ὧν σῴζονται εἰς ἀρίστην κατάστασιν μόνα τὰ τοῦ μεσαίου κλίτους. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θωρακείου ὡς καὶ ἡ τοῦ στέφοντος αὐτὸ λοξοτμήτου γείσου[1] καλύπτεται διὰ κοσμημάτων (εἰκ. 5). Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ γείσου ἔχομεν τὸν συνήθη ἑλικοειδῆ βλαστὸν μετὰ τοῦ ἀνακαμπτομένου ἀνθεμίου, ἐπὶ δὲ τῆς πλακὸς τοῦ θωρακείου ἔχομεν ἓν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κοσμούμενον διὰ μικροτέρων ὀρθογωνίων

Εἰκ. 4. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ.

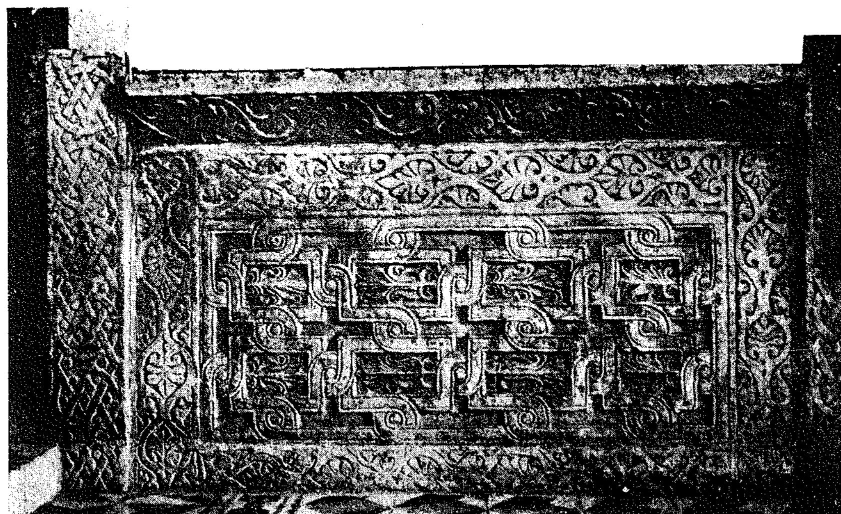
συμπλεκομένων διὰ κόμβων (εἰκ. 2 καὶ 5). Ἐντὸς τῶν μικρῶν ὀρθογωνίων ἐτέθησαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα διευθυνόμενα ἐναλλὰξ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τ᾽ ἀριστερὰ (εἰκ. 2 καὶ 5). Τὸ ἐσωτερικὸν μέγα ὀρθογώνιον περιβάλλει εὐρὺ πλαίσιον κοσμηθὲν καὶ αὐτὸ δι᾽ ὁλοκλήρων ἀνθεμίων ἐντὸς ἕλικος. Τὸ γεῖσον καὶ τὸ πλαίσιον τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀρθογωνίου ἔχουσι τὸ κόσμημα εἰργασμένον κατὰ τὸν ἐπιπεδόγλυφον τρόπον δηλ. δι᾽ ἁπλῆς ἀφαιρέσεως τοῦ βάθους, ἐν ᾧ τὰ μικρὰ ὀρθογώνια καὶ τὸ ἐντὸς αὐτῶν φύλλον εἶναι εἰργασμένα πλαστικῶς μὲ μεγαλύτερον βάθος.

Χρονολογία κατασκευῆς. Τὸ περιγραφὲν τέμπλον ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν 2αν τοῦ ναοῦ περίοδον[2]· τοῦτο ὑποδηλοῦσι σαφῶς οὐ μόνον ἡ γενικὴ μορφή του ἀλλὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἅτινα συναντῶνται ἐπ᾽ αὐτοῦ. Ἐκ τούτων τὰ πλεῖστα συναντῶνται ἀπὸ τοῦ 10ου καὶ ἑξῆς αἰῶνος.

[1] Τὸ γεῖσον τοῦτο περιέργως ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τῶν πεσσίσκων (εἰκ. 5), τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸν σφάλμα.

[2] Περὶ τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τοῦ ναοῦ ὅρα τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Δ' σελ. 347.

Οὕτω π. χ. τὰ ἐπὶ τῶν διδύμων κιονίσκων βαίνοντα τοξύλλια, ἀποτελοῦντα τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski ἀποκληθὲν «Μικρασιατικὸν» θέμα [1], εὑρίσκονται ἤδη τὸν 10ον αἰ. Τὰ ἐξέχοντα κομβία ἀπαντῶνται πανόμοια εἰς τὸ τέμπλον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ [2], ὁ δὲ μετ' ἀνακαμπτομένου ἀνθεμίου κυματοειδῶς ἑλισσόμενος βλαστὸς εἶναι ἐν χρήσει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος [3]· ἐντούτοις, ἐπειδὴ τὰ θέματα ταῦτα δὲν ἐξέλιπον καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους [4], συνηθέστατα δ' ἀπαντᾶται εἰς Μυστρᾶν καὶ

Εἰκ. 5. Θωράκιον τοῦ μέσου κλίτους.

τὸ ἀνακαμπτόμενον ἑλικοειδὲς ἀνθέμιον ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐκτύπως εἰργασμένα θέματα [5], δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος ὡς χρόνους κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς Ἀπιδιᾶς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος. Πρὸς τοὺς χρόνους τούτους συμβιβάζεται καὶ ἡ χαλαρὰ ἐκτέλεσις τοῦ γλυπτοῦ βάθους τοῦ ἐπιστυλίου (εἰκ. 3).

[1] Wiener Studien τ. XXIV σ. 1 ἑ. καὶ πίν. V. (Πέργαμον καὶ Μαγνησία).

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 22, ἔνθα καὶ τοξύλλια ἐπὶ κιονίσκων.

[3] Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1933, 111.

[4] Π. χ. τὰ τοξύλλια συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 48 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τοῦ Λεοντάρη (Orlandos, Revue des Études grecques τ. XXXIV σ. 174 εἰκ. 6). Τὸ γεωμετρικὸν κόσμημα τῶν πεσσίσκων ἀπαντᾷ ὡσαύτως ἐν Μυστρᾷ.

[5] Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 52.

2. ΕΤΕΡΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΕΜΑΧΙΑ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπον ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως δύο ἄλλα ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ ἐντειχισθέντα κατὰ νεωτέρας ἐπισκευὰς τὸ μὲν ὕπερθεν τῆς νοτίας θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 6) εἶναι μαρμάρινον ἐπιστύλιον, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως σειρὰν κύκλων συνενουμένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς ἑνὸς τῶν κύκλων εἰκονίζεται ἰσοσκελὴς σταυρὸς τοῦ ὁποίου τὰ τέσσαρα διαμερίσματα πληροῦνται διὰ τριφύλλων, πάντων δὲ τῶν λοιπῶν κύκλων τὸ ἐσωτερικὸν πληροῦται διὰ διπλοῦ ἀνακαμπτομένου ἡμιανθεμίου. Παραπλεύρως τοῦ φέροντος τὸν σταυρὸν κύκλου ὑπῆρχε μονογράφημά τι ἢ σῆμα, ὅπερ

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον.

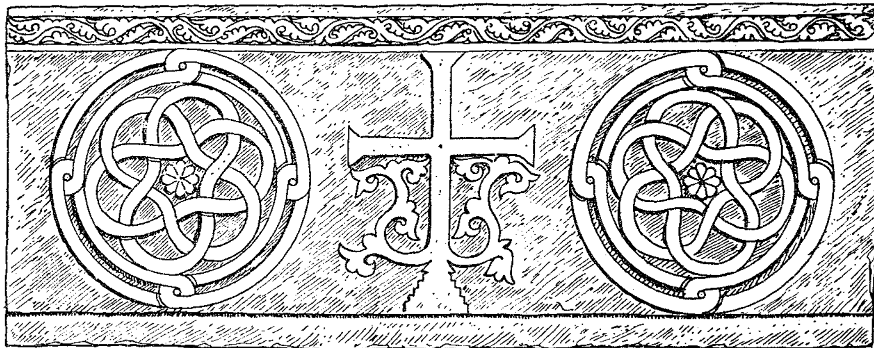
ἀργότερον ἀπεξέσθη (εἰκ. 6). Τὸ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἐπιστυλίου κόσμημα εἶναι κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν ἐκτελεσμένον, ὡς πρὸς δὲ τὸ θέμα εἶναι πανομοιότυπον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς ἐπιπεδόγλυφον ὁμοίως κόσμημα [1]. Δύναται ἐπομένως μετὰ πιθανότητος νὰ χρονολογηθῇ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος [2].

Σπουδαιότερα εἶναι τρία ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου γλυπτὰ τεμάχια ἐντειχισμένα εἰς τὸ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ὑψούμενον νεώτερον κωδωνοστάσιον. Τὰ δύο ἐξ αὐτῶν συναπαρτίζουσι τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν πλουσίως διακεκοσμημένης σαρκοφάγου, τὸ δὲ τρίτον τὴν ἑτέραν τῶν στενῶν πλευρῶν αὐτῆς. Προστιθεμένων δὲ τῶν μηκῶν τῶν δύο πρώτων τεμαχίων προκύπτει ὅτι τὸ ὁλικὸν μῆκος τῆς σαρκοφάγου ἦτο 2,12 τὸ ὕψος (ἄνευ τοῦ καλύμματος) 0.86, τὸ δὲ πλάτος 0.42. Ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔφερεν ἀνάγλυπτον διακόσμησιν (εἰκ. 7) ἀποτελουμένην 1) ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ σταυροῦ-βαίνοντος ἐπὶ βαθμιδωτοῦ ὑποβάθρου — ἀπὸ τῆς ῥίζης

[1] Ὅρα εἰκόνα τούτου ἐν σελ. 28 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

[2] Κατὰ πληροφορίας κατοίκων τῆς Ἀπιδιᾶς τὸ ἀνωτέρω περιγραφὲν ἐπιστύλιον προέρχεται ἐκ τοῦ ὀλίγον ἔξωθι τοῦ χωρίου κειμένου ἐν ἐρειπίοις ναοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδος, ἐνετειχίσθη δὲ κατά τινα οὐχὶ πολὺ παλαιὰν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.

τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀνελισσόμενοι πλόκαμοι καταλήγοντες εἰς ἀνθέμια, 2) ἐκ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ πλεγμάτων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλων καὶ 3) ἐκ μιᾶς ταινίας στεφούσης τὴν πλάκα καὶ κοσμουμένης δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀναδιπλουμένου ἀνθεμίου. Τόσον τὰ κυκλοτερῆ πλέγματα ὅσον καὶ τὸ κόσμημα τῆς στέψεως ἐπανευρίσκονται πανόμοια ἐπὶ τοῦ ἐξετασθέντος τέμπλου, εἰκάζω δ' ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἡ σαρκοφάγος θὰ κατεσκευάσθη συγχρόνως μὲ τὸ τέμπλον, ἀφ' οὗ ἄλλως τε καὶ ἡ τεχνική των εἶναι ἡ αὐτή. Ἀλλ' εἰς ποῖον ἄρα γε ἀνήκει ἡ μεγαλοπρεπὴς αὕτη σαρκοφάγος,

Εἰκ. 7. Ἡ μία τῶν πλευρῶν τῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου.

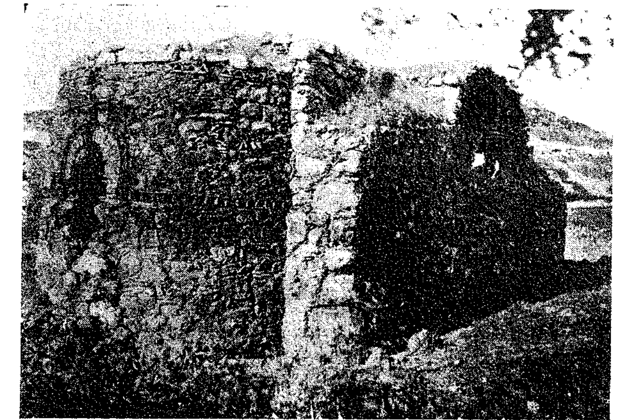
ἥτις, κατὰ μαρτυρίας τῶν ἐντοπίων, ἔκειτο ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ἐν τῷ βορείῳ κλίτει; Καὶ ποῖος εἶναι ὁ δωρητὴς τοῦ συγχρόνου αὐτῇ πολυτελεστάτου τέμπλου; Προφανῶς ἀμφότερα τὰ γλυπτὰ ταῦτα ἔργα εἶναι βασιλική τις δωρεά, πιθανώτατα δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις πολλαχῶς εὐηργέτησε τήν τε Μονεμβασίαν καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς[1]. Ἀφ' οὗ δὲ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν γλυπτῶν συμφωνεῖ πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄ (1282-1328) δὲν εἶναι τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ τέμπλον θὰ κατεσκευάσθη δαπάναις τοῦ φιλοθρήσκου τούτου αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Διὰ τὴν σαρκοφάγον μάλιστα σώζεται ἀκόμη ἐπὶ τόπου ἡ παράδοσις ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὸν πενθερὸν τοῦ Ἀνδρονίκου, ὅστις φέρεται ἀποθανὼν ἐν

[1] Τὴν ἐξαιρετικὴν εὔνοιαν τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ πρὸς τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς μαρτυροῦσιν οὐ μόνον ὁ Φραντζῆς, ὅστις μάλιστα καὶ παραθέτει ἐν τῇ Ἱστορίᾳ του (IV, XVI σ. 399 Βόνν). ὁλόκληρον τὸ κείμενον σχετικοῦ χρυσοβούλλου, ἀλλὰ καὶ τρία ἄλλα διατηρηθέντα ἔγγραφα τοῦ αὐτοῦ Αὐτοκράτορος, δι' ὧν λαμβάνονται προστατευτικὰ μέτρα ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονεμβασίας, τῶν ἐμπόρων αὐτῆς κλπ. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα εὑρίσκει τις συνηγμένα παρὰ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τόμ. V σελ. 154-155 (ἔτ. 1284) σελ. 155-161 (ἔτ. 1293), σ. 161-165 (ἔτ. 1301), σελ. 165-168 (ἔτ. 1317)=Φραντζῆς σ. 399. Βόνν.

Ἀπιδιᾷ «κατά τινα κυνηγετικὴν ἐκδρομήν, ἣν ἐπεχείρησε εἰς τὰ πέριξ μετὰ τοῦ ἐξορίστου τότε εἰς Μονεμβασίαν γαμβροῦ του Ἀνδρονίκου». Πόθεν προῆλθεν ἡ παράδοσις αὕτη δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

3. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Πλὴν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, εὑρισκομένου εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν κράσπεδον τοῦ σημερινοῦ χωρίου τῆς Ἀπιδιᾶς, πλῆθος μικροτέρων ναΐσκων[1], σωζομένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐν ἐρειπίοις, εἶναι διεσπαρμένοι πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ ΒΔ τοῦ χωρίου. Μεταξὺ αὐτῶν ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ ἡμιηρειπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (εἰκ. 8).

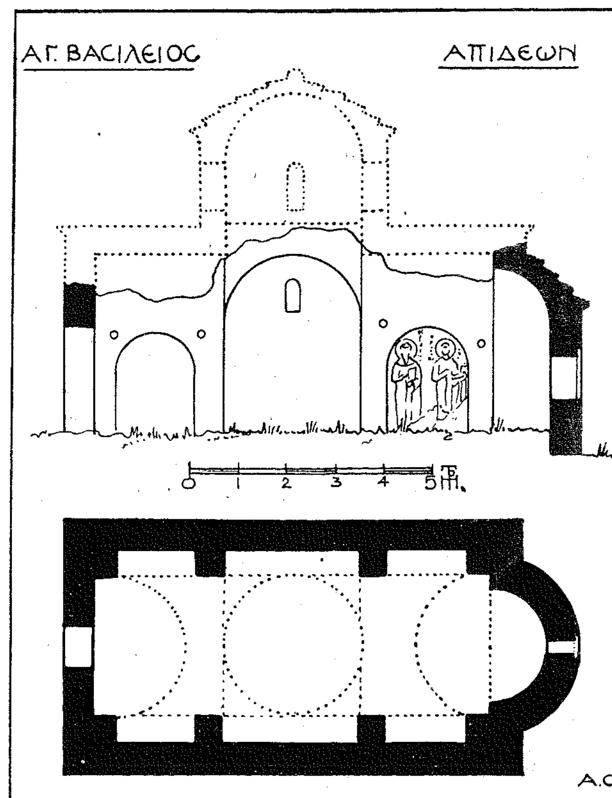
Εἰκ. 8. Ὄψις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἀπὸ ΒΑ.

Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος. Ὁ ναὸς ἐκτισμένος δι' ἀκανονίστου τοιχοδομίας παραμεμιγμένης μετὰ θραυσμάτων πλίνθων εἶναι ἐπιμήκης μονόκλιτος τρουλλωτὴ βασιλική, καταλήγουσα πρὸς Ἀνατολὰς εἰς μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα (εἰκ. 8 καὶ 9).

Ἐφ' ἑκάστου τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται ἐσωτερικῶς τρεῖς ὀρθογώνιοι κόγχαι, βάθους 0.56, ἐξ ὧν αἱ μὲν κατὰ τὰ ἄκρα εἶναι χαμηλαὶ (εἰκ. 9), αἱ δὲ μεσαῖαι ὑψηλαὶ καὶ δὴ ἰσοϋψεῖς πρὸς τὴν καλύπτουσαν τὸν ναὸν κατὰ μῆκος καμάραν, μεθ' ἧς καὶ ἐσχημάτιζον σταυρόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο ὁ πρὸ πολλοῦ δυστυχῶς καταπεσὼν τροῦλλος (εἰκ. 8). Ὁ σταυρὸς ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔβαινεν ὁ τροῦλλος δὲν εἶναι ἐμφανὴς ἐν τῇ κατόψει, γίνεται ὅμως ἀνάγλυφος εἰς τὰς στέγας τοῦ ναοῦ, διὰ τοῦ ἑξῆς τεχνάσματος: αἱ δύο

[1] Ἐκ τῶν ναΐσκων τούτων ἐσημείωσα τοὺς ἑξῆς: α) τὸν ἅγ. Βασίλειον, μονόκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν μετὰ τρούλλου β) τὴν ἅγ. Κυριακὴν μονόκλιτον καμαροσκεπῆ γ) ἅγ. Τριάδα, ἀποτελουμένην ἐκ τριῶν μονοκλίτων ναῶν προσκεκολλημένων δ) ἅγ. Ἰωάννην εἰς θέσιν Ζαμανίτσα ε) ἅγ. Κωνσταντῖνον εἰς θέσιν Παλιάχουρο, διασώζοντα καὶ τοιχογραφίας ς) ἅγ. Ἐλεοῦσαν εἰς θέσιν Πριπίφτη ζ) Ναΐσκον εἰς θέσιν Χαμόσπηλο η) ναΐσκον εἰς θέσιν Μαγγούλιζα καὶ θ) ναΐσκον εἰς θέσιν Ἐκκλησίτσα.

κατὰ μῆκος καμάραι τοῦ σταυροῦ (ἀνατολ. καὶ δυτικὴ) ἀντὶ νὰ βαίνουν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ πάχους τῶν ἑκατέρωθεν μακρῶν τοίχων στηρίζονται μόνον ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμίσεος αὐτοῦ ἤτοι ἐπὶ τῶν ἄκρων τυφλῶν ἁψίδων, τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου ὑψουμένου μόνον μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ἀντηρὶς κατὰ τῶν ὠθήσεων αὐτῶν [1]. Ἀλλ' ἡ εἰς χαμηλότερον ὕψος τήρησις τῶν τοίχων τούτων, παρουσιάζουσα αὐτοὺς ἐξωτερικῶς ὡς ἀντιπροσωπεύοντας φανταστικὰ πλάγια κλίτη, ἀναδεικνύει ταυτοχρόνως καὶ ἀνάγλυφον τὸν σταυρὸν τῶν καμαρῶν, ἐφ' ὧν ὑψοῦται ὁ τροῦλλος. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου παρουσιάζεται ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς μὲν ὡς μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, ἐξωτερικῶς δὲ ὡς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος, οἷος καὶ πράγματι εἶναι· διότι ἡ προκειμένη περίπτωσις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προκύπτουσα ἐκ τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς διὰ μηδενίσεως τοῦ ἀνοίγματος τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὁπότε οἱ ἐξωτερικοὶ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου δηλ. ἐνταῦθα πρὸς τὰ τέσσαρα μεταξὺ τῶν τυφλῶν ἁψίδων ποδαρικά. Ἡ περιγραφεῖσα λύσις ἐφαρμοσθεῖσα καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου τῆς γειτονικῆς Ζαραφώνας, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν ἐν Χίῳ ναὸν τῆς Σικελιᾶς [2], ὅστις ὅμως ἔχει ἐσωτερικῶς πλείονας τυφλὰς ἁψῖδας.

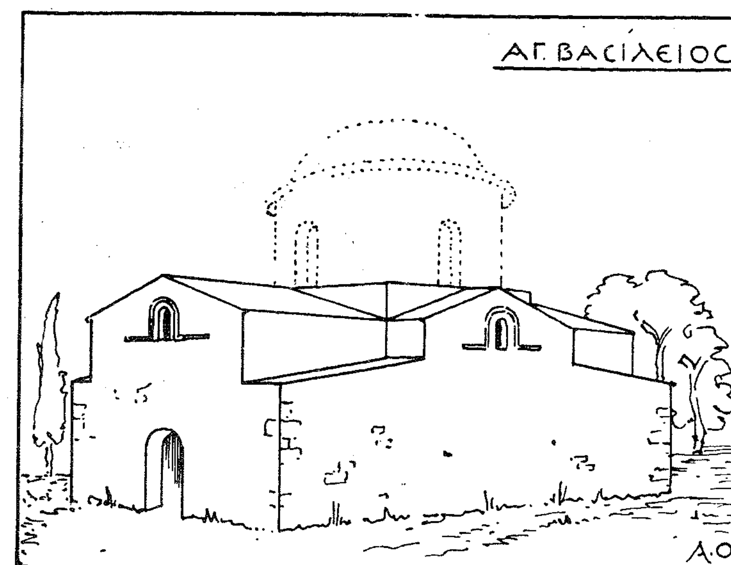

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

[1] Πρὸς ἀποφυγὴν εἰσδύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἡ ἄνω ἀπόληξις τοῦ τοίχου κατεσκευάσθη κεκλιμένη (εἰκ. 10).

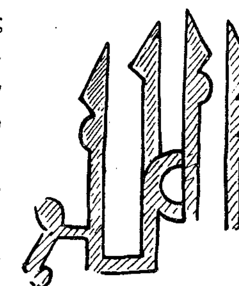
[2] Orlandos, Monuments byzantins de Chios. Athènes 1930 πίν. 44-48.

Διακόσμησις. Ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ εἶναι λιτοτάτη: ὀλίγαι ὀδοντωταὶ ταινίαι περιβάλλουσαι τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν ἐπὶ τῆς

Εἰκ. 10 Ἀναπαράστασις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν τυμπάνων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀνοιγομένων μονολόβων παραθύρων, μία ζώνη ἐκ πλίνθων τεθειμένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8) καὶ μερικὰ «ρόδια» πινάκια [1] ἐντειχισμένα εἰς τὴν κορυφὴν καὶ τὴν ποδιὰν ἑκάστου τῶν μνημονευθέντων παραθύρων, ἀποτελοῦσιν ὅλον τὸν κεράμινον καὶ ἄλλον διάκοσμον τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ. Τοὐναντίον ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ αὐτοῦ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ λαμπρῶν τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν εἰς τὰς δύο ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τυφλὰς ἁψῖδας. Καὶ εἰς μὲν τὴν βόρειον ἐξ αὐτῶν εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ὁ ἱερομάρτυς Ἅγ. Θεράπων, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν (εἰκ. 12) καὶ ὁ Ἅγ. Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς ἀγένειος, ὡς πάντοτε, καὶ κρατῶν διὰ τῆς κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτοντος ὀραρίου ἀριστερᾶς ἀρτοφόριον (εἰκ. 12). Εἰς δὲ τὴν νοτίαν κόγχην εἰκονίζεται

Εἰκ. 11. Κουφικὰ κοσμήματα.

[1] Τῶν πινακίων τούτων σώζονται καὶ ἐνταῦθα δυστυχῶς μόνον αἱ κοιλότητες, ἃς ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κάτωθεν κονιάματος.

Αγιος ἐν στολῇ διακόνου κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον, οὗ διακρίνονται μόνον αἱ ἁλύσεις, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτοντος ὀραρίου, ἀρτοφόριον. Τοῦ προσγεγραμμένου

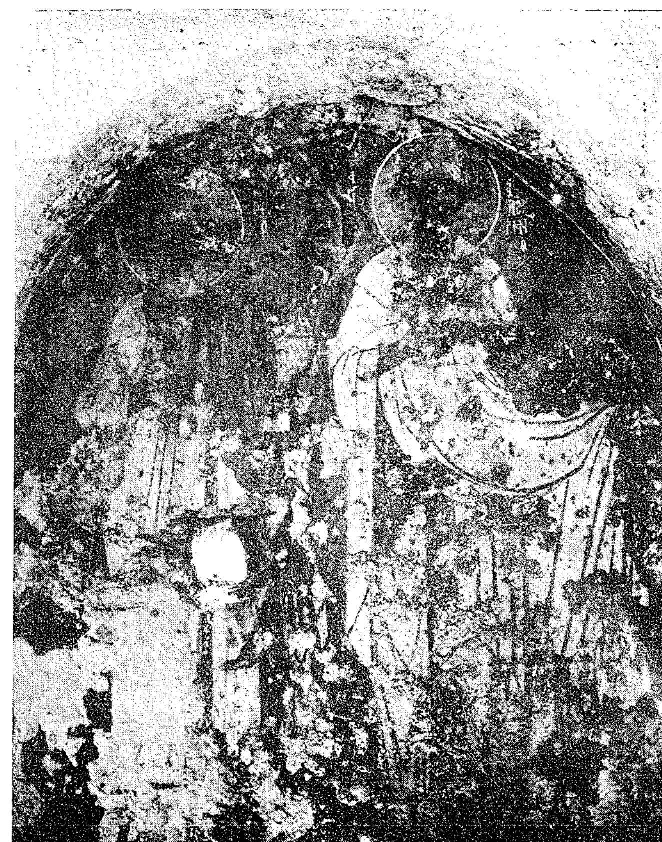

Εἰκ. 12. Ὁ Ἅγ. Θεράπων καὶ ὁ Ἅγ. Στέφανος.

εἰς τὸν Ἅγιον τοῦτον διὰ λευκοῦ χρώματος ὀνόματος διεσώθη μόνον ἡ κατάληξις ... ΝΟϹ. Ἐκ τῶν διακόνων ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸν ἐν τῇ βορείῳ κόγχῃ εἰκονιζόμενον Ἅγ. Στέφανον, ὑπολείπονται μόνον δύο ὧν τὰ ὀνόματα λήγουσιν εἰς -νός, εἶναι δὲ οὗτοι ὁ Ἅγ. Ρωμανὸς καὶ ὁ Ἅγ. Ρουφῖνος. Ἐκ τούτων ὁ μὲν Ἅγ. Ρουφῖνος εἰκονίζεται γενειοφόρος, ὁ δὲ Ἅγ. Ρωμανὸς ἄλλοτε μετὰ μικροῦ γενείου καὶ ἄλλοτε ἀγένειος [1], ὡς ἐνταῦθα.

[1] O. Tafrali, Monuments byzantins de Curtéa de Argès, Paris 1931, πίν. XLIII, 2.

Εἶναι ἐπομένως πιθανόν, ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἰκονίζει τὸν διάκονον Ρωμανὸν τὸν Μελῳδὸν τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον ἄνωθεν τοῦ γράμματος νῦ διακρίνεται ἀρκετὰ σαφῶς τὸ γράμμα μῦ.

Εἰκ. 13. Ὁ Ἅγ. Ρωμανὸς καὶ ὁ Ἅγ. Οὐαλεριανός.

Παρὰ τὸν Ἅγ. Ρωμανὸν εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Οὐαλεριανὸς κρατῶν εὐαγγέλιον διὰ τῆς κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ φελονίου ἀριστερᾶς, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ στάσις τοῦ ἁγίου τούτου μὲ τὴν πλαγίως τεταμμένην ἀριστερὰν χεῖρα κάμνει νὰ πίπτῃ τὸ λευκόν του φελόνιον κατὰ τρόπον πληροῦντα ἐπιτυχέστατα τὴν κενὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τῆς κόγχης. Ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Β. καὶ Ν. ἀψῖδος τμημάτων τοίχου διακρίνεται καὶ ἡ παράστασις στυλιτῶν ἁγίων, ὑπεράνω δὲ τῆς βορείου ἀψῖδος ἐζωγραφημένα διὰ μέλανος χρώματος μετὰ κιτρίνου βάθους, κουφικὰ κοσμήματα ἔκ τινος διακοσμήσεως

(εἰκ. 11). Τέλος ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ διακρίνονται ἀμυδρὰ τὰ λείψανα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς.

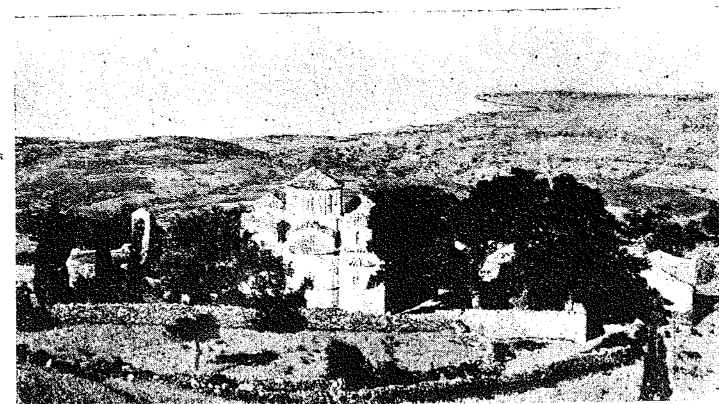
Οἱ Ἅγιοι προβάλλουσι μὲ λευκὰ ἱμάτια ἀπὸ βαθέως κυανοῦ πεδίου ἐνθυμίζοντος ζωηρῶς τὸ ὁμοιόχρωμον βάθος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ (Μυστρᾶ). Τὸ περίγραμμα τῶν λευκῶν ἀμφίων καὶ αἱ πτυχαὶ αὐτῶν ἐδηλώθησαν διὰ ζωηρῶν σκοτεινῶν γραμμῶν—βαθέως καστανῶν, μελανῶν ἢ πρασίνων. Ἐλαφρὰ διαβάθμισις τοῦ λευκοῦ τῶν ἱματίων πρὸς τὸ στακτὶ καὶ τὸ ρόδινον πλάττει ἑκάστοτε τοὺς ὄγκους [1]. Εἰς τὰ πρόσωπα ἡ σκίασις χρησιμοποιεῖ ζωηρῶς πράσινον τόνον· καὶ αὐτὴ ἡ γενειὰς τοῦ Ἁγίου Θεράποντος ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου πράσινον προπλασμὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὰ λευκὰ γένεια ἐτέθησαν ὡς ψιμμυθιές. Γενικῶς τὸ σχέδιον τῶν μορφῶν εἶνε πλατὺ καὶ ἄνετον, ἡ δὲ πλαστικὴ ἀπόδοσις τῶν λευκοφόρων ἁγίων τόσον εἰς τὰ ἐνδύματα ὅσον καὶ εἰς τὰ πρόσωπα ἐνθυμίζει ἀναλόγους τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος τοῦ Μυστρᾶ, πρὸς τὰς ὁποίας εἶναι πιθανῶς σύγχρονοι αἱ εἰκόνες τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

Ἠχητικὰ ἀγγεῖα. Ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τῶν χαμηλῶν κογχῶν (εἰκ. 9 τομὴ) εἶναι ἐντειχισμένα μικρὰ πήλινα ἀγγεῖα σχήματος ἡμισείας στάμνου. Ἡ διάμετρός των εἶναι 0.13 τὸ δὲ βάθος 0.20. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐχρησίμευον πιθανώτατα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἤχου [2].

---

[1] Δυστυχῶς λόγῳ τῆς εἰς τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν ἐκθέσεώς των αἱ ἄνω τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποβάλει κατὰ τὸ πλεῖστον τοὺς λεπτοὺς ἐκείνους καὶ διαφανεῖς ὠχρολεύκους ἢ ροδίνους τόνους, οἱ ὁποῖοι κατ' ἐξοχὴν προσδίδουσι τὴν πλαστικότητα.

[2] Αἱ ἐν τῷ παρόντι καὶ τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ ἄρθρῳ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὴν δεξιότητα τοῦ εἰδικοῦ φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα.

Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Μετὰ τετράωρον περίπου πορείαν πρὸς νότον τῆς Μονεμβασίας φθάνει τις, διὰ μέσου χαραδρῶν καὶ τραχέων ὑψωμάτων, εἰς τὸ φιλόξενον χωρίον Γερουμάνα, κείμενον ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος, ἥτις νεύει πρὸς τὸν Λακωνικὸν κόλπον. Ὀλίγον ὕπερθεν τοῦ χωρίου τούτου σῴζεται ἐν καλῇ καταστάσει ὁ παλαιὸς βυζαντινὸς καὶ ἐν λειτουργίᾳ εἰσέτι διατελῶν ναὸς τῆς Παντανάσσης [1]. Ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὴν γενομένην ἐσωτερικῶς ἀσβεστόχρισιν τῶν τοίχων καὶ τὴν μερικὴν διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου ἐπίχρισιν τῶν κάτω μερῶν τοῦ Δυτικοῦ, Βορείου καὶ Νοτίου τοίχου ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης διασῴζει ἀρτίως τὴν παλαιὰν αὐτοῦ ὄψιν (εἰκ. 1, 3 καὶ 4).

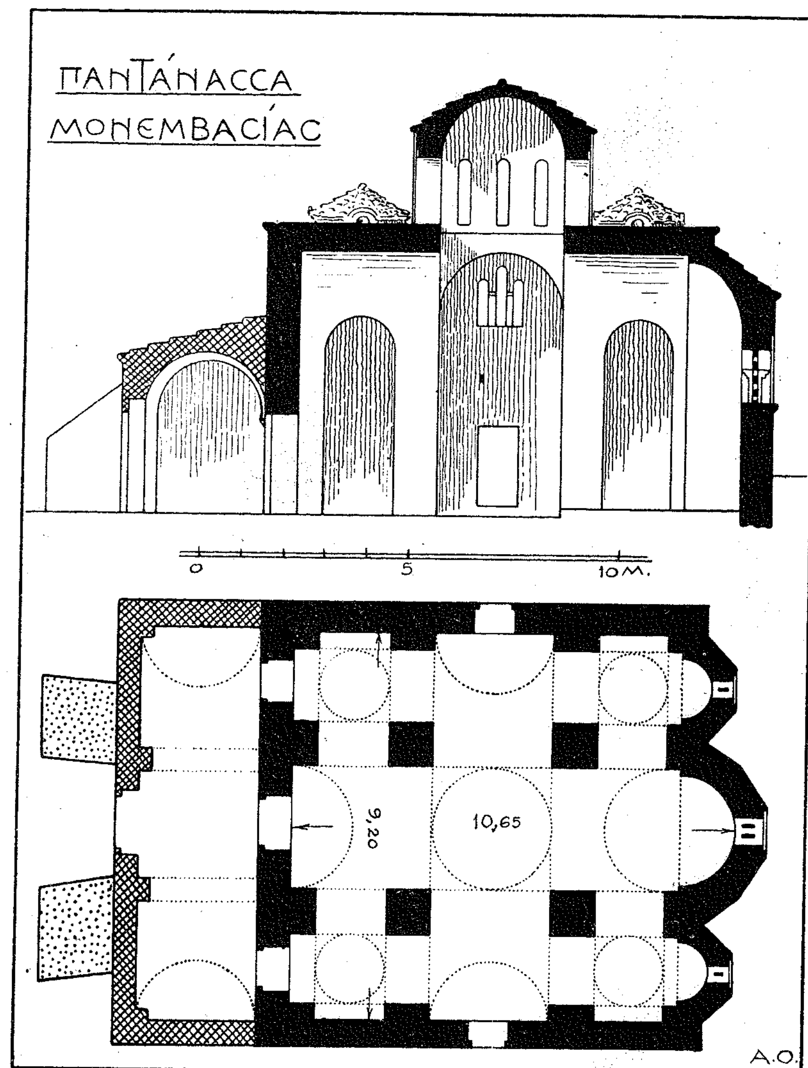
Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2) ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένου χαμηλοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς ἀποδεικνύει ἡ εὐτελὴς αὐτοῦ τοιχοποιία καὶ τὸ τρίφυλλον ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου, εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρων χρόνων.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸν τύπον σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 10,60 μ. Ἀπὸ τοῦ τετραγώνου τούτου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἁψῖδες, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση, μεγαλυτέρα τῶν ἄλλων, εἶναι ἐξωτερικῶς πεντάπλευρος, αἱ δὲ δύο πλάγιαι τρίπλευροι. Τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον τέσσαρα στηρίγματα κατεσκευάσθησαν ἐνταῦθα ὡς ἰσχυροὶ τετράγωνοι

---

[1] Τὴν γνῶσιν τοῦ ναοῦ τούτου, ὃν ἐπεσκέφθη πρὸ εἰκοσιπενταετίας καὶ πλέον ὁ μακαρίτης Κ. Ζησίου, ἀντιγράψας τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφὴν (Βυζαντὶς Α' 125), ὀφείλω εἰς τὸν ἐνθουσιώδη ἐρευνητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Λακωνίας πανοσιολογιώτατον ἀρχιμανδρίτην κ. Μελέτιον Γαλανόπουλον, ὃν καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ.

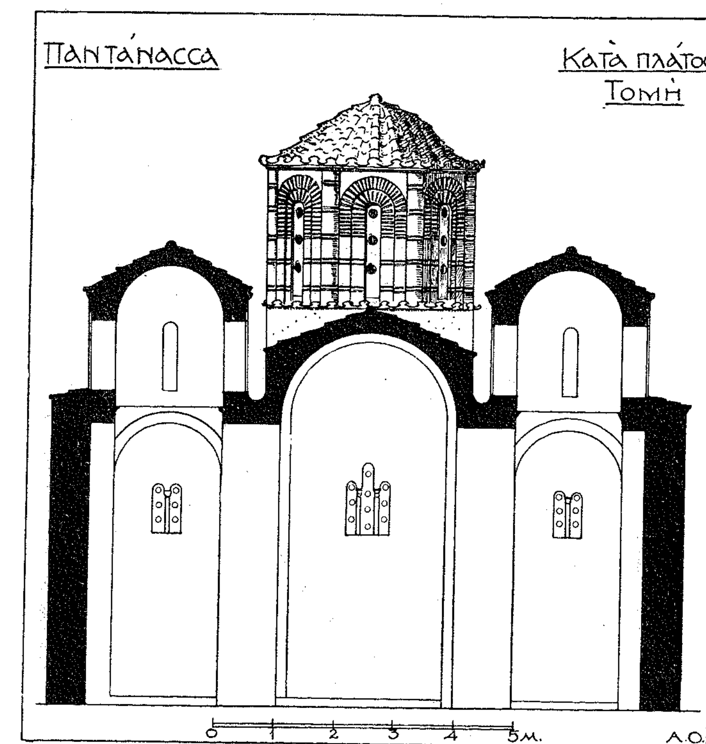
(1.00×1.00) πεσσοί, ὧν αἱ δύο πρὸς τοὺς τοίχους πλευραὶ ἀντικρύζουσιν ἰσοπλατεῖς παραστάδας ἐξεχούσας ἀπὸ τῶν τοίχων καὶ τοῦ ἱεροῦ, εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως ὅτι πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔρχεται ὁ σταυρός, καθ' ἑλλαδικὴν

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

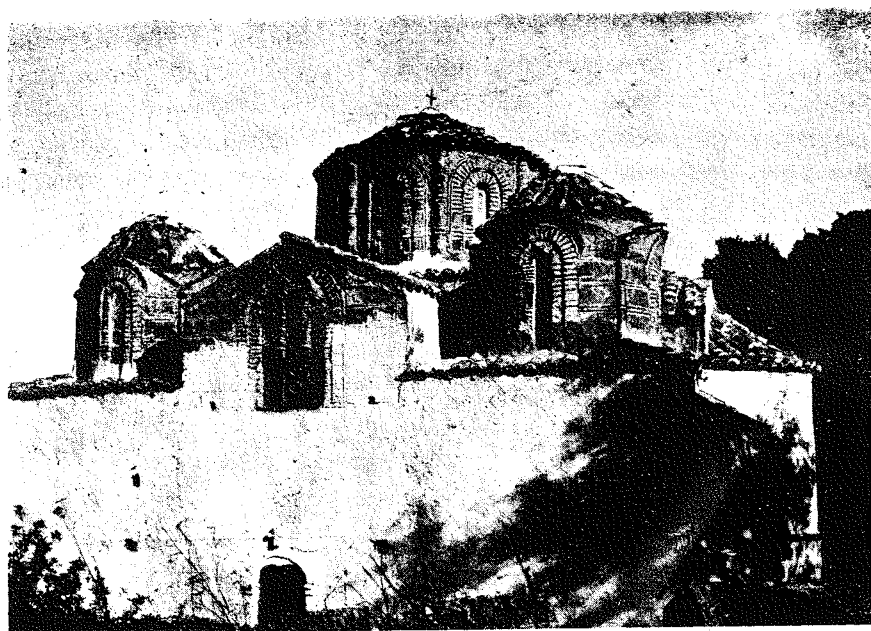
συνήθειαν, εἰς ἄμεσον ἐπαφήν, ἄνευ δηλαδὴ τῆς μεσολαβήσεως χαμηλοτέρου κυλινδρικοῦ θόλου, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κ/πόλεως. Ὑπεράνω ἑκάστου τῶν ἔξω τοῦ σταυροῦ κειμένων τεσσάρων γωνιαίων δια-

μερισμάτων ὀρθοῦται ἀνὰ εἷς τρουλλίσκος, χαμηλότερος καὶ μικρότερος τοῦ κεντρικοῦ. Ἐμφανίζονται λοιπὸν ἐξωτερικῶς πέντε ἐν ὅλῳ τροῦλλοι (εἰκ. 1), εἷς μέγας ἐν τῷ κέντρῳ τοποθετημένος ὑψηλά, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, καὶ τέσσαρες ἄλλοι κατὰ τὰς γωνίας, μικρότεροι καὶ χαμηλότεροι τοῦ κεντρικοῦ καὶ οἱονεὶ δορυφόροι αὐτοῦ. Ἔχομεν λοιπὸν εἰς

Εἰκ. 3. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

τὴν Παντάνασσαν ἓν εἰσέτι παράδειγμα ναοῦ πεντατρούλλου καὶ δὴ τοῦ γνησίου βυζαντινοῦ τύπου, ἐν τῷ ὁποίῳ δηλαδὴ οἱ μικροὶ τροῦλλοι δὲν εἶναι ἁπλῶς διακοσμητικοὶ ἀλλ' ἐπιτελοῦσιν ὀργανικὴν ἕκαστος λειτουργίαν, ἀντιδρῶντες διὰ τοῦ βάρους των κατὰ τῶν διὰ τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ μεταδιδομένων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ πλευρικῶν ὠθήσεων· ὄντως δέ, ὡς βλέπει τις μάλιστα ἐν τῇ κατὰ πλάτος τομῇ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3), ἕκαστος τῶν γωνιαίων τρούλλων βαίνει ἐπὶ τεσσάρων ἰσοϋψῶν τόξων, ὧν τὰ μὲν δύο ἀποτελοῦνται ἐκ τῶν συνδεόντων τοὺς τετραγώνους πεσσοὺς πρὸς τὰς παραστάδας τοῦ τοίχου τόξων, τὰ δ' ἄλλα δύο ἐκ στενωτέρων τόξων γεφυρούντων τὸ μεταξὺ τῶν παραστάδων τῶν τοίχων καὶ τῶν κατὰ τὰς γωνίας κατεσκευασμένων ἡμιπαραστάδων κενόν.

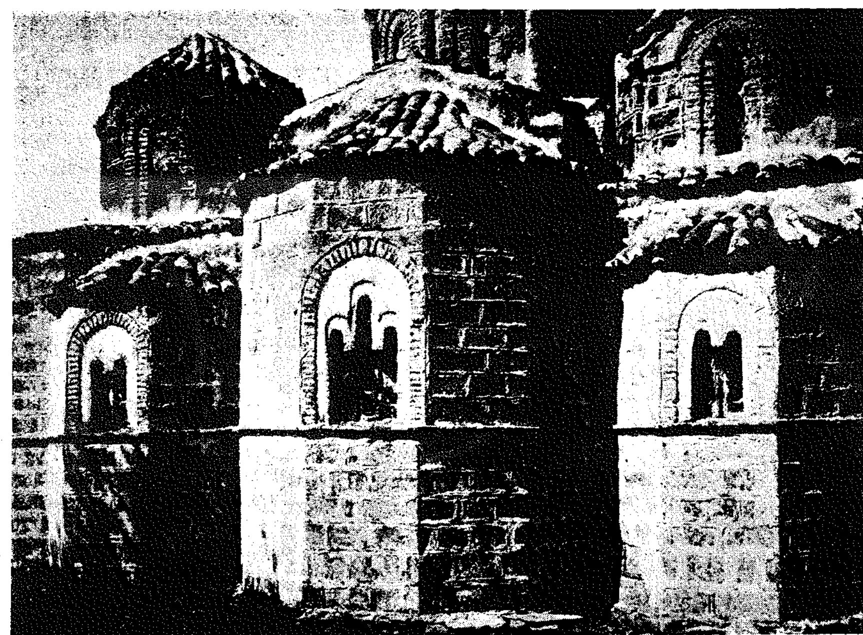

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης ἀπὸ Ν. Α.

Τοιχοδομία, τροῦλλοι καὶ παράθυρα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ (Β. καὶ Ν.) εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτῶν μέρη δι' ἀκανονίστου τοιχοποιΐας παραμεμιγμένης μετὰ τεμαχίων πλίνθων, κατὰ δὲ τὰ ἄνω διὰ πώρων κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα. Κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα εἶναι ἐκτισμέναι καὶ αἱ ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ ἕως κάτω ὡς καὶ τὰ τύμπανα τῶν τρούλλων, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως παρατηροῦμεν ὅτι ἐγένετο χρῆσις καὶ διπλῶν σειρῶν ὁριζοντίων πλίνθων, ἐν ᾧ εἰς τὰς ἀψῖδας ἐτοποθετήθησαν πάντοτε ἁπλαῖ πλίνθοι εἴς τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμούς.

Ἐκ τῶν τρούλλων ὁ μὲν κεντρικὸς εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ ἔχει τὰς ἀκμὰς τονισμένας διὰ πωρίνων ἡμικιόνων διηκόντων ἄνω μέχρι τοῦ ὁριζοντίου γείσου. Ἡ ἀρκετὰ μεγάλη διάμετρος τῶν ἡμικιόνων τούτων δίδει εἰς αὐτοὺς μορφὴν ἀνάλογον πρὸς τοὺς ἡμικίονας τοῦ τρούλλου τῆς ἁγ. Σοφίας τῆς Μονεμβασίας[1] καὶ τῶν ἄλλων ὀκταγωνικοῦ συστήματος ναῶν (Ἅγ. Θεόδωροι Μυστρᾶ, Δαφνί), οὓς προφανῶς μιμοῦνται οἱ τῆς Παντανάσσης. Οἱ δὲ γωνιαῖοι τροῦλλοι εἶναι τετράπλευροι ἀλλὰ μὲ πλευρὰς καμπύλας εἰς τὴν συνένωσιν τῶν ὁποίων ὀρθοῦνται κιονίσκοι. Ἐπὶ τῶν κιονίσκων τούτων ἔβαινον

[1] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 191 εἰκ. 95.

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

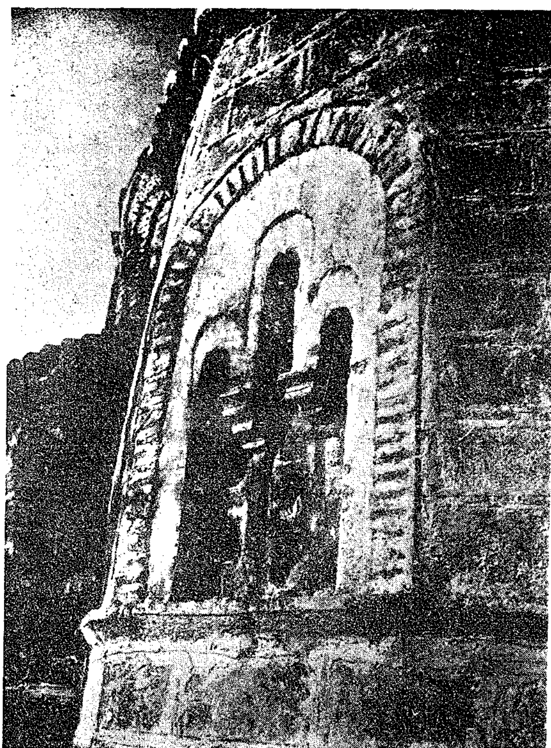
ἄλλοτε 4 τοξοειδῆ γεῖσα (εἰκ. 4). Σήμερον κατόπιν διαφόρων προσθηκῶν καὶ ἀνυψώσεων τὸ γεῖσον τῶν μικρῶν τρούλλων ἀπέβη ὁριζόντιον (εἰκ. 4).

Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τῶν τρούλλων ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον, περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου. Τὸ ἄνοιγμά των φράσσεται διὰ πωρίνων πλακῶν φερουσῶν ἀνὰ τρεῖς κυκλοτερεῖς ὀπάς. Πλὴν δὲ τῶν ἐπὶ τῶν τρούλλων ἀνοιγομένων παραθύρων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα, ὧν τὰ μὲν ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν τυμπάνων τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίου κεραίας τοῦ σταυροῦ[1], τὰ δὲ ἐπὶ τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Τὰ πρῶτα ὡς καὶ τὸ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι τρίλοβα, τὰ δὲ τῶν πλαγίων κογχῶν δίλοβα. Τὰ τρίλοβα παράθυρα παρουσιάζουσι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα α) τοξωτὸν περίβλημα ἐκ πλίνθων διῆκον μέχρι τῆς ποδιᾶς β) τὸν μέσον λοβὸν πολὺ ὑψηλότερον τῶν ἄκρων γ) κιονίσκους πωρίνους, ὧν τὸ κιονόκρανον ἔχει τὴν ἐν τῇ παραπλεύρως εἰκόνι 6 μορφὴν καὶ δ) πώρινα φράγματα μετὰ στρογγύλων ὀπῶν φωτισμοῦ. Οἱ κιονίσκοι καὶ τὰ φράγματα τῶν παραθύρων προέρχονται πιθανώτατα ἐκ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς, ἴσως ἐκείνης καθ' ἣν προσετέθη ὁ μετὰ τοῦ τριφύλλου ὑπερθύρου νάρθηξ. Εἰκάζω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μορφῆς τῶν κιονοκράνων φερόντων ἐπάλληλα κυμάτια, ἅτινα συνηθίζονται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑνετοκρατίας ἢ τῆς Τουρκοκρατίας.

[1] Ἐπὶ τῆς δυτικῆς δὲν ὑπάρχει παράθυρον.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς οὐδεμίαν φέρει κεραμοπλαστικὴν ἢ ἄλλην διακόσμησιν, ἐλλείπουσι δὲ μάλιστα ἀπ' αὐτοῦ καὶ αὗται αἱ τόσον συνήθεις εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὀδοντωταὶ ταινίαι.

Πρὸς χρονολόγησιν καὶ τυπολογικὴν κατάταξιν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὰ λοιπὰ σῳζόμενα παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν, ὧν καὶ θὰ ἐπιχειρήσωμεν δι' ὀλίγων τὴν εἰς διαφόρους κατηγορίας διαίρεσιν.

Εἰκ. 6.
Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Πεντάτρουλλοι ναοὶ κατεσκευάσθησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου καὶ 7ου μ.Χ. αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Ρουσαφᾳ - Σεργιοπόλει ναός[1]. Κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα πεντάτρουλλος κατεσκευάσθη ἡ περίφημος Νέα τοῦ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνος[2],

[1] Spanner und Guyer, Rusapha - Sergiopolis (Forschungen zur Islamischen Kunst IV) Berlin 1926 πίν. 31, Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 71.

[2] Θεοφ. Συν. V, 85. Βόνν. σ. 326. Strzygowski, Kleinasien σ. 138. Wulff, Koimesiskirche zu Nicäa, Strassburg 1903 σ. 134 σημ. 3. Ebersolt, Le grand Palais de C)ple, Paris 1910, πίν. 44. Εἰκόνα τῆς Νέας, μὴ ἀνταποκρινομένην βεβαίως καθ' ὅλα πρὸς τὴν πραγματικότητα, εὑρίσκομεν πιθανῶς εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1162 Ἑλλ. χειρόγραφον τοῦ Βατικανοῦ (εἰκὼν προχείρως παρὰ Diehl, Manuel d'art Byzantin [2] Paris 1925 σ. 436 εἰκ. 199) ἣν ὅμως ὁ Heisenberg (Grabeskirche und Apostelkirche zu K/pel, Leipzig 1908 τόμ. II σ. 200), ἀποδίδει εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους, ἐν ᾧ ὀρθῶς ὁ Wulff, (Altchristliche und byzantinische Kunst II 455), θεωρεῖ αὐτὴν ὡς εἰκονίζουσαν τὴν Νέαν. Πρβλ. καὶ Wulzinger, Byz. Baudenkmäler zu K/pel, Hanover 1925 σ. 58 σημ. 1. Εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1162 Ἑλλ. χ/φου τοῦ Βατικανοῦ δὲν παριστᾷ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους ἀλλ' ἄλλην μεταγενεστέραν ἐκκλησίαν, μὲ πληροφορεῖ ὅτι κατέληξε, ἐπὶ εἰκονογραφικῶν στηριζόμενος λόγων, καὶ ὁ κ. Ξυγγόπουλος.

ἐγκαινιασθεῖσα τὸ 881. Κατὰ τὸν 10ον καὶ 11ον αἰῶνα μικροὶ ὑπόγειοι ναοὶ τῆς Καππαδοκίας παρουσιάζουσι τὴν μορφὴν πεντατρούλλων[1]. Ἐντεῦθεν ἔπειτα ὁ τύπος οὗτος μετεδόθη εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Νότιον Ἰταλίαν (Καλαβρίαν). Γνωστὰ δὲ μέχρι σήμερον παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν, ἀνεξαρτήτως τύπου, ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα[2] κατὰ γεωγραφικὴν τάξιν ἀρχομένην ἀπὸ Νότου.

1) Πελοπόννησος: περιοχὴ Μονεμβασίας, Παντάνασσα[3].
2) Πελοπόννησος: Μυστρᾶς, Παναγία Βροντοχίου (Ἀφεντικό)[4].
3) » : Μυστρᾶς, Μητρόπολις (Ἅγ. Δημήτριος)[5].
4) » : » , Παντάνασσα[6].
5) » : Νύκλι, (Τεγέα) Παλαιὰ Ἐπισκοπή, Κοίμ. Θεοτόκου[7].
6) Ἤπειρος: Ἄρτα, Παρηγορήτισσα[8].
7) Μακεδονία: Θεσσαλονίκη, Ἅγ. Ἀπόστολοι[9].
8) » : » Ἁγ. Αἰκατερίνη[10].
9) Βόρειος Μακεδονία: Νερέζ, Ἅγ. Παντελεήμων[11].
10) Θράκη: Βήρα (Φερετζὶκ) Παναγία Κοσμοσώτειρα (Ἁγ. Σοφία εἰκ. 12)[12].
11) Καλαβρία: Στῦλος, Καθολική[13].
12) » : Rossano, Ἅγ. Μᾶρκος[14].

[1] Ἰδίᾳ ὁ τοῦ Κελετζλὰρ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, πίν. 43.

[2] Περιέργως ὁ Diehl (Manuel d'art byzantin, Paris 1925 τ. I σ. 445) ἀναφέρων παραδείγματά τινα πεντατρούλλων ναῶν, περιλαμβάνει μεταξὺ αὐτῶν τὴν Καπνικαρέαν τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Παντοκράτορα καὶ τὸ Κιλισσὲ - τζαμὶ τῆς Κ)πόλεως, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ οὗτοι δὲν φέρουσι 5 τρούλλους.

[3] Ὁ ἐνταῦθα δημοσιευόμενος ναός.

[4] Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 23,4 Struck, Mistra, Wien und Leipzig 1910 εἰκ. 37.

[5] Millet, ἔ. ἀ. πίν. 17,4 Struck. ἔ. ἀ. εἰκ. 30.

[6] Millet, ἔ. ἀ. πίν. 35,6 Struck, ἔ. ἀ. εἰκ. 58.

[7] Ἄποψις τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 1880 παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. Ϛ΄ σ. 901, μετὰ δὲ τὴν ἀναστήλωσιν παρὰ Millet, L'école grecque σ. 270 εἰκ. 127, καὶ Struck, Mistra εἰκ. 9 σελ. 22. Τὴν ἀδημοσίευτον κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ναοῦ τούτου παρέχομεν κατωτέρω (εἰκ. 11).

[8] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σελ. 31 εἰκ. 19.

[9] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. LXII - LXVI.

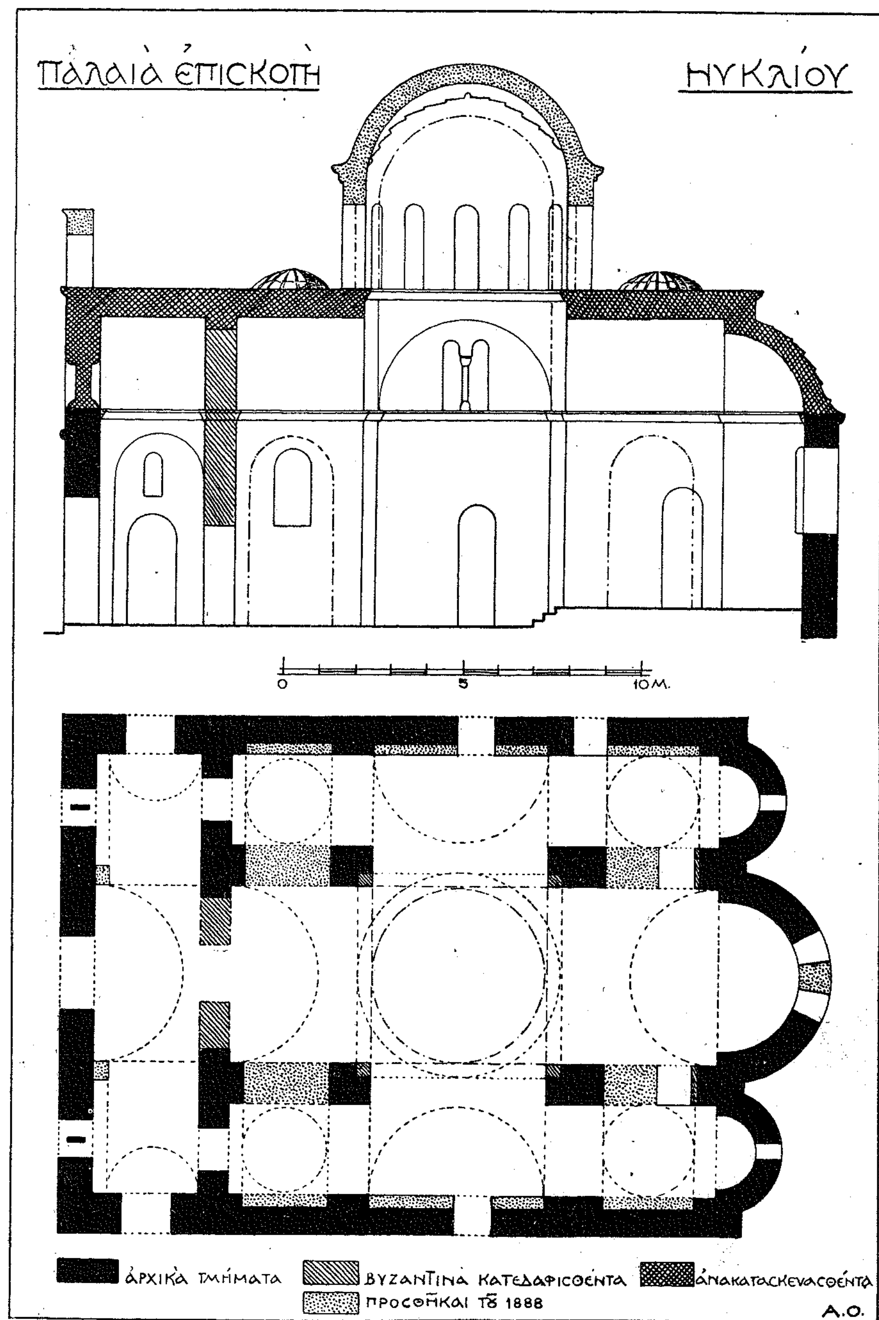
[10] Diehl, Le Tourneau, Saladin ἔ. ἀ. πίν. LVIII - LXI.

[11] N. Kondakof, Makedonija, Πετρούπολις 1909, εἰκ. 109. B. Ivanova, Annuaire du Musée National de Sofia 1926 σ. 512 (κάτοψις κατὰ Pokryschkin).

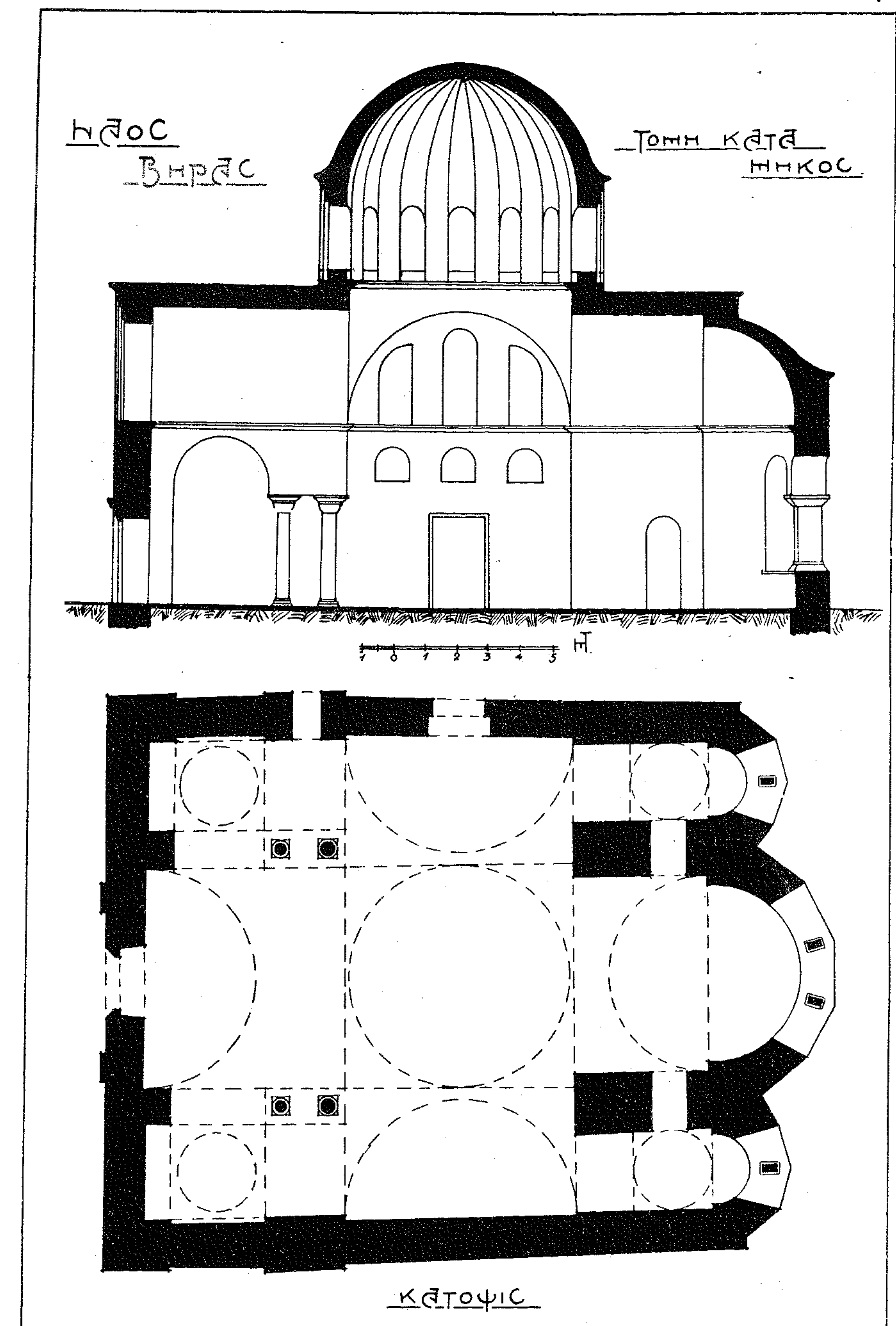
[12] Uspenski, Izvestija τοῦ Ρωσσικοῦ Ἰνστιτ. Κων)πόλεως τ. 12 σ. 22-27 πίν. 5. Ὀρλάνδος, Θρακικὰ τ. Δ΄ σελ. 9 εἰκ. 2.

[13] Bertaux, L'art dans l' Italie méridionale Paris 1904 σ. 120. Horia Teodoru, Ephemeris Dacoromana IV σ. 149 ἑ.

[14] Diehl, L'art byzantin dans l' Italie méridionale σ. 190. H. Teodoru, ἔ.ἀ.

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Νυκλίου (Τεγέας).

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Βήρας.

13) Παλαιὰ Σερβία: Nagoricino [1].
14) » » : Graçanica [2].
15) » » : Mateijic [3].
16) » » : Ravaniça [4].
17) » » : Manaçija [5].

Εἰς τὸν ἄνω κατάλογον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυλοποτάμου Κρήτης (Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τ. II Le chiese εἰκ. 41 σελ. 80). Ἐπειδὴ ὅμως οὗτος φέρει μόνον ἡμισφαιρικὰ φουρνικὰ ἀντὶ τρουλλίσκων, προετιμήσαμεν νὰ ἀφήσωμεν αὐτὸν ἐκτὸς ἐξετάσεως.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω καταλεχθέντα παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν ἔχουσι κοινὸν χαρακτηριστικὸν μόνον τὴν ἐπὶ τῶν στεγῶν ἐμφάνισιν πέντε τρούλλων, ἐξ ὧν εἷς μέγας ὑψοῦται πάντοτε εἰς τὸ κέντρον καὶ τέσσαρες μικρότεροι εἰς τὰς γωνίας. Ἡ θέσις ὅμως τῶν τελευταίων τούτων ἐν σχέσει πρὸς τὸν κεντρικὸν τροῦλλον δὲν εἶναι εἰς πάντας ἡ αὐτή· διότι ἄλλοι μὲν ναοὶ 1) ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους προσκεκολλημένους εἰς τὰ πλευρὰ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς παρὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου (εἰκ. 9, 10), ἄλλοι δὲ πάλιν 2) ἔχουσιν αὐτοὺς εἰς τὸ ἔξω ἥμισυ τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυροῦ ἤτοι μακρὰν τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου (εἰκ. 11) καὶ τέλος ἄλλοι 3) ἔχουσι τοὺς τρουλίσκους ὑπεράνω τῶν γωνιῶν περιπάτου [7] δηλ. κλειστῆς στοᾶς (ambulatory) περιβαλλούσης τὸν ναὸν κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βόρειον, δυτικὴν καὶ νοτίαν) (εἰκ. 12). Ἔχομεν κατὰ ταῦτα τρεῖς διαφόρους κατηγορίας πεντατρούλλων ναῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον οἱ τῆς πρώτης ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους ὀργανικῶς καὶ πλήρως ἐργαζομένους ἀντιδρῶντας δηλ. διὰ τοῦ βάρους των κατὰ τῆς πλαγίας ὠθήσεως, ἣν αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ μεταδίδουσιν εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Τῶν δὲ λοιπῶν δύο κατηγοριῶν οἱ τρουλίσκοι ἢ ὀλίγον (2α κατηγορία) ἢ οὐδόλως (3η κατηγορία) ἐργάζονται κατὰ τῶν ἐκ τοῦ βάρους τοῦ κεντρικοῦ θόλου προερχομένων ὠθήσεων, ἀποβαίνοντες αὐτόχρημα διακοσμητικοί.

Ἐκ τῶν καταλεχθέντων πεντατρούλλων ναῶν εἰς τὴν 1ην κατηγορίαν ὑπάγονται οἱ ἑξῆς ἐννέα:

---

[1] Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 95-100.

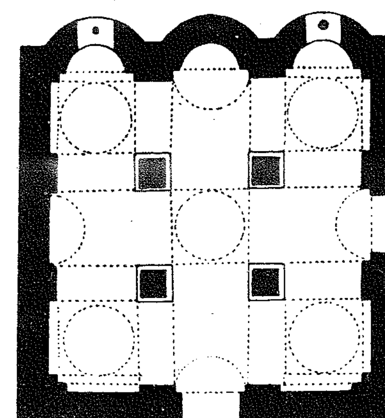
[2] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 105-110.

[3] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 126-127. B. Ivanova, Annuaire 1922-25 σ. 517 εἰκ. 338. A. Derocco, Starinar τ. VIII-IX (1933-34) σ. 85.

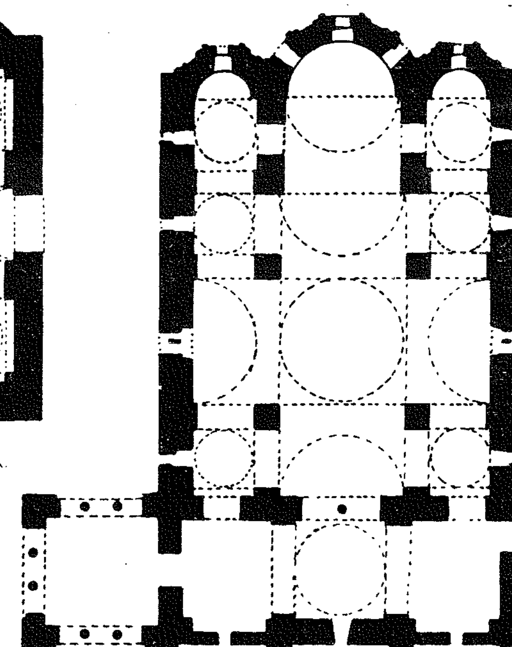
[4] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 179-184.

[5] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 237-241, Stanojevitch-Mirkovitch-Bochkoritch, Manastir Manaçija, Beograd 1928, εἰκ. 5 καὶ 6.

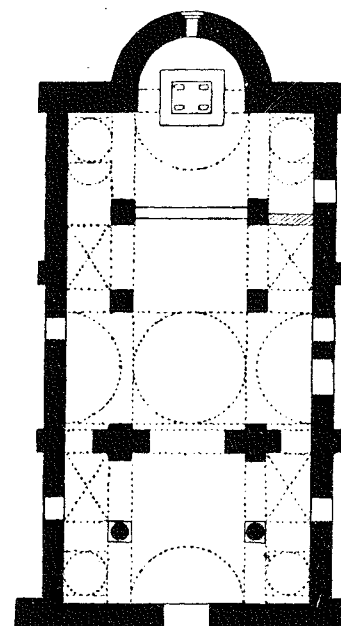
[7] Ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλείου τάξεως II 18,600 πρβλ. Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte σ. 355.

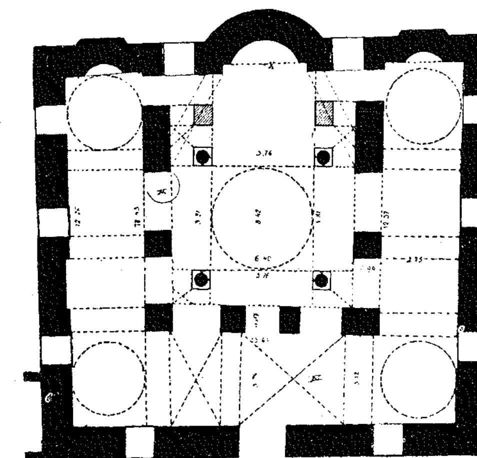
Εἰκ. 9. Τύπος 1α
Ναὸς Ἁγ. Μάρκου ἐν Rossano τῆς Καλαβρίας.

Εἰκ. 10. Τύπος 1β
Ὄροφος Παντανάσσης Μυστρᾶ.

Εἰκ. 11. Τύπος 2.
Ναὸς Nagoricino II. Σερβίας.

Εἰκ. 12. Τύπ. 3. Ἁγ. Αἰκατερίνη Θεσ/νίκης.

1) Ἡ Παναγία Κοσμοσώτειρα τῆς Βήρας (Θράκης) ἔτ. 1152 (εἰκ. 8).
2) Ὁ Ἅγ. Παντελεήμων τοῦ Νερέζι Β. Μακεδονίας (ἔτ. 1164).
3) Ἡ Καθολικὴ τοῦ Στύλου ἐν Καλαβρίᾳ (12ου αἰ.)
4) Ὁ Ἅγ. Μᾶρκος τοῦ Rossano ἐν Καλαβρίᾳ (12ου αἰ. εἰκ. 9).
5) Ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ τοῦ Νυκλίου (Τεγέας) (12ου αἰ. εἰκ. 7).
6) Ἡ Παντάνασσα τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας (εἰκ. 2).
7) Ἡ Παναγία τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ (ἀρχῶν 14ου αἰ.).
8) Ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ (ἡ μετασκευὴ ἀρχῶν 15ου αἰ.).
9) Ἡ Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (2ου ἡμίσεος 14ου αἰ. εἰκ. 10).

Ἡ κάτοψις τῶν 6 πρώτων ναῶν, (ὁμὰς α΄) οἵτινες εἶναι καὶ οἱ ἀρχαιότεροι, εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνος. Πᾶσαι αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι ἰσομήκεις, τὰ δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας μικρὰ διαμερίσματα τετράγωνα (εἰκ. 9) καλυπτόμενα διὰ τρουλλίσκων ἀναλογίας ἐξωτ. διαμέτρου πρὸς ὕψος περίπου 1:1. Τῶν δὲ τριῶν τελευταίων ναῶν, (ὁμὰς β΄) οἵτινες εἶναι καὶ νεώτεροι, ἡ κάτοψις ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον προερχόμενον οὐ μόνον ἐκ τῆς προσθήκης νάρθηκος ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παρεμβολῆς μεταξὺ σταυροῦ καὶ ἱεροῦ ἰδίων χαμηλοτέρων χώρων (εἰκ. 10). Καὶ τούτων ὅμως τὰ μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι τετράγωνα καλυπτόμενα διὰ τρουλλίσκων τῆς αὐτῆς ἀναλογίας διαμέτρου πρὸς τὸ ὕψος (1:1).

Εἰς τὴν 2αν κατηγορίαν ὑπάγονται 4 ναοὶ εὑρισκόμενοι πάντες ἐν Παλαιᾷ Σερβίᾳ. Εἶναι δὲ οὗτοι:

1) Ὁ ἐν Nagoriçino (1312-1313).
2) Ὁ ἐν Mateijic (ὀλίγον μετὰ τὸ 1355).
3) Ὁ ἐν Ravaniça (2ου ἡμίσεος 14ου αἰ.)
4) Ὁ τῆς μονῆς Manasija (ἀρχῶν 15ου αἰ.).

Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἔχουσιν ἐν κατόψει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (εἰκ. 11), ὅπερ προκύπτει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ἐπιμηκύνσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἅτινα κατασκευάζονται πολὺ μεγαλύτερα τῶν λοιπῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς προσθήκης ἐνίοτε λίαν εὐρυχώρου νάρθηκος (Manasija). Τὰ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα ἀποβαίνουσιν εἰς τοὺς ναοὺς τούτους λίαν στενὰ καὶ ἐπιμήκη ὀρθογώνια (εἰκ. 11), καλυπτόμενα κατὰ μὲν τὸ μεγαλύτερον μέρος καὶ δὴ τὸ πρὸς τὸν τροῦλλον εἴτε διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν εἴτε διὰ σταυροθολίων κατὰ δὲ τὸ πρὸς τὰς γωνίας διὰ μικρῶν καὶ ὑψηλῶν τρουλλίσκων ἀναλογίας ἐξωτερικῆς διαμέτρου πρὸς ὕψος περίπου 1:2.

Τέλος εἰς τὴν 3ην κατηγορίαν ἤτοι τῶν μετὰ περιπάτου (ambulatory) ναῶν ὑπάγονται οἱ ἑξῆς 4 ναοί:

1) Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης (τέλους 13ου αἰ.).
2) Οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης (ἀρχῶν 14ου αἰ.).
3) Ἡ Ἁγ. Αἰκατερίνη τῆς Θεσσαλονίκης (14ου αἰ;).

4) Ὁ ἐν Graçanica τῆς Π. Σερβίας (πρὸ τοῦ 1321).

Οἱ ναοὶ οὗτοι παρουσιάζουσι μὲν λόγῳ τῆς προσθήκης τοῦ περιπάτου τετράγωνον μορφὴν ἐν κατόψει (εἰκ. 12) ἀλλ' οἱ τρουλλίσκοι των δὲν δρῶσιν ἀπ' εὐθείας ἀλλ' ἐμμέσως κατὰ τῶν ὠθήσεων τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Εἶναι ἑπομένως καὶ οὗτοι μᾶλλον διακοσμητικοί.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν τῆς Παντανάσσης παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ὑπάγεται εἰς τὴν 1ην κατηγορίαν, τῶν ὀργανικῶν δηλονότι πεντατρούλλων, καὶ δὴ εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ὁμάδα (ἤτοι τῶν ἀρχαιοτέρων)· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι τετράγωνος καὶ μονώροφος, ἀφ' ἑτέρου δὲ στερεῖται καὶ νάρθηκος.

Παρουσιάζουσι δὲ οἱ τῆς πρώτης ὁμάδος ναοὶ πλὴν τῶν ἀνωτέρω καταλεχθεισῶν καὶ ἄλλας διαφορὰς ἀπὸ τῶν τῆς δευτέρας. Πράγματι ἐν ᾧ οἱ 6 πρῶτοι ἔχουσι πάντες τὸν σταυρὸν ἀπ' εὐθείας προσκεκολλημένον εἰς τὰς ἀψῖδας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6, 7 καὶ 9), εἰς τοὺς δευτέρους (εἰκ. 10) παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν δύο τούτων μερῶν χαμηλότερόν τι διαμέρισμα, ὅπερ χαρακτηρίζει τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης[1]. Ἐπίσης ἐν ᾧ οἱ τῆς πρώτης ὁμάδος ναοὶ παρουσιάζουσι ἐπιπέδους τὰς ἐξωτερικάς των ἐπιφανείας, οἱ τῆς δευτέρας ἔχουσι κλιμακώσεις καὶ πλαστικὴν διάρθρωσιν, ἥτις πάλιν εἶνε χαρακτηριστικὴ τῆς σχολῆς τῆς Κ)πόλεως[2]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπίδρασις τῆς Πρωτευούσης εἰς κτήρια τῆς Πελοποννήσου εἶναι αἰσθητὴ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν (Μυστρᾶς, Λεοντάρη) ὁ δὲ ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Παντανάσσης οὐδὲν παρουσιάζει σημεῖον τοιαύτης ἐπιδράσεως, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸν ὡς προγενέστερον τοῦ 1250 καὶ δὴ πιθανῶς ὡς ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Πρὸς τοιοῦτον δὲ χρονολογικὸν καθορισμὸν συμβιβάζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα τῆς τοιχοδομίας του, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ σχῆμα τῶν τριλόβων παραθύρων του, ἅτινα ἔχουσι τὸν μέσον λοβὸν πολὺ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων. Δὲν ἀντιτίθεται δέ, ὡς ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ, τὸ πεντάπλευρον σχῆμα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀφ' οὗ τὸ σχῆμα τοῦτο ἐπανευρίσκεται εἰς τὸν ἐν Μάνῃ, ναὸν τοῦ Σωτῆρος τῆς Γαρδενίτσας[3], ὅστις χρονολογεῖται, κατὰ τὸν Megaw, ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος.

---

[1] Millet, École grecque σ. 55.
[2] Millet, ἔ. ἀ. σελ. 146.
[3] Κατ' εὐγενῆ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Megaw ὁ ναὸς οὗτος δὲν ἔχει τρίπλευρον τὴν μέσην ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς σχεδιάζεται κατὰ παραδρομὴν ὑπὸ τοῦ Traquair, (British Sehool Annual 1908-9 XV πίν. XI) ἀλλὰ πεντάπλευρον.

Η ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΜΥΣΤΡΑ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
(ΑΦΕΝΤΙΚΟΥ)

Γνωστὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀγάπη, ἣν πρῶτοι οἱ Ρωμαῖοι ἐπέδειξαν πρὸς τὴν διὰ πολυχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν ἐπένδυσιν τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν τε δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν αὐτῶν κτηρίων. Ἡ ἐπένδυσις αὕτη δημιουργοῦσα διὰ τοῦ μαρμάρου πολυτελῆ ἐμφάνισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐπέτρεπε τὴν χρῆσιν εὐτελεστέρων ὑλικῶν διὰ τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου (πλίνθων ἢ κοινῆς λιθοδομῆς ἢ χυτῆς τοιχοποιΐας) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κλασσικὴν λίαν δαπανηρὰν συνήθειαν τῆς ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μαρμάρου κατασκευῆς τῶν τοίχων τῶν ναῶν. Τὴν διὰ μαρμάρων ἐπένδυσιν τῶν τοίχων, ἥτις ἐκαλεῖτο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους σκούτλωσις ἢ σκούτλα[1], ἐκληρονόμησαν παρὰ τῶν Ρωμαίων οἱ Χριστιανοὶ ἐφαρμόσαντες αὐτὴν συχνὰ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν βασιλικῶν των. Τὰ διατηρηθέντα μνημεῖα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης κλπ.), ἰδίᾳ δὲ τὰ Ἰουστινιάνεια (Parenzo, Ἁγ. Σοφία) μαρτυροῦσι τρανῶς περὶ τῆς πυκνῆς χρήσεως τῶν πολυχρώμων μαρμάρων, ἣν ἄλλως τε καὶ οἱ συγγραφεῖς συχνάκις ἀναφέρουσι[2], διά τε τὰ δάπεδα καὶ τοὺς τοίχους. Ἡ σκούτλωσις τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ὀρθομαρμάρωσις[3], ἢ καὶ ἁπλῶς μαρμάρωσις[4] ἐξηκολούθησε νὰ ἐφαρμόζεται

[1] Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Du Cange (Gloss. inf. graecitatis) ἀναφερόμενον χωρίον τοῦ Ἥρωνος (Στερεομ. II 22, Γεωμ. 106, 3) ἔχω νὰ προσθέσω τὰ ἑξῆς χωρία ἐπιγραφῶν ἀναφέροντα τὴν σκούτλωσιν ἢ τὸ ρῆμα σκουτλῶ: Σκούτλωσις, Lanckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens, Wien 1892 II σ. 207 ἐπιγρ. 75 καὶ σ. 226 ἐπιγρ. 200. Σκούτλα, J. Keil, Ephesos III 97 ἐπιγρ. 5 καὶ 148 ἐπιγρ. 65. Σκουτλῶ, Heberdey, Österr. Jahreshefte VII 1904 Beibl. 47. Sterrett, Athen. Mitt. VIII, 329. G. Cousin, B.C.H. 1904, 45 *(ἐπαγγειλάμενοι σκουτλώσειν ἀπὸ ἐδάφους μέχρις ὀρόφου τὴν στοὰν τοῦ Ἁδριανείου Ἀντωνινείου γυμνασίου)* πρβ. Wilhelm, Arch. Epigr. Mitt. XX, 85. P. Tannery, Rev. Archéol. XXX (1897) 78. Ἡ λέξις παράγεται ἐκ τοῦ λατινικοῦ scutula, ὅπερ, κατὰ Βιτρούβιον (De architectura VII, I, 4 ἔκδ. Krohn σ. 151) σημαίνει πλάκα δαπέδου ρομβοειδῆ.

[2] Π. Σιλεντιάριος, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 617-646. Προκόπιος, Περὶ κτισμ. 178, 23. 204, 18 (Βόνν.).

[3] Κεδρηνὸς II 31, 19 Κωδινὸς 140, 14. 141, 19 (Βόνν.).

[4] Ἐπιγραφὴ Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901 σ. 28.

εἰς τοὺς μεγάλους ἰδίᾳ ναοὺς καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους μέχρι τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος. Πράγματι, πάντες σχεδὸν οἱ σωζόμενοι μεγάλοι ναοὶ τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος (Ὅσιος Λουκᾶς, Νέα Μονὴ Χίου, Ἅγ. Μᾶρκος Βενετίας, Δαφνὶ κλπ.) διασώζουσι ἢ εἶναι βεβαιωμένον ὅτι εἶχον τὰ κατακόρυφα αὐτῶν τοιχώματα μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν θόλων κεκαλυμμένα διὰ ποικίλων πλακῶν μαρμάρου, τοὺς δὲ θόλους κεκοσμημένους διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων. Ἀπὸ τοῦ $12^{ου}$ ὅμως αἰῶνος καὶ ἑξῆς, εἴτε διότι τὸ σύστημα τοῦτο ἦτο δαπανηρόν, εἴτε διότι ἐθεωρήθη προτιμότερον νὰ χρησιμεύσωσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῶν ναῶν πρὸς τὴν δι' εἰκόνων θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τοῦ κοινοῦ, ἀντικατεστάθη ἥ τε ὀρθομαρμάρωσις καὶ ἡ ψήφωσις διὰ τῆς τοιχογραφίας, κατελθούσης νῦν μέχρι τοῦ δαπέδου. Ἐξαίρεσιν τοῦ μέτρου τούτου ἀποτελεῖ ὁ ἐν Μυστρᾷ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικό), οὗτινος τὸ ἰσόγειον φέρει ὀρθομαρμάρωσιν, καὶ ταύτην ὅμως οὐχὶ ἁπλῆν ἀλλὰ συνδεδυασμένην πρὸς τὴν τοιχογραφίαν. Τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Ἀφεντικοῦ διατηροῦνται σήμερον ἐλάχιστα μόνον τμήματα, δυνάμεθα ὅμως μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας νὰ συναγάγωμεν τὴν ἀρχικὴν διάταξιν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς λεπτομερείας αὐτῆς ἐκ τῶν ἀποτυπωμάτων, ἅτινα αἱ πλάκες ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' οὗ προσεκολλήθησαν ἐπὶ τοῦ τοίχου[1]. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἄρθρου, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διάταξις δὲν εἶχε μελετηθῆ καὶ σχεδιασθῆ μέχρι τοῦδε, ἀφ' οὗ ἢ οὐδόλως ἢ ἀτελῶς καὶ ἐσφαλμένως ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ Struck[2] καὶ τοῦ Millet[3]. Ὡς γνωστὸν ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας ἔχει εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον τὴν μορφὴν βασιλικῆς, εἰς δὲ τὸν ἄνω ὄροφον τὸν τύπον ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ πέντε τρούλλων[4]. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἰσογείου, εἶναι τρίκλιτος, τῶν κλιτῶν χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ τριῶν κιόνων συνενουμένων πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων. Εἰς ἕκαστον κίονα ἀντιστοιχοῦσιν ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ παραστάδες, ἐξοχῆς 0,12, συνενούμεναι πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους κίονας διὰ τόξων. Κατατέμνεται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἕκαστον πλάγιον κλῖτος εἰς 4 διαμερίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται πρὸς ἀνατολὰς πέμπτον, κείμενον εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ἢ τοῦ διακονικοῦ. Ἕκαστον τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων στεγάζεται δι' ἀσπίδος (χαμηλωμένου φουρνικοῦ, calotte), ἥτις ἐκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφίας. Ὁμοίως διὰ τοι-

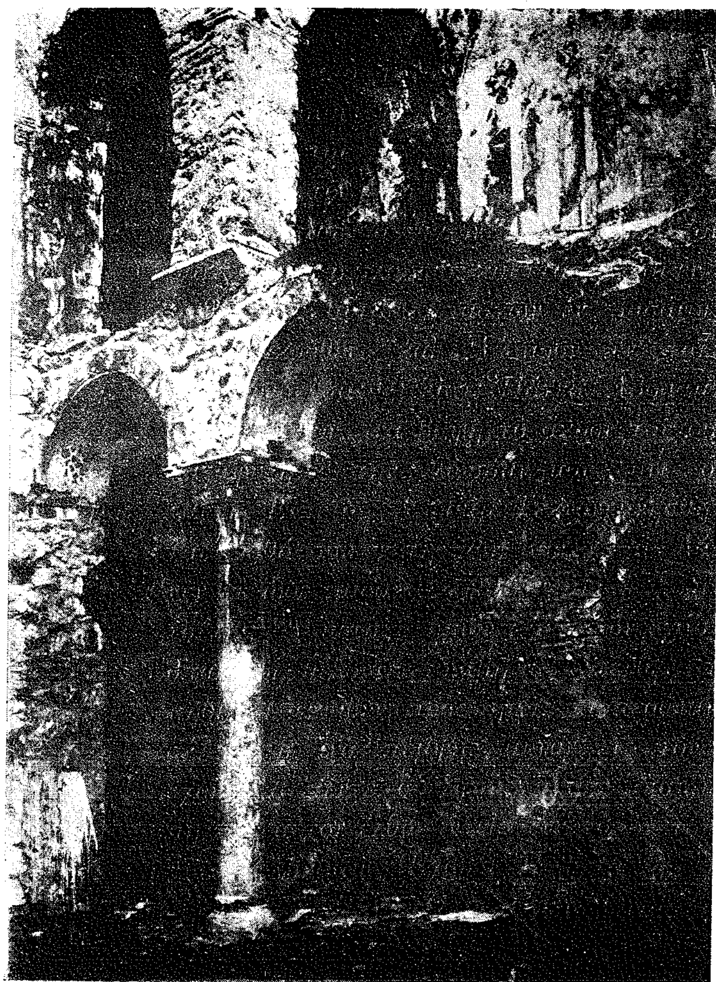
[1] Διὰ τὸ κονίαμα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων συνιστᾷ ὁ Κωδινὸς (140, 7) τὴν μετ' ἐλαίου ἀνάμιξιν αὐτοῦ χάριν μείζονος στερεότητος. Ἀγνοῶ ἂν ἐν Μυστρᾷ ἐφηρμόσθη ὁ παλαιὸς οὗτος κανών, καίτοι ἡ σκληρότης τοῦ σωζομένου κονιάματος καὶ ἡ μέχρι σήμερον διατήρησις αὐτοῦ καθιστῶσι πιθανὴν τὴν ἐν προκειμένῳ ἐφαρμογήν του.

[2] Struck, Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 σ. 94 εἰκ. 37. Ὁ Struck ἀναφέρει δι' ὀλίγων τὴν ὕπαρξιν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐν σελ. 98.

[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 23,1.

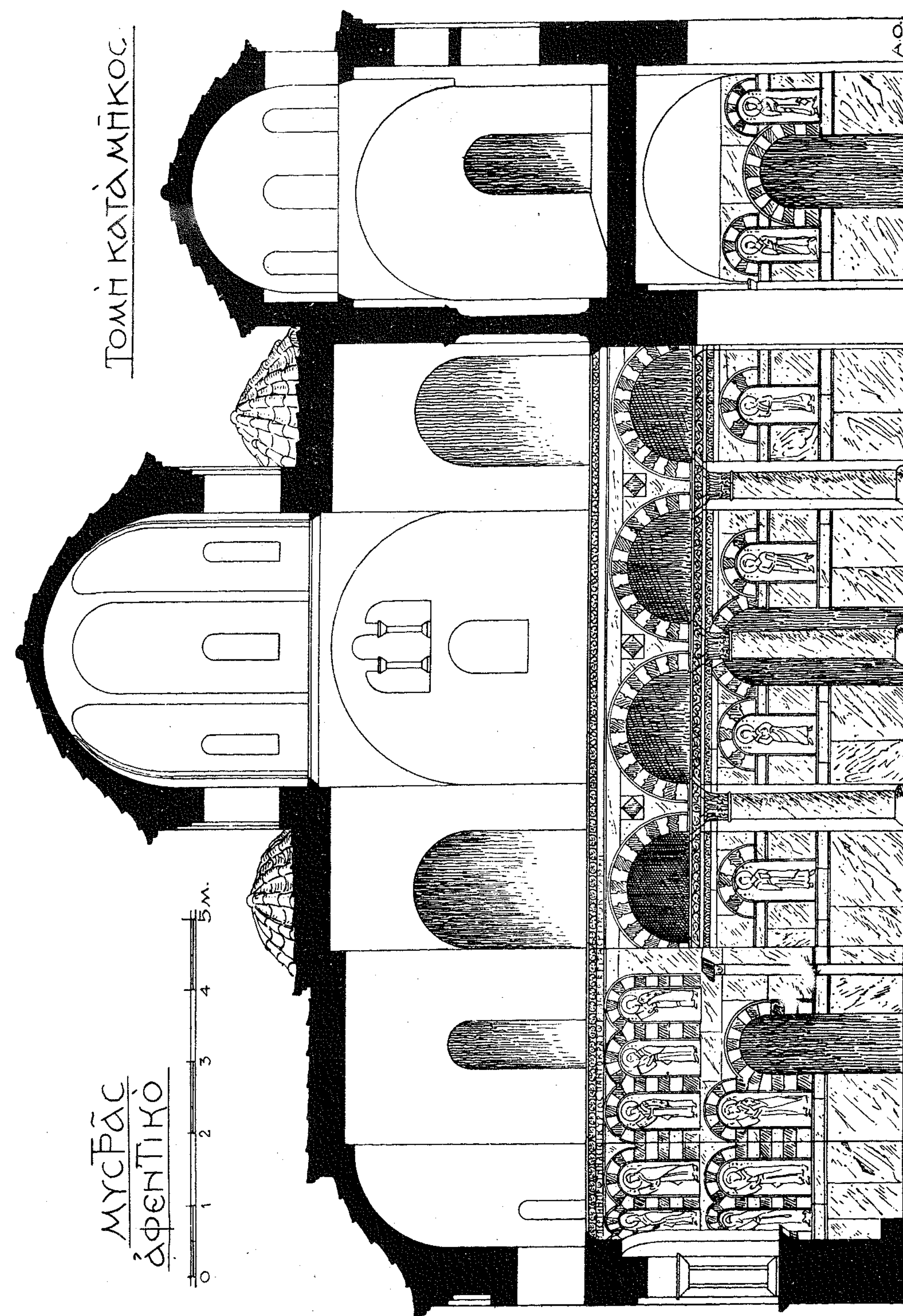
[4] Ὅρα περὶ τοῦ τύπου τούτου τὰ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ γραφέντα.

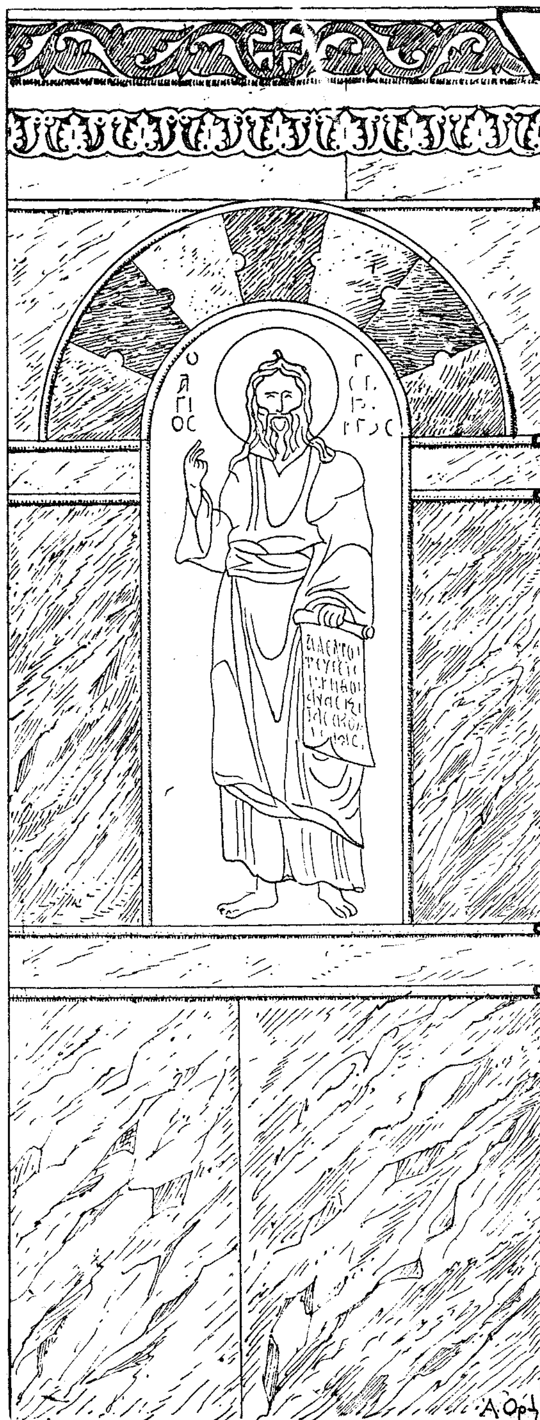
χογραφιῶν ἐκοσμοῦντο καὶ τὰ ὑποβαστάζοντα τὴν ἀσπίδα τόξα ὡς καὶ τὰ ὑπεράνω καὶ μεταξὺ τῶν παραστάδων ἡμικυκλικὰ τύμπανα τοῦ τοίχου. Κάτωθεν τῶν τόξων ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ἐκαλύπτετο δι᾿ ὀρθομαρμαρώσεως,

Εἰκ. 1. Ἄποψις τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ (φωτ. Γεωργιάδου).

κατὰ τὸ σύστημα, ὅπερ παρίσταται ἐπὶ τοῦ παρατιθεμένου σχεδίου γενικῆς ἀναπαραστάσεως καὶ λεπτομερείας αὐτῆς (εἰκ. 3). Ὡς παρατηρεῖ τις ἡ διὰ μαρμάρων καλυπτομένη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, ἀκολουθοῦσα τὸν κλασσικὸν κανόνα, διαιρεῖται καὶ ἐνταῦθα εἰς τρεῖς καθ᾿ ὕψος ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν κατωτάτη ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθοστατῶν ἤτοι μεγάλων ὀρθῶν πλακῶν, ὕψους ὡς

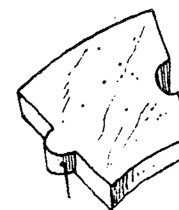
ἔγγιστα 1.30μ. Ἡ ὑπεράνω μεσαία ζώνη, ὕψους 1.60μ., ἔφερεν ἐν ἑκάστῳ τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων ἐπένδυσιν διὰ μικροτέρων πλακῶν καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἐπίμηκες τοξωτὸν πλαίσιον, περιβάλλον τὴν τοιχογραφίαν ἑνὸς ἁγίου· (πλάτος εἰκόνος 0.50, ὕψος 1.20).

Ὁ συνδυασμὸς οὗτος μαρμάρου καὶ τοιχογραφίας εἶναι πρωτότυπος ἅμα καὶ περίεργος· διότι εἰς τὸ μνημειῶδες ὑλικὸν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως θ' ἀνέμενέ τις μᾶλλον τὴν χρῆσιν ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, ὡς συμβαίνει ἐν τῷ ἐν Κ/πόλει ναῷ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας[1]. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπειδὴ ἡ χρῆσις ψηφιδωτοῦ εἰς τὸ ἰσόγειον θὰ συνεπήγετο καὶ τὴν χρῆσιν ὁμοίας μεθόδου καὶ διὰ τὸν ἄνω ὄροφον καὶ τοὺς θόλους, τοῦθ' ὅπερ θ' ἀπέβαινε λίαν δαπανηρόν, ἐγένετο καὶ εἰς τὸ ἰσόγειον χρῆσις τοιχογραφίας.

Τὰ τοξωτὰ περιβλήματα τῶν εἰκόνων ἀπετελοῦντο ἐκ τραπεζοειδῶν θολιτῶν, οἵτινες ἐστερεοῦντο πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν τοῖχον μὲ ἐξαιρετικὰς προφυλάξεις. Οὕτω ἕκαστος τῶν

[1] Millingen, Byzantine churches in C/pel σ. 306 πίν. LXXXVI.

θολιτῶν ἔφερε κατὰ μὲν τὸν ἕνα αὐτοῦ ἁρμὸν ὥσεως ἡμικυκλικὴν ἀπόφυσιν κατὰ δὲ τὸν ἄλλον ὁμοίαν ἡμικυκλικὴν ἐγκοπὴν (εἰκ. 4), οὕτως ὥστε ἡ ἀπόφυσις τοῦ ἑνὸς θολίτου νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐγκοπὴν τοῦ ἄλλου. Ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου δὲ μέρους ἑκάστης ἀποφύσεως ἐνεπηγνύετο, στρεφομένη κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἡ κεφαλὴ μακροῦ σιδηροῦ ἥλου, (εἰκ. 4) οὗτινος ἡ αἰχμὴ εἰσέδυεν εἰς ὀπὴν τοῦ τοίχου, ἐνσφηνουμένη ἐν αὐτῇ τῇ βοηθείᾳ μικρῶν τετραγώνων λίθων, ὧν πλεῖστοι σώζονται κατὰ χώραν (εἰκ. 1).

Εἰκ. 4. Μορφὴ τῶν θολιτῶν

Ἕκαστον τόξον ἀπετελεῖτο ἐξ ἑπτὰ θολιτῶν, μήκους 0.18, περικλειομένων ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὑπὸ λεπτῶν ἐξεχόντων βεργίων ἐκ λεπτοῦ λευκοῦ μαρμάρου τομῆς ἡμικυκλικῆς καὶ πάχους 0.02, ἐκτεινομένων μέχρι τῆς βάσεως τοῦ πλαισίου. Τοιούτων βεργίων εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ ἱκανὰ τεμάχια προερχόμενα ἐκ τῶν εὐθέων τμημάτων. Ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἐκαλοῦντο ταῦτα *ζεύξεις*[2]. Οἱ θολῖται δὲν ἦσαν πάντες ὁμοιόχρωμοι. Ἐκ τῶν τριῶν εὑρεθέντων τεμαχίων ἓν ἔχει χρῶμα ἰῶδες, ἕτερον εἶναι κυανοῦν καὶ τὸ τρίτον εἶναι λευκόν.

Εἰκ. 5. Τὸ ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα τῆς ζωφόρου.

Ἡ ἐναλλαγὴ διαφόρων χρωμάτων θολιτῶν ἦτο ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ὡς διδάσκει ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Θεσσαλονίκης[1]. Ἦτο δ' ἐπίσης ἐν μεγάλῃ χρήσει καὶ ἐν τῇ μουσουλμανικῇ ἀρχιτεκτονικῇ,

[1] Diehl-Le Tourneau-Saladin, Mon. chrét. de Salonique πίν. XVIII.
[2] Κωδινὸς σ. 144 Βόνν. «τὰς ζεύξεις τῶν ὀρθομαρμάρων».

ἥτις μάλιστα ἐφήρμοζε τὸ αὐτὸ σύστημα κλειδώσεως, ὅπερ συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Ἀφεντικό[1].

Ἡ τρίτη καὶ ἀνωτάτη ζώνη τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μαρμαρίνης ζωφόρου καὶ τοῦ ὕπερθεν αὐτῆς λοξοτμήτου γείσου. Ἡ ζωφόρος ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶν, ὧν τὸ ὕψος κατὰ μὲν τὸ νότιον κλῖτος ἦτο 0,23 κατὰ δὲ τὸ βόρειον 0,13. Εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος ἔφερε ζεῦξιν (βεργίον) ἐξέχουσαν, πάχους 0.025. Ἐκοσμεῖτο δ' ἡ ζωφόρος διὰ τοῦ παρατιθεμένου ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος, ὕψους 0.10, (εἰκ. 5) ὅπερ ζωηρῶς ἐνθυμίζει καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τὰ ἀραβουργήματα. Τεμάχια τῆς ζωφόρου διετηρήθησαν τινὰ μὲν κατὰ χώραν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ, (εἰκ. 5) ἄλλα δέ, καταπεσόντα, συνεκεντρώθησαν ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Μυστρᾶ.

Εἰκ. 6. Ὑφαψίδιον.

Τέλος τὸ γεῖσον ἀπετελεῖτο ἐκ λοξοτμήτου ταινίας ὕψους 0,13 ἥτις ἐπὶ μὲν τῶν παραστάδων—ἔνθα σχηματίζει τὰ ὑφαψίδια—ἦτο ἐκ μαρμάρου, φέροντος ὡραίαν ἀνάγλυπτον ἐξ ἑλικοφύλλου ἑκατέρωθεν σταυροῦ διακόσμησιν (εἰκ. 6), κατὰ δὲ τὸν τοῖχον ἐκ κονιάματος προσκολλωμένου ἐπὶ δύο σειρῶν πλίνθων ἐν ἐπεξοχῇ, σωζομένων εἰσέτι κατὰ χώραν. Ἐπὶ τοῦ ἐκ κονιάματος γείσου τούτου εἶχε ζωγραφηθῇ, δι' ἐρυθροῦ πιθανώτατα χρώματος, τὸ αὐτὸ ἑλικόφυλλον κόσμημα, ὅπερ φέρουσι καὶ τὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ τὰ πλάγια κλίτη. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸ μέσον, ὅπερ περιλαμβάνει α) τὴν μεγάλην κόγχην τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τὴν κιονοστοιχίαν.

Τῆς μεγάλης κόγχης ἡ ὀρθομαρμάρωσις εἶχε τὴν αὐτὴν τριμερῆ διαίρεσιν, ἣν καὶ τὰ πλάγια κλίτη μὲ τὰς ἑξῆς μόνον διαφοράς: 1) Ὅτι ἔφερεν ἀντὶ μιᾶς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τοξωτῶν πλαισίων, περιβαλλόντων τὰς εἰκόνας ἱεραρχῶν στρεφομένων πρὸς ἀνατολὰς εἰς στάσιν ³/₄ καὶ κρατούντων ἀνοιγμένα εἱλητάρια (εἰκ. 7). Τὰ πλαίσια ταῦτα ἀπετελοῦντο καὶ ἐνταῦθα ἐκ κλειδωτῶν θολιτῶν καὶ ζεύξεων. 2) Ὅτι ἀντὶ κοσμήματος ἡ μαρμαρίνη ζωφόρος ἔφερεν ἐνταῦθα ἐπιγραφὴν διὰ μεγάλων χαρακτῶν γραμμάτων (ὕψ. 0.11) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἐξέχουσαν ζεῦξιν (εἰκ. 7). Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διετηρήθη μόνον τὸ ἑξῆς μικρὸν τμῆμα... Υ.. ϹΧΑΤΗ ΥΠ..... ἀποκαθίσταται ὅμως ἐξ

[1] Ὅμοιον σχῆμα κλειδώσεως ἀλλὰ μετὰ διπλῆς εἰς ἕκαστον ἁρμὸν ἀποφύσεως, μιᾶς εἰσεχούσης καὶ μιᾶς ἐξεχούσης, εὑρίσκεται εἰς τὸ τόξον τοῦ μιχρὰβ τοῦ συγχρόνου περίπου πρὸς τὸ Ἀφεντικὸ τζαμιοῦ τοῦ Καλαοὺν ἐν Καΐρῳ Rivoira, Architettura musulmana, Milano 1914 σ. 103 εἰκ. 91.

αὐτοῦ εὐκόλως τὸ ὅλον· διότι ὁμοία ἀκριβῶς ἐπιγραφή, ψηφιδωτὴ ὅμως αὕτη, περιέβαλλε τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου[1]. Ἡ ἐπιγραφὴ δ' αὕτη εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῶν προφητειῶν τοῦ Ἀγγαίου (β΄ 9) καὶ λέγει: *Μεγάλη ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτο[υ ἡ ἐ]σχάτη ὑπ[ὲρ τὴν πρώτην λέγει Κύριος Παντοκράτωρ*[2].

Τέλος ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν ὑπεράνω τῶν κιόνων μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου τμημάτων ἀπετελεῖτο ἐκ θολιτῶν μὲν διὰ τὰ τόξα, ἐκ πλακῶν δὲ μαρμάρου διὰ τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τρίγωνα (εἰκ. 2). Οἱ θολῖται τῶν τόξων, ὧν τρεῖς διετηρήθησαν κατὰ χώραν εἰς τὴν γέννησιν τοῦ ἄκρου πρὸς ἀνατολὰς τόξου τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ἦσαν μεγαλύτεροι (0.19), ἔφερον δὲ ὁμοίαν πρὸς τὰς ἄλλας κλείδωσιν καὶ ἐξωτερικὴν ζεῦξιν. Ἐκ τῶν τριῶν σωζομένων θολιτῶν ὁ εἷς ἔχει βαθέως κυανοῦν, σχεδὸν μέλαν, χρῶμα, ὁ δεύτερος λευκόν, ὁ δὲ τρίτος ἰῶδες[3].

Εἰκ. 7.
Εἰκόνες ἐπισκόπων ἐκ τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

[1] Ὅρα εἰκόνα τῆς Πλατυτέρας ταύτης παρὰ Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 εἰκ. 74.

[2] Ἡ ἐπιγραφὴ παρὰ Γ. Λαμπάκη, Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889 σ. 136.

[3] Ἐναλλαγὴν χρωμάτων παρουσιάζουσι καὶ οἱ θολῖται τῶν τόξων τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, οὗτινος τὴν ὀρθομαρμάρωσιν ὁ Millingen ἀνάγει εἰς τὸν 11ον αἰῶνα (Byz. churches in C/pel πίν. LXXXVII). Ὁμοίως ἐναλλαγὴν χρωματιστῶν θολιτῶν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰ τόξα τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris London 1901 πίν. 39, 41 κλπ., Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 εἰκ. 3, 4, 5).

Ὑπεράνω τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐκτείνεται λοξότμητον γεῖσον, *ὁ κοσμήτης* [1], κοσμούμενον δ᾽ ἀναγλύπτου κοσμήματος ἐξ ἐναλλασσομένων ἀνθεμίων [2].

Πλὴν τοῦ κυρίως ναοῦ ὀρθομαρμάρωσιν ἔφερε καὶ τὸ ἰσόγειον τοῦ νάρθηκος. Ἡ διάταξις ἐνταῦθα ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν ὅτι πλαίσια τοξωτὰ δι᾽ ἁγίους ἐτέθησαν ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ τῶν παραστάδων, ἐν ᾧ εἰς τὰ κλίτη οὐδὲν ἴχνος τοιούτου παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν παραστάδων. Οἱ θολῖται τῶν τοξωτῶν πλαισίων τοῦ νάρθηκος ἦσαν ὁμοίως κλειδωτοὶ ἀλλὰ μικρότεροι (μήκους 0.13) καὶ ἔφερον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ζεύξεις. Ἐν ὅλῳ ἐν τῷ νάρθηκι ὑπῆρχον 16 τοξωτὰ πλαίσια. Πλὴν δὲ τῶν τοίχων καὶ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, δι᾽ ὧν ὁ ναὸς ἐπεκοινώνει πρός τε τὰς ἐξωτερικὰς (βόρειον καὶ νότιον) στοὰς καὶ πρὸς τὸν νάρθηκα ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν διὰ πολυχρώμων κλειδωτῶν θολιτῶν.

Εἰκ. 8. Ὁ ὑπεράνω τῆς τοξοστοιχίας κοσμήτης.

Τὰ κυλινδρικὰ ἐσωρράχια τῶν τοξωτῶν τούτων ἀνοιγμάτων παρουσίαζον ἀπομίμησιν ἐπενδύσεως διὰ ἐζωγραφημένου κονιάματος ἀκολουθοῦσαν τὴν διαίρεσιν τῶν 17 θολιτῶν τοῦ μετώπου. Ἡ ἀπομίμησις δ᾽ αὕτη διετηρήθη ζωηρὰ εἰς τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα, δι᾽ ὧν τὰ πλάγια κλίτη συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸν νάρθηκα.

[1] Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλ. τάξεως II, 15 σ. 582 (Βόνν.).

[2] Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα φέρει καὶ ἡ στέφουσα τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ ναοῦ τῆς χώρας ζώνη (Millingen, Byzantine churches in C/ple. σ. 305 εἰκ. 99.

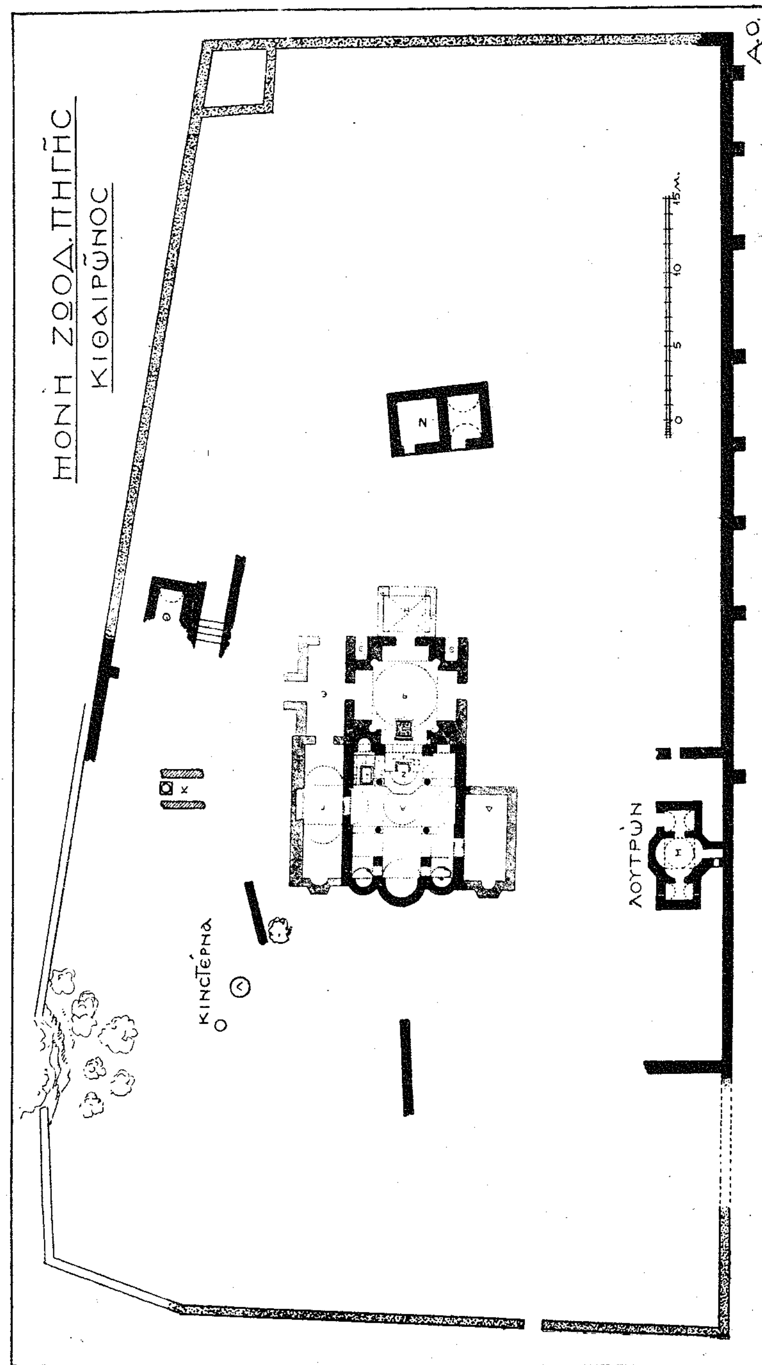
Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΙΘΑΙΡΩΝΟΣ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ – ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

Ὁ ἀνερχόμενος τὸν μαλακὸν πρόβουνον τοῦ Κιθαιρῶνος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐκτισμένη ἡ γνωστὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ὁδεύων πρὸς βορρᾶν πέραν τῆς μονῆς, ἐπὶ ἀτραποῦ ἑλισσομένης διὰ μέσου χλοεροῦ πευκῶνος, φθάνει μετὰ πορείαν τριῶν τετάρτων τῆς ὥρας εἰς μίαν κορυφογραμμήν, ἔνθα οἱ κατακορύφως ἑκατέρωθεν τῆς ἀτραποῦ κεκομμένοι βράχοι σχηματίζουσι κολοσσιαίαν φυσικὴν πύλην, καλουμένην ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων Πόρτες. Ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου ἡ πρὸς βορρᾶν ἄποψις παρουσιάζει τοπίον τελείως διαφόρου χαρακτῆρος τοῦ πρὸς νότον. Τὸ χαρωπὸν πράσινον πεῦκον ἐπάνω εἰς τὸ ἐρυθρὸν χῶμα ἀντικαθίσταται ἀποτόμως ἀπὸ χαμηλοὺς ἀγρίους θάμνους προβάλλοντας ἀπὸ ἔδαφος τεφρόν, τραχύ, βραχῶδες. Αἱ γραμμαὶ τῶν βουνῶν δὲν ἔχουν τὴν ἁπαλότητα τῶν βουνῶν τῆς Μεγαρίδος. Τὸ τοπίον εἶναι ἐν συνόλῳ βαρύτερον καὶ μελαγχολικώτερον, ἁγνῶς Βοιωτικόν. Ἡ κορυφογραμμὴ ἀποτελεῖ πράγματι τὸ ὅριον Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Πέραν πρὸς βορρᾶν μία βαθεῖα, πολύπτυχος κοιλὰς ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ προβούνου, διασχιζομένη ἀπὸ μικρὰς ράχεις καὶ περιβαλλομένη ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς βουνοσειρὰς τοῦ Κιθαιρῶνος. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πτυχὰς τῆς κοιλάδος αὐτῆς, ἡμίσειαν περίπου ὥραν ἀπὸ τὸν αὐχένα πρὸς τὰ βορειοανατολικά, εἶναι κεκρυμμένη μικρὰ βυζαντινὴ μονὴ ἐγκαταλελειμμένη, τῆς ὁποίας ποὺ καί που λειτουργεῖ ὁ πρὸ πεντήκοντα περίπου ἐτῶν, φροντίδι τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Δερβενοσάλεσι ἀνακτισθεὶς ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Παναγίας καὶ ἐπονομασθεὶς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, προφανῶς λόγῳ τοῦ ἐντὸς τῆς μονῆς ἀναβλύζοντος πηγαίου νάματος.

Τὴν μονήν, ἄγνωστον εἰς τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἀσχολουμένους [1], ἐπεσκέφθην τὸ πρῶτον τὸ 1926 καθ᾽ ὑπόδειξιν τοῦ ἐκ Δερβενοσάλεσι καθηγητοῦ κ. Μιλτ. Παπαμελετίου, ἐδημοσίευσα δὲ τὸν ἐν αὐτῇ βυζαντινὸν λουτρῶνα ἐν τῇ Μοναστηριακῇ ἀρχιτεκτονικῇ μου [2]. Ἤδη προβαίνω εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ τῶν ὑπολοίπων αὐτῆς κτισμάτων, ἅτινα παρουσιάζουσιν οὐχὶ μικρὸν ἐνδιαφέρον.

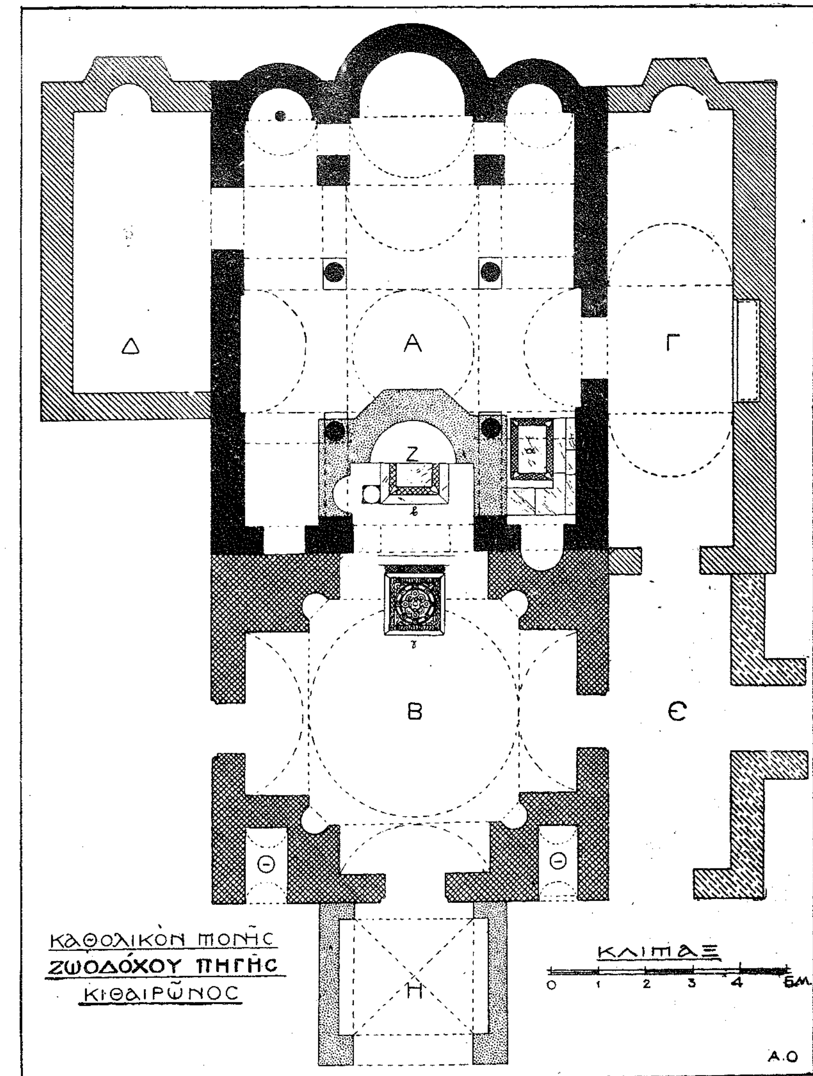
[1] Εἰς τὸν χάρτην τῆς Ἀττικῆς Ἐλευθερουδάκη οὐδόλως σημειοῦται ἡ μονή, εἰς δὲ τὸν χάρτην τοῦ κ. Ι. Σαρρῆ (ἔκδ. Ζηκάκη) ὑπάρχει ἐν τῇ θέσει της σημεῖον ἐκκλησίας ἀλλ᾽ ἄνευ ὀνόματος.

[2] Ἀθῆναι 1927 σ. 59 καὶ εἰκ. 92 καὶ 93.

Εἰκ. 1. Γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς τῆς Παναγίας, Ζωοδόχου Πηγῆς.

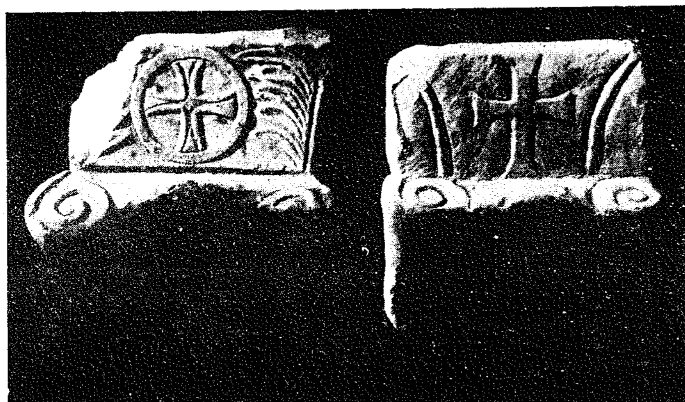
Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τοῦ παρατιθεμένου γενικοῦ διαγράμματος (εἰκ. 1) ἡ μονὴ περικλείεται, ὡς συνήθως, ἐντὸς περιβόλου, οὗτινος ἄλλα μὲν τμήματα, σημειούμενα ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, εἶναι ἀρχικά, ἄλλα δὲ πάλιν,

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῆς Παναγίας μετὰ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ.

σημειούμενα διὰ στιγμῶν, μεταγενέστεραι ἀνακατασκευαὶ καταπεσόντων τμημάτων τοῦ περιβόλου. Τὸ σχέδιον τοῦ περιβόλου εἶναι κατὰ προσέγγισιν ὀρθογώνιον, διευθυνόμενον ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ ἐμβαδοῦ ὡς

ἔγγιστα 3600 τετρ. μέτρων. Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος ἐφ᾽ οὗ εἶναι ἱδρυμένη ἡ μονὴ ἦτο κεκλιμένον πρὸς βορρᾶν, κατεσκευάσθη ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ περιβόλου ἰσχυροτέρα τῶν λοιπῶν διὰ τῆς προσθήκης ἰσχυρῶν ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων (εἰκ. 1) ἐκτισμένων ἀνὰ 5 περίπου μέτρα διὰ μεγάλων λίθων καὶ πλίνθων. Ἡ εἴσοδος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ πάλαι ὡς καὶ σήμερον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, ἥτις εἶναι καὶ ἡ μᾶλλον προσιτή. Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς περιοχῆς ὑψοῦτο τὸ καθολικόν, πέριξ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον τὰ κελλία τῶν μοναχῶν, ἐξ ὧν σήμερον διακρίνονται μόνον δύο πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 1)· τὸ ἓν

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ.

μάλιστα τούτων διατηρεῖ καὶ τὴν θολωτὴν ὀροφήν του. Πρὸς Β. τοῦ καθολικοῦ καὶ πλησίον τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἦτο ἱδρυμένος ὁ λουτρών, (εἰκ. 1, Η) πρὸς νότον δὲ τοῦ ναοῦ διεσώθησαν τὰ στόμια δύο κινστερνῶν, ὡς καὶ τὰ λείψανα κρήνης[1] (εἰκ. 1).

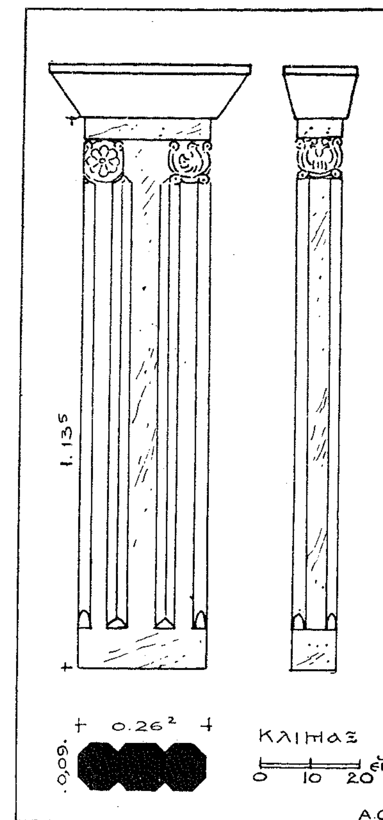
Θὰ ἐξετάσωμεν κατ᾽ ἀρχὰς τὸ καθολικόν, οὗτινος διασώζονται τὰ λείψανα ποὺ μὲν εἰς ὕψος ὀλίγων ἑκατοστῶν ὑπὲρ τὸ ἔδαφος (βόρειος πλευρά), ποὺ δὲ εἰς ὕψος 3,50 περίπου μέτρων (νότιον παρεκκλήσιον).

Τὸ καθολικὸν ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν μερῶν α) τοῦ κυρίως ναοῦ β) τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένου εὐρυχώρου νάρθηκος καὶ γ) ἐκ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ, πρὸς Β. καὶ Ν., προστεθειμένων παρεκκλησίων.

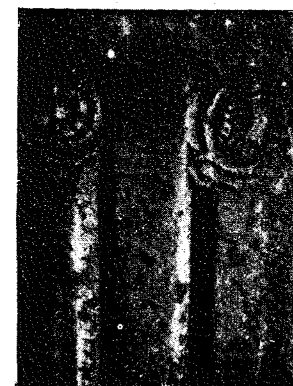
Ὁ κυρίως ναὸς (εἰκ. 2) ἐκτισμένος δι᾽ οὐχὶ κανονικῶν λίθων καὶ ὁριζοντίως παρεμβαλλομένων πλίνθων, εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων κιόνων (εἰκ. 2). Ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἦτο βασιλικὴ συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τὸ τετράγωνον τῶν

[1] Τὰ ἀνωτέρω σημειούμενα μέρη εἶναι τὰ μόνα σήμερον ὁρατά. Ἀνασκαφὴ ἐνεργουμένη ἐνταῦθα θὰ παρουσιάσῃ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα κεκρυμμένα κτίσματα.

κιόνων ὑπάρχουσι ἐπί τε τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου βαθύνσεις (εἰκ. 2), οἷαι παρουσιάζονται συχνὰ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς οὐδέποτε ὅμως εἰς τὰς βασιλικάς. Λόγος τῶν βαθύνσεων τούτων εἶναι, προφανῶς, ἡ ἕνεκα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐλάττωσις τοῦ πάχους τοῦ κάτωθεν τοίχου, χάριν οἰκονομίας ὑλικοῦ. Ἕκαστον τῶν κλιτῶν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ τρούλλου παρεμβάλλεται ἰδιαίτερος χῶρος. Ἀνήκει κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Κωνσταντινουπολιτικῶν τετρακιονίων. Ἐκ τῶν τέσσαρων ἔξω τοῦ σταυροῦ διαμερισμάτων τὰ μὲν ἀνατολικὰ θὰ

Εἰκ. 4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου.

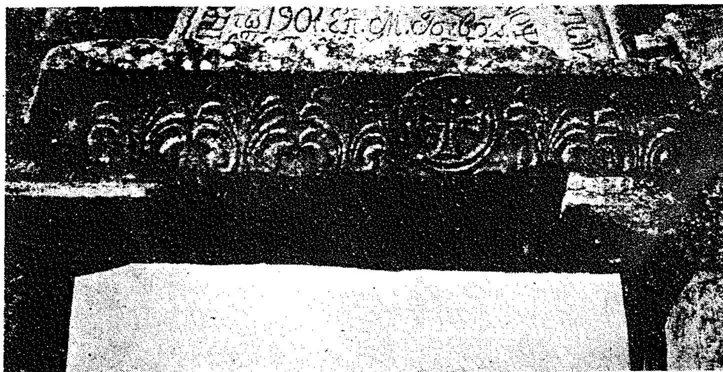
Εἰκ. 5. Ἀνάγλυπτος ῥόδαξ καὶ πτηνὸν ἐπὶ κιονίσκου.

ἐκαλύπτοντο ἐν μέρει μὲν διὰ κυλινδρικῶν θόλων ἐν μέρει δὲ διὰ σταυροθολίων ἢ ἀσπίδων, ὅπως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς πρωτευούσης. Δι᾽ ὁμοίων δὲ θόλων θὰ ἐκαλύπτοντο καὶ τὰ δύο πρὸς δυσμὰς διαμερίσματα, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ τετραγώνου αὐτῶν σχήματος. Κατὰ ταῦτα τὸ καθολικὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρουσιάζει κάτοψιν καθ᾽ ὅλα ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς γειτονικῆς, συγχρόνου περίπου, μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου[1].

Οἱ φέροντες τὸν τροῦλλον κίονες ἦσαν μονόλιθοι ἐκ φαιοῦ γρανίτου. Τούτων θραυσθέντων εἰς δύο διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν τὰ κάτω μέρη (ὕψ. 1,30) καὶ δὴ τῶν μὲν δύο ἀνατολικῶν ἐλεύθερα, τῶν δὲ δύο δυτικῶν

[1] Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 7.

ἐντετειχισμένα ἐν τῷ πρὸ πεντηκονταετίας περίπου κτισθέντι ἱερῷ τοῦ ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος ἀνεγερθέντος ναΐσκου (εἰκ. 2). Πλὴν ὅμως τῶν κατὰ χώραν τεμαχίων διασώζονται ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου τέσσαρα ἄλλα τεμάχια κιόνων, ἅτινα μετὰ τῶν κατὰ χώραν συναπαρτίζουσι μῆκος κορμῶν ἐν

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν ἐπιστύλιον καὶ ἐπιθήματα κιονίσκων παραθύρων ἐντειχισμένα εἰς τὴν πύλην τοῦ νεωτέρου περιβόλου.

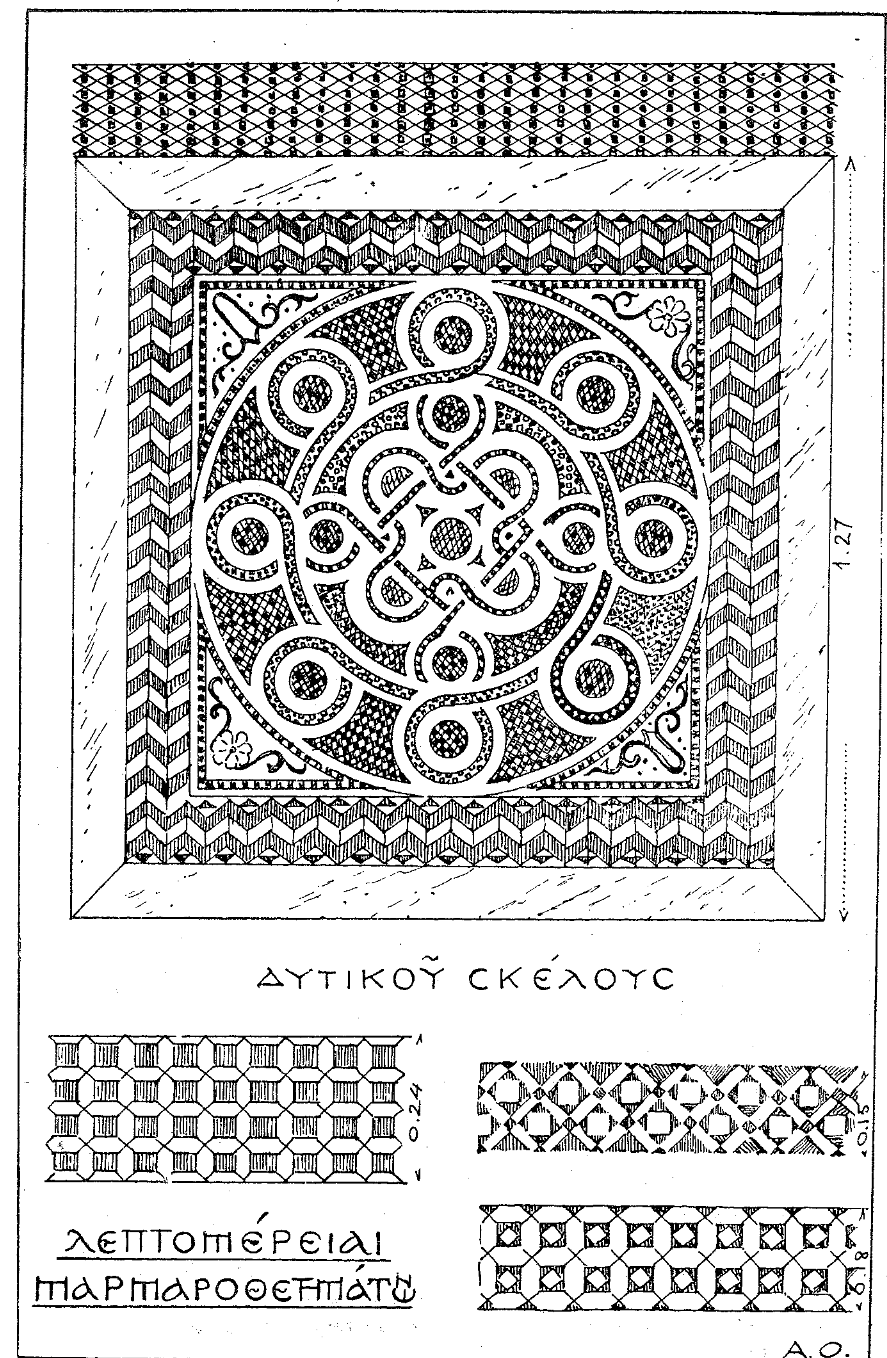
ὅλῳ 13,60 μ. τοὐθ' ὅπερ διαιρούμενον διὰ τοῦ 4 παρέχει ὕψος κορμοῦ ἑκάστου κίονος 3.40 μ.

Ἐπὶ τῶν κορμῶν, φερόντων ἄνω πλατεῖαν ταινίαν, ἔβαινον κιονόκρανα μαρμάρινα ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος, ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λίθου εἰργασμένου (εἰκ. 3). Ὁ ἐχῖνος τοῦ κιονοκράνου φέρει ἓν μόνον ᾠὸν μεταξὺ φύλλων, εἰς δὲ τὰ πλάγια παρουσιάζονται τὰ κλασσικὰ προσκεφάλαια. Τοῦ ἐπιθήματος κεκοσμημένη εἶναι μόνον ἡ μία τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν, πιθανῶς ἡ κάθετος πρὸς τὸ μέσον κλῖτος. Συνίσταται δὲ τὸ κόσμημα αὐτῆς εἰς δύο μὲν κιονόκρανα ἐκ σταυροῦ τεθειμένου ἐντὸς κύκλου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται ἀνὰ ἓν ἡμιανθέμιον (εἰκ. 3), εἰς δύο δ' ἄλλα ἐκ σταυροῦ μεταξὺ δύο φύλλων καλάμου (εἰκ. 3). Τὸ ὁλικὸν ὕψος, κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος, εἶναι 0.32.

Εἰκ. 7. Κυβικὸν κιονόκρανον.

Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο διὰ παραθύρων, διλόβων ἢ τριλόβων, ὧν διεσώθησαν οἱ μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι. Ἕνα τούτων, ἔχοντα τὴν συνήθη ὁριζοντίαν τομὴν παρέχει ἡ εἰκών 4. Τὸ ἄνω μέρος του φέρει συμφυὲς τὸ κιονόκρανον ἐφ' οὗ εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ῥόδαξ ἀφ' ἑτέρου δὲ πτηνὸν

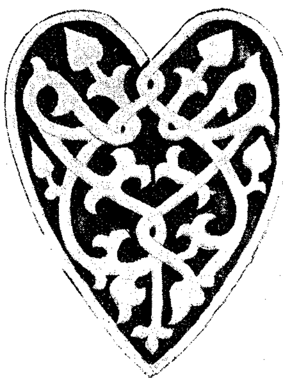
Εἰκ. 8. Μαρμαρόθετήματα τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ.

(εἰκ. 5). Ἐπὶ τῶν κιονίσκων ἔβαινον κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ὧν δύο — μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸν σχεδιασθέντα κορμόν, ἀλλ' εἰς ἄλλους μικροτέρους — εἶναι ἐντετειχισμένα ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἀνατολικῇ πύλῃ τοῦ περιβόλου (εἰκ. 6). Τὰ ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς κοσμήματα εἶναι ῥόδακες. Ἰδιαιτέρου λόγου ἄξιον εἶναι καὶ ἄλλο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κυβικὸν κιονόκρανον, πλευρᾶς 0.22, ἐφ' οὗ εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως δύο πτηνὰ ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου (εἰκ. 7), ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ὀκτάφυλλος ῥόδαξ. Εἰς ποῖον κιονίσκον ἀνῆκε τὸ κιονόκρανον τοῦτο δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

Εἰκ. 9. Τὸ μαρμαροθέτημα γ.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος. Ἐκ τούτου διετηρήθησαν κατὰ χώραν τεμάχιά τινα, ἐξ ὧν ἓν ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ διαμερίσματι (εἰκ. 2, α) καὶ δύο ἄλλα ἐν τῷ δυτικῷ σκέλει τοῦ σταυροῦ καὶ ἔξω αὐτοῦ (εἰκ. 2 β, γ). Τὰ λοιπὰ τμήματα, ἀφαιρεθέντα πρὸ πεντηκονταετίας ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στρῶσις τοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς εἴπομεν, ἐχρησιμοποιήθη ὡς ναὸς εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ, ἐρειπωθέντος. Ἐκ τῶν τριῶν κατὰ χώραν σωζομένων μαρμαροθετημάτων τὸ μὲν τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 2 σχέδιον διὰ *συγκοπῶν*[1] μαρμάρου κυανοῦ καὶ κιτρίνου μὲ 4 καρδίας κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 2, α)· ἐκ δὲ τῶν δύο ἐν τῷ δυτικῷ σκέλει τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν ἀνατολικώτερον (εἰκ. 2, β) εἶναι τετράγωνον φέρον ταινίαν μετὰ τοῦ παρατιθεμένου δικτυωτοῦ σχεδίου καὶ καρδίας κατὰ τὰς γωνίας, τὸ δὲ δυτικὸν εἶναι στρογγύλον μετὰ συνθέτων πλοκῶν ποικιλλομένων διὰ συγκοπῶν λεπτοτάτης τέχνης (εἰκ. 8, 9). Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα ἀποτελεῖ συνδυασμὸν δύο ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ εὑρισκομένων μαρμαροθετημάτων[2].

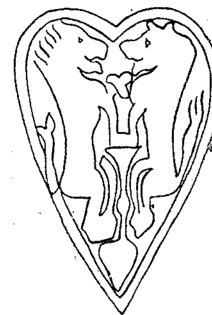

Εἰκ. 10. Καρδιόσχημον κόσμημα.

[1] Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινός. Εὑρίσκεται παρὰ τῷ Συνεχιστῇ τοῦ Θεοφάνους 3, 7: *ἐκ συγκοπῶν δὲ καὶ διαφόρων χροιῶν τὸ ἔδαφος πᾶν.*

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901 εἰκ. 19 καὶ πίν. 31.

Περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ, ἅτινα ἀποσπασθέντα πρὸ πεντηκονταετίας μετεφέρθησαν μᾶλλον ἢ ἧττον ἀλώβητα εἰς τὸν νάρθηκα, σαφῆ ἰδέαν παρέχουσιν ἡμῖν αἱ εἰκόνες 8 καὶ 9. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ συχνὴ χρῆσις καρδιοσχήμων τεμαχίων κατὰ τὰς γωνίας τῶν ὀρθογωνίων θεμάτων. Αἱ καρδίαι αὗται, εἶναι ἄλλοτε μὲν ἀκόσμητοι (εἰκ. 2, α) ἄλλοτε ὅμως καὶ κοσμοῦνται δι' ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων εἴτε ἐκ συμπλεκομένων ἀνθεμίων (εἰκ. 10) ἢ καὶ ἐξ ἀντωπῶν λεόντων (εἰκ. 11).

Εἰκ. 11. Ἀντωποὶ λέοντες.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν τοιχοδομία αὐτοῦ, ἐκτελεσμένη δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ὁριζοντίων στρώσεων πλίνθων δὲν εἶναι ἀσφαλὲς κριτήριον· διότι δυνατὸν εἶναι νὰ ἀνήκῃ τόσον εἰς τὸν $10^{ον}$ ὅσον καὶ εἰς τὸν $13^{ον}$ ἢ $14^{ον}$ αἰῶνα. Ἄλλως τε δὲ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ σώζεται ἐλάχιστον μόνον τμῆμα ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, εἶναι δὲ δυνατὸν τὰ ἄνω μέρη νὰ ἦσαν διαφόρως ἐκτισμένα, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν Ὄμορφην Ἐκκλησιάν, ὅπου κάτω μὲν ἔχομεν ἀκανόνιστον ἄνω δὲ κανονικὴν τοιχοδομίαν[1]. Περισσότερον δύνανται νὰ βοηθήσωσιν ἡμᾶς τὰ ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν κιόνων, τὰ ὁποῖα διασώζουσιν ἀκόμη τὸν παλαιοχριστιανικὸν τύπον, ὅστις, ὡς γνωστόν, διετηρήθη μέχρι τοῦ $10^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος ἂν καὶ ἡ παρουσία καὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἐν τῇ μονῇ ὡς π. χ. τοῦ ἐπιστυλίου της εἰκόνος 6 καθιστᾷ πιθανὴν δευτέραν αὐτῶν χρῆσιν. Κυρίως χρήσιμα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου εἶναι τὰ σωζόμενα γλυπτὰ τεμάχια — κιονόκρανα (εἰκ. 7), πεσσίσκοι (εἰκ. 12), κυκλικὸν πλαίσιον ἡλιακοῦ ὡρολογίου (εἰκ. 13) κλπ., — ἅτινα ἐνετειχίσθησαν εἰς νεωτέρους τοίχους. Τόσον τὰ ἐπὶ τῶν γλυπτῶν τούτων τεμαχίων θέματα, ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν ἐκτέλεσις ὑποδηλοῦσιν ὡς χρόνους κατασκευῆς αὐτῶν τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα τελευτῶντα. Εἰς τὸν αὐτὸν τέλος αἰῶνα πρέπει νὰ ταχθῶσι καὶ τὰ λαμπρὰ μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου, ἰδίᾳ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον γ, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, παρουσιάζει συνδυασμὸν δύο ἐν τῷ καθολικῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εὑρισκομένων θεμάτων. Ἔχων λοιπὸν ὑπ' ὄψει μου πάντα τ' ἀνωτέρω ἀποκλίνω νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ $11^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος[2].

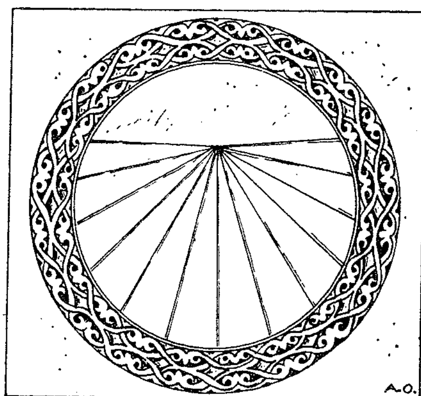

Εἰκ. 12. Πεσσίσκος ἐντειχισμένος.

[1] Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιὰ Ἀθῆναι 1921 εἰκ. 6 καὶ 7.

[2] Ὅτι ἡ μονὴ ὑφίστατο πάντως κατὰ τὰ τέλη τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ πρὸ ἐτῶν εὑρέσεως ἓξ χρυσῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξίου Γ' τοῦ Κομνηνοῦ

β) Ὁ νάρθηξ (εἰκ. 2 Β). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου, ὁ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένος νάρθηξ ἠρειπώθη μὲν καὶ αὐτός, καταπεσόντων τῶν ἄνω αὐτοῦ μερῶν, διετήρησεν ὅμως μέχρι τοῦ 1890 τὰ τειχώματα αὐτοῦ μέχρις ὕψους 3 περίπου μέτρων. Ἐπωφελούμενοι δὲ τῆς μέχρι τοσούτου ὕψους διασώσεως τῶν τοιχομάτων αὐτοῦ προέβησαν οἱ φιλόθρησκοι κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Δερβενοσάλεσι εἰς τὴν μετατροπὴν τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος εἰς ναόν, συμπληρώσαντες αὐτὸν ἀφ᾽ ἑνὸς διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσθήκης τριπλεύρου ἀψῖδος ἱεροῦ ἐξιχθείσης μέχρι τῶν δύο δυτικῶν κιόνων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, οὓς καὶ περιέλαβεν ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ της (εἰκ. 2, Ζ) ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῶν σωζομένων τοιχωμάτων (εἰκ. 13), τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου καὶ τέλος τῆς προσθήκης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑψηλοῦ προστῴου (εἰκ. 2, Η). Ἐπειδὴ δὲ ὁ παλαιὸς νάρθηξ ἐστερεῖτο στρώσεως ἐχρησιμοποιήθησαν χάριν αὐτῆς, ἐξαχθέντα ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, τὰ μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου, ἅτινα ἐτοποθετήθησαν ἐν τῷ νάρθηκι μεθ᾽ ἱκανῆς σχετικῶς ἐπιμελείας ἀλλὰ καὶ μετά τινος ἀταξίας περὶ τὴν διάταξιν, μαρτυρούσης τὴν μὴ ἀρχικὴν αὐτῶν ἐν τῷ νάρθηκι χρῆσιν[1].

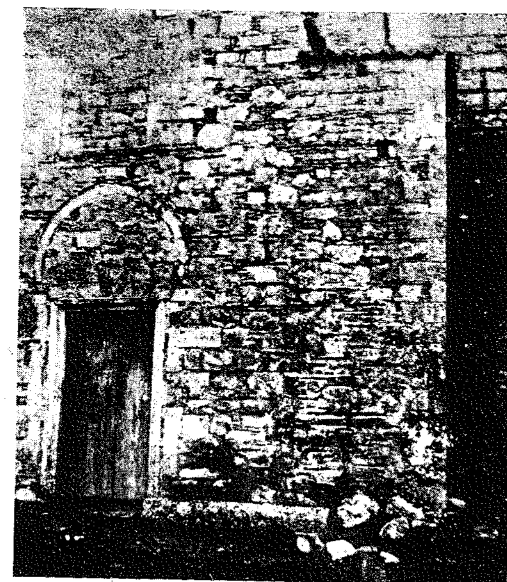
Εἰκ. 13. Ἡλιακὸν ὡρολόγιον.

Ἡ εἰς ἱκανὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος διάσωσις τῶν τοιχωμάτων τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος ἀπεσόβησε τὴν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ ἀλλαγὴν τοῦ σχεδίου τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει, (εἰκ. 2, Β) ἔχει διάταξιν ἀκριβῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ περιγραφέντος ἐν σελ. 21 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου, ἐξωνάρθηκος τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς

(1195-1203). Ἓν τῶν νομισμάτων τούτων μοὶ ἐπέδειξεν ὁ ἐφημέριος τοῦ ἐν Δερβενοσάλεσι ναοῦ Κωνσταντῖνος Παπαμελετίου. Ἔχει δὲ τοῦτο βάρος μὲν 4,40 γρ., διάμετρον δὲ 0,029 καὶ φέρει ἐπὶ μὲν τῆς κυρτῆς αὐτοῦ ὄψεως τὴν ἐπιγραφὴν ΚЄ ROHΘЄI, ἐπὶ δὲ τῆς κοίλης ΑΛЄΞΙWΔЄC ΤΟ ΚЄΙΚΟΜΝ (= *Κ(ύρι)ε βοήθει Ἀλεξίῳ Δεσ(πότῃ) τῷ Κ(υ)ρί(ῳ) Κομν(ηνῷ)*. Τὸ νόμισμα εἶναι παραλλαγὴ τῶν ὑπ᾽ ἀριθ. 5 καὶ 6 τῆς σελ. 600 νομισμάτων ἐν Wroth, Imperial byzantine coins, London 1908.

[1] Περὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ χρήσεως αὐτῶν πρὸς στρῶσιν τοῦ νάρθηκος μ᾽ ἐβεβαίωσεν ὁ παραστὰς κατ᾽ αὐτὴν αἰδεσιμώτατος ἐφημέριος τοῦ ἐν Δερβενοσάλεσι ναοῦ Κωνσταντῖνος Παπαμελετίου, ὅστις καὶ μοὶ ἐτόνισε ὅτι μόνον τὰ δύο ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ νεωτέρου ναοῦ εὑρισκόμενα μαρμαροθετήματα (εἰκ. 2 β καὶ γ) εἶναι ἐν τῇ ἀρχικῇ των θέσει, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ προέρχονται ἐκ τῆς ῥηθείσης μεταθέσεως.

τῆς Θεσσαλίας[1]. Παρουσιάζει δηλαδὴ καὶ οὗτος μικρογραφίαν ὀκταγωνικοῦ ναοῦ, μὲ τέσσαρας καμάρας ἐν σταυρῷ καὶ τέσσαρας μικρὰς ἡμικυλινδρικὰς κόγχας παρεμβαλλομένας μεταξὺ τῶν καμαρῶν ἐν τετραγώνῳ. Εἰς τὰς δύο πρὸς δυσμὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου κατεσκευάσθησαν καὶ ἐνταῦθα ὀρθογώνιοι θολωταὶ κόγχαι (εἰκ. 2, Θ) μὲ ἔξοδον πρὸς δυσμάς. Αἱ κόγχαι δ᾽ αὗται ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἐνταῦθα ὡς τάφοι ἢ χωνευτήρια. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ὑπάρξεως θωρακείου, ὕψους 0,80, φράσσοντος τὴν εἴσοδον τῆς κόγχης, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἐξέχοντος λοξοτμήτου στηρίγματος κατασκευασθέντος εἰς τὸ ὕψος τοῦ θωρακείου καὶ προοριζομένου, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν, ἵνα βαστάσῃ τὴν καλυπτήριον πλάκα τῆς διὰ τῶν τοιχωμάτων τῆς κόγχης καὶ τοῦ θωρακείου σχηματιζομένης σαρκοφάγου.

Εἰκ. 14. Βόρειος πλευρὰ τοῦ νάρθηκος.

Ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τριῶν ἐλευθέρων πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἀνοίγεται θύρα, διαστάσεων 1.20×2.10 (εἰκ. 14), περιβαλλομένη ὑπὸ ἀναγλύπτου μαρμαρίνου πλαισίου, ἄριστα διατηρουμένου. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 15 παρέχει ὁριζοντίαν τομὴν τοῦ πλαισίου. Ὑπεράνω ἑκάστης θύρας διακρίνεται ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ ὑπερημικυκλικὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον (εἰκ. 14).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ νάρθηκος ἔχω νὰ παρατηρήσω, ὅτι καίτοι ἡ τοιχοδομία τῶν παλαιῶν αὐτοῦ μερῶν συνδέεται ὀργανικῶς καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀδυνατῶ νὰ θεωρήσω αὐτὸν σύγχρονον πρὸς τὸν ναόν· διότι αἱ δύο πρὸς ἀνατολὰς ὀγκώδεις γωνίαι τοῦ νάρθηκος φράσσουσι τὰς πλευρικὰς θύρας τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (εἰκ. 2). Αἱ θύραι αὗται ἔφερον ἀρχικῶς πρὸς ὀρθογώνιον νάρθηκα, ὅστις ἐρειπωθεὶς ἢ κατεδαφισθεὶς ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ σωζομένου. Εἰς τὸν παλαιότερον δὲ τοῦτον νάρθηκα ἀνήκει ἀναμφιβόλως τὸ διασωθὲν ἔξω τοῦ δυτικοῦ σκέλους

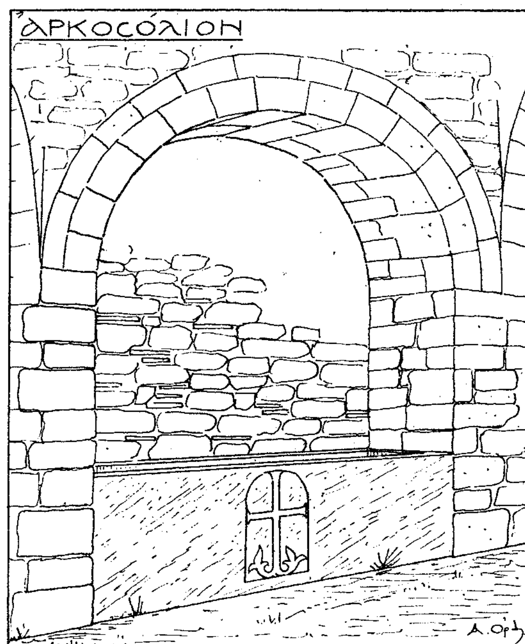
[1] Ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ἐν σελ. 12 καὶ 13 τοῦ παρόντος Α´ τόμου τοῦ Ἀρχείου.

τοῦ σταυροῦ μαρμαροθέτημα (εἰκ. 2, γ) ὅπερ, ὡς εἴπομεν, διετηρήθη κατὰ χώραν. Ὁμοίως καὶ τὰ εἰς τὰς θύρας τοῦ νεωτέρου νάρθηκος τοποθετηθέντα μαρμάρινα πλαίσια θὰ προέρχονται ἐκ τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸν παλαιὸν νάρθηκα, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση διηυρύνθη, αἱ δὲ πλάγιαι ἠχρηστεύθησαν. Κατὰ ταῦτα ὁ σήμερον σωζόμενος νάρθηξ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ναοῦ, κατασκευασθεὶς πιθανῶς τὸν 13ον ἢ 14ον αἰῶνα. Ἡ δὲ ὁμοία τοιχοδομία καὶ σύνδεσις, ἣν παρουσιάζει πρὸς τὰ μικρὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ παρὰ τὸν νάρθηκα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἀνακατεσκευάσθησαν, ἵνα συνδεθῶσι καλύτερον πρὸς τὸν νέον νάρθηκα.

Εἰκ. 15. Ὁριζόντιος τομὴ πλαισίου θυρῶν νάρθηκος.

γ) Τὰ παρεκκλήσια (εἰκ. 2, Γ, Δ). Πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη ἀνὰ ἓν παρεκκλήσιον, συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν ναὸν διὰ θύρας. Ἀμφότερα τὰ παρεκκλήσια εἶναι μονόκλιτα καταλήγοντα πρὸς ἀνατολὰς εἰς μικρὰν ἡμιεξάγωνον κόγχην. Ἐκ τῶν δύο παρεκκλησίων τοῦ μὲν βορείου σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, ἐν ᾧ τοῦ νοτίου διατηρεῖται ὁλόκληρος ἡ νοτία πλευρὰ μέχρις ὕψους 3.50 μ. Εἶναι δὲ τὸ νότιον παρεκκλήσιον πολὺ μακρότερον τοῦ βορείου καὶ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα ἐκαλύπτοντο διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν, ὧν σώζονται τὰ παρὰ τὰς γεννήσεις τμήματα, τὸ δὲ μέσον πιθανῶς δι' ἐγκαρσίας καμάρας τοποθετηθείσης κατὰ προέκτασιν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ. Κάτωθεν δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ παρεκκλησίου κατεσκευάσθη ἐν τῷ μεγάλῳ πάχει (0,90) τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 2) ἀρκοσόλιον καλύπτον τάφον, πιθανῶς τοῦ κτήτορος. Τοῦ τάφου δὲ τούτου, διαμορφωμένου ὡς σαρκοφάγου (εἰκ. 16), διατηρεῖται εἰσέτι κατὰ χώραν ἡ προσθία ἐξ ἰοχρόου

Εἰκ. 16. Τὸ ἐν τῷ νοτίῳ παρεκκλησίῳ ἀρκοσόλιον.

Εἰκ. 17. Ἄποψις τοῦ λουτρῶνος ἀπὸ ΝΔ.

λίθου[1] πλὰξ (ὕψ. 0.875) φέρουσα ἐν τῷ μέσῳ, κάτωθεν ἡμικυκλίου, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 16). Διασώζεται δ' ἐπίσης ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀρκοσολίου καὶ τὸ ἐξέχον λοξότμητον στήριγμα τῆς ἐλλειπούσης καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ τάφου.

Εἰς τὸ νότιον παρεκκλήσιον προσετέθη ἀργότερον πρὸς δυσμὰς εὐρύχωρος νάρθηξ φέρων θύραν πρὸς νότον καὶ πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 2, Κ). Πότε ἀκριβῶς προσετέθησαν τὰ παρεκκλήσια δὲν δύναταί τις νὰ εἴπῃ. Ἴσως νὰ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ὁ λουτρών. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ καθολικοῦ ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ τοῦ παρ' αὐτὸ λουτρῶνος, περὶ οὗ ἐπραγματεύθην καὶ ἐν τῇ Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ (σ. 59 κέ.).

Ὁ λουτρὼν εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 10 περίπου μέτρων πρὸς βορρᾶν τοῦ καθολικοῦ ἔχει δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ περὶ τὰ δύο μέτρα χαμηλότερον τοῦ ναοῦ, λόγῳ τῆς πρὸς βορρᾶν κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Τὸ κτήριον εἶναι κατεσκευασμένον δι' ἐγχωρίων ἀργῶν λίθων μετὰ πλίνθων παρεμβαλλομένων ὁριζοντίως ἀλλ' οὐχὶ κατὰ συνεχεῖς σειράς. Ἡ πρὸς λουτρῶνα ταύτισίς του εἶναι βεβαία, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῶν στυλίσκων τῶν ὑποκαύστων, οὓς φέρει κάτωθεν τῶν δαπέδων του, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ὑπάρξεως πηλίνων σωλήνων ἀγωγῆς ὕδατος, οἵτινες διατρυπῶσι ἐνίους τοίχους τῶν διαμερισμάτων του.

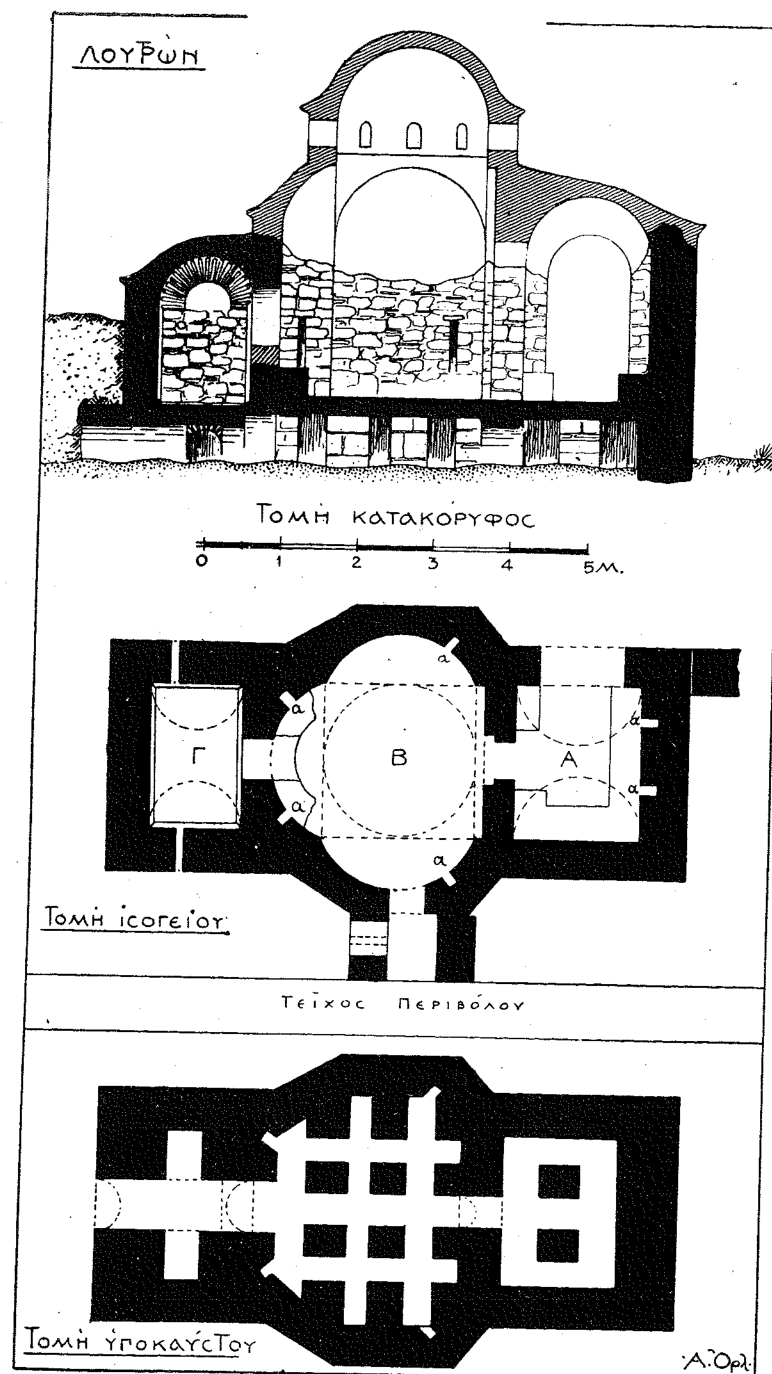
[1] Ὁ ἰόχρους λίθος προερχόμενος ἐκ τοῦ παρὰ τὸ γειτονικὸν χωρίον Κακονισκίρι λατομείου, ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως καὶ εἰς τὴν μονὴν Ὁσίου Μελετίου ὡς καὶ ἐν τῇ στρώσει τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 18) ὁ λουτρὼν ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων 7.45×3.05, βαίνοντος ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ φέροντος ἐν τῷ μέσῳ δύο ἐξέχοντα ἡμιεξαγωνικὰ πτερύγια. Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τρία διαμερίσματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα (Α καὶ Γ) εἶναι ὀρθογώνια, τὸ δὲ μέσον (Β) τετράγωνον φέρον κατὰ τὰς τρεῖς τῶν πλευρῶν αὐτοῦ — ἀνατολικήν, βόρειον καὶ νοτίαν — κόγχας χαμηλωμένας. Καὶ τὰ μὲν ἄκρα ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, ἐν μέρει σωζομένων, τὸ δὲ μέσον θὰ ἐκαλύπτετο ἀναμφιβόλως διὰ σφαιρικοῦ θόλου, εἴτε τυφλοῦ εἴτε μετὰ τυμπάνου φέροντος φωτιστικὰς θυρίδας.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν λουτρῶνα ἐγίνετο διὰ τῆς εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ διαμερίσματος Α εὑρισκομένης μόνης θύρας. Θρανία κτιστά, πλάτους 0.40 καὶ ὕψους 0.38, ἔχοντα τὰς παρειὰς ἐπενδεδυμένας διὰ χονδρῶν πλίνθων, περιέθεον τοὺς τοίχους τοῦ τε διαμερίσματος Α καὶ τοῦ Β, ἅτινα συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ στενοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ἀμφότερα τὰ διαμερίσματα (Α καὶ Β) ἔχουσι τὸ ἐκ χονδρῶν πηλίνων πλακῶν δάπεδον αὐτῶν ἐστηριγμένον ἐπὶ τετραγώνων κτιστῶν στυλίσκων, διατομῆς 0.55×0.40, ὧν τὸ ὁλικὸν ὕψος λόγῳ τῆς ἐπιχώσεως καὶ τῆς σωρευθείσης ἐν τῷ ὑπογείῳ τέφρας δὲν δύναται ἀκριβῶς νὰ ὁρισθῇ. Οἱ κιονίσκοι οὗτοι εἶναι διατεταγμένοι εἰς μικρὰς ἀπ᾽ ἀλλήλων ἀποστάσεις, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει καὶ κατακορύφῳ τομῇ τοῦ λουτρῶνος (εἰκ. 18).

Τὸ τρίτον διαμέρισμα (Γ) διαφέρει τῶν λοιπῶν· διότι οὔτε θρανία κτιστὰ ἔχει παρὰ τοὺς τοίχους οὔτε κάτωθεν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ στυλίσκους ὑποκαύστων, οὔτε δὲ καὶ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας πρὸς τὸ Β ἀλλὰ μόνον διὰ μικρᾶς, ὑψηλὰ τοποθετημένης θυρίδος. Οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδον αὐτοῦ εἶνε ἐπικεκαλυμμένοι διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, αἱ δὲ εἰσέχουσαι ἀκμαὶ αὐτῶν, τόσον αἱ κατακόρυφοι ὅσον καὶ ὁριζόντιαι, φράσσονται διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος τομῆς τετάρτου κύκλου. Πλὴν τῆς πρὸς τὸ Β βλεπούσης θυρίδος φέρει τὸ διαμέρισμα τοῦτο καὶ ἀνὰ μίαν ἄλλην ἡμικυκλικὴν κατὰ τὰς δύο στενὰς αὐτοῦ πλευράς. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ διαμέρισμα Γ ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενή. Ἐπικυροῦται ἄλλως τε τοῦτο καὶ ἐκ τῆς παρουσίας δύο πηλίνων, κυκλικῆς τομῆς σωλήνων, διαμέτρου 0,08, ὧν ὁ μὲν διατρυπᾷ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος παρὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ γωνίαν εἰς ὕψος 1.00 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ὁ δὲ τὸν βόρειον ἐν τῷ μέσῳ καὶ εἰς ὕψος 0.70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τῶν δύο σωλήνων εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ μὲν πρὸς νότον ἐχρησίμευεν ὡς σωλὴν εἰσροῆς τοῦ ὕδατος, ἐρχομένου ἀπὸ τῆς πρὸς νότον εὑρισκομένης πηγῆς (εἰκ. 1), ὁ δὲ πρὸς βορρᾶν ὡς σωλὴν ἐκροῆς αὐτοῦ καὶ διοχετεύσεως εἰς ἑτέραν μικρὰν δεξαμενήν, εὑρισκομένην πρὸς βορρᾶν τοῦ διαμερίσματος Β, ἧς πήλινος σωλὴν διατρυπᾷ τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα (εἰκ. 18).

Ἐκ τῆς γενομένης περιγραφῆς ἐννοεῖ τις ὅτι τὸ μὲν διαμέρισμα Α ἀπε-

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ λουτρῶνος τῆς Μ. Παναγίας.

τέλει τὸ *ἀπόδυτρον*[1], ἤτοι τὸν προθάλαμον τὸ δὲ Β τὸ *θερμόν*. Ἀντιστοιχοῦσι δηλ. τὸ μὲν Α πρὸς τὸ tepidarium, τὸ δὲ Β πρὸς τὸ *caldarium* τῶν Ρωμαίων. Τέλος τὸ Γ ἀπετέλει δεξαμενὴν ὕδατος, πιθανῶς τὴν *ἐμβατὴν*[2] εἰς ἣν εἰσήρχοντο ἢ ἐξ ἧς ἤντλουν οἱ ἐν τῷ θερμῷ λουόμενοι μέσῳ τῆς θυρίδος, ὅπως ἐπίσης ἤντλουν, μέσῳ θυρίδος, καὶ ἐκ τῆς πρὸς βορρᾶν μικροτέρας δεξαμενῆς. Τὸ εἰς τὸ διαμέρισμα Γ εἰσρέον ὕδωρ ἐθερμαίνετο· διότι κάτωθεν τοῦ Γ διέρχεται ὁ ἀπὸ τῆς θερμάστρας (praefurnium) ἀναχωρῶν κτιστὸς κυλινδρικὸς ὀχετός,

Εἰκ. 19. Ἄποψις τοῦ ἀποδύτρου ἀπὸ τοῦ θερμοῦ.

δι' οὗ ὁ θερμὸς ἀὴρ εἰσήρχετο εἰς τὰ κάτωθεν τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β ὑπόκαυστα. Ποῦ ἔκειτο ὁ χῶρος ἔνθα ἠνάπτετο τὸ πῦρ (θερμάστρα, praefurnium) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ πρὶν ἢ δι' ἀνασκαφῆς ἀπομακρυνθῇ ἡ μεγάλη ἐπίχωσις, ἥτις τὸν καλύπτει, πάντως ὅμως θὰ ἔκειτο πρὸς ἀνατολὰς τοῦ λουτρῶνος· διότι ὁ κατὰ μῆκος κυλινδρικὸς ὀχετὸς προχωρεῖ ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ κτηρίου. Ὁ διὰ τοῦ ὀχετοῦ εἰς τὰ ὑπόκαυστα ἐρχόμενος θερμὸς ἀὴρ ἐθέρμαινε τὰ δάπεδα τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β δι' ἀγωγῶν δὲ κατακορύφων, οἵτινες καταλήγοντες ἄνω εἰς τὸ ὕπαιθρον ἐνήργουν τὸ ἕλκυσμα τοῦ πυρός, εἰσήρχετο καὶ εἰς τοὺς χώρους Α καὶ Β, διὰ τμήματος αὐτῶν

[1] Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 194, 8 Πβλ. Κουκουλέν, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. ΙΑ' σ. 220.

[2] Πβλ. Φ. Κουκουλέν, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΑ' σ. 210 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

ἀνοικτοῦ ὑπὲρ **τὰ θρανία** (εἰκ. 18 καὶ 19). Οἱ ἀγωγοὶ οὗτοι εἶναι ἐγκεκομμένοι ἐντὸς τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν διαμερισμάτων Α, καὶ Β, δύο μὲν ἐν τῷ Α, τέσσαρες δὲ ἐν τῷ Β (εἰκ. 18 α, α καὶ εἰκ. 19). Πρόκειται λοιπὸν κυρίως περὶ ἀτμολούτρου ἢ λουτροῦ ἐφιδρώσεως (Dampfbad, Schwitzbad).

Τὸ σχέδιον τοῦ λουτρῶνος τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὁμοιάζει πρὸς τὰ τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων ἁπλῶν λουτρώνων, ἅτινα συνέλεξεν ὁ Pfretzschner[1]. Ἡ εὕρεσίς του εἶναι σπουδαιοτάτη· διότι ἀφ' ἑνὸς μᾶς παρέχει τὸν καλύτερον ἐν Ἑλλάδι σωζόμενον βυζαντινὸν μοναστηριακὸν λουτρῶνα, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ διότι ἐγένετο ἀφορμὴ πρὸς ταύτισιν ὡς λουτρῶνος καὶ τοῦ ὁμοιοσχήμου πρὸς νότον τοῦ καθολικοῦ τῆς ὁμοίως φυσικὴν πηγὴν ἐν ἑαυτῇ περικλειούσης βυζαντινῆς μονῆς τῆς Καισαριανῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ λουτρῶνος τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιΐας του καὶ ἐκ τεμαχίων ἀγγείων εὑρεθέντων κατὰ πρόχειρον καθαρισμὸν αὐτοῦ καὶ φερόντων κίτρινον γάνωμα μετὰ γεωμετρικῶν, καστανῶν ἐγχαράκτων σχεδίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι δὲν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 13ου αἰῶνος.

Καὶ ἤδη περαίνων τὸν περὶ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας λόγον ἀναφέρω ὅτι τὸ ἐπίθετον Ζωοδόχος Πηγὴ φαίνεται ὅτι ἐδόθη εἰς τὴν μονὴν ἐσχάτως. Πάντως βέβαιος εἶναι ὁ παλαιὸς πλοῦτος της, ὅστις παρ' ὅλην τὴν σύλλησιν, ἣν ἡ μονὴ ὑπέστη καὶ ὑφίσταται δυστυχῶς εἰσέτι, προσπίπτει εὐθὺς εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ἐπισκέπτου.

Καθολικὸν πολυσύνθετον, λουτρών, γλυπτὰ καὶ μαρμαροθετήματα λεπτοτάτης τέχνης μαρτυροῦσι περὶ τῆς παλαιᾶς αἴγλης τῆς μονῆς. Τὸ μνημεῖον εἶναι πιθανώτατα βασιλικὸν κτίσμα, ἴσως δὲ τῶν Κομνηνῶν, ὧν τὸ ὄνομα διετήρησε παρεφθαρμένον γειτονικὸν βυζαντινὸν ἐρείπιον ναοῦ καλούμενον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *Κομηνό*. Ἀλλὰ διηρωτώμην, εἶναι δυνατὸν μιᾶς τόσον πλουσίας καὶ ἀνθηρᾶς μονῆς νὰ μὴ διετηρήθη που τὸ ὄνομα; Μία ὑπόνοια μοι ἐγεννήθη: μήπως ἄρα γε ἡ ἐξετασθεῖσα μονή, κειμένη ἐν τῇ γειτονείᾳ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν Θηβῶν εἶναι ἡ μονὴ τῆς Θεομήτορος, ἣν κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου Θεόδωρον Πρόδρομον[2], ἐλθὼν ἐκ Θηβῶν ᾠκοδόμησεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος; Ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ θέσις τῆς μονῆς οὐδόλως ἀντιβαίνουσι πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην· καὶ τὸ σημερινὸν δ' αὐτῆς ὄνομα «τῆς Παναγίας», καίπερ προσλαβὸν ἀργότερον καὶ τὸ ἐπίθετον τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, συμφωνεῖ ἀπολύτως, ὥστε

[1] E. Pfretzschner, Die Grundrissentwickelung der römischen Thermen, Strassburg 1909, 40 πίν. IX εἰκ. 2, 3, 7.

[2] Νικολάου Ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Βίοι Μελετίου τοῦ νέου ἔκδοσις Β. Βασίλειεβσκη ἐν Pravoslavnij Palestinskij Sbornik τ. VI τεῦχ. 2 σ. 48, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου ὁ Ὅσιος Μελέτιος «ὁ Νέος» ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 74.

μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐξετασθεῖσαν μονὴν ὡς ἓν τῶν ἱδρυμάτων τοῦ μεγάλου ἀναμορφωτοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου Ὁσίου Μελετίου, βοηθηθέντος πιθανώτατα πρὸς διακόσμησιν αὐτοῦ παρὰ τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ φίλου καὶ προστάτου Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ.

Η ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πᾶσα νεωτέρα δημοσίευσις μνημείου ὑποτίθεται κατ᾽ ἀρχὴν ὅτι βελτιώνει ἢ προσθέτει νέα στοιχεῖα εἰς προηγουμένας αὐτοῦ ἐκδόσεις. Δυστυχῶς δὲν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι τοῦτο συμβαίνει καὶ διὰ τὸν προφήτην Ἠλίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Τοῦ μνημείου τούτου ἡ κάτοψις ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον —πλὴν ἐσφαλμένως— ἐν ἔτει 1864 ὑπὸ τῶν Ch. Texier καὶ R. P. Pullan ἐν τῷ περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς συγγράμματι αὐτῶν [1]. Ἐκ τούτου παρέλαβον αὐτὴν ἀργότερον εἰς τὰ περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐγχειρίδιά των ὁ Simpson [2], ὁ Holtzinger [3] καὶ ὁ Jackson [4] Ἀργότερον (1908) ὁ N. Kondakov ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ περὶ Μακεδονίας ἔργῳ του, νέαν, ὀρθοτέραν τοῦ ναοῦ κάτοψιν [5]. Τέλος τὸ 1918 οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἀξιολόγου περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης ἔργου—Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin [6]—ἀντὶ νὰ προσαγάγωσιν, ὡς ἔπραξαν διὰ τόσα ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, νέαν λεπτομερῆ κάτοψιν τοῦ προφήτου Ἠλία ἀναπαρήγαγον, παραδόξως, τὴν παλαιὰν κάτοψιν τοῦ Texier «διωρθωμένην—ὡς γράφουσι—ὑπὸ τοῦ H. Saladin κατὰ τὰς σημειώσεις καὶ φωτογραφίας τοῦ M. Le Tourneau». Μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορίσω ποῖαι «διορθώσεις» ἐπηνέχθησαν ὑπὸ

[1] Ch. Texier et R. P. Pullan, Architecture byzantine, Londres 1864 πίν. LII.

[2] F. M. Simpson, A history of architectural developpment, London 1905 I σ. 241 εἰκ. 163.

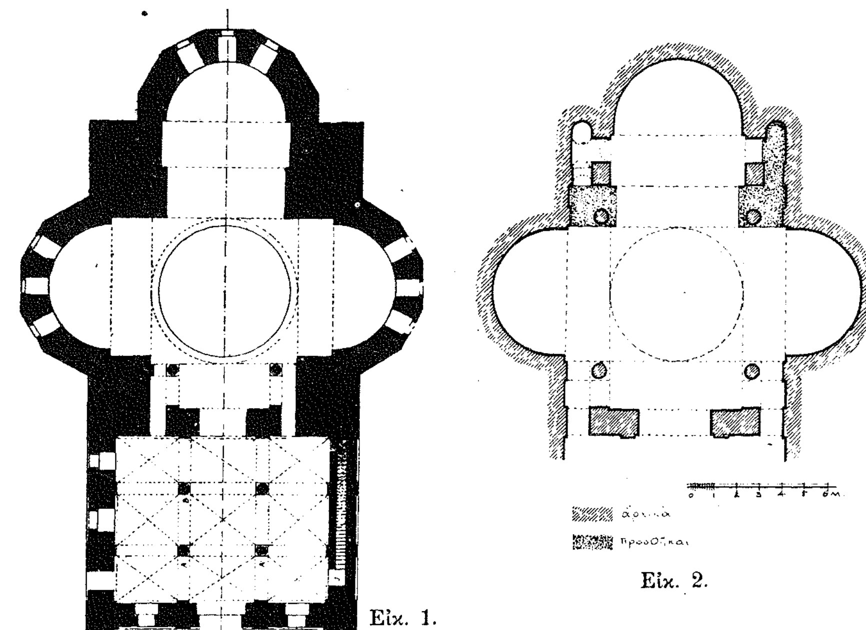
[3] H. Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst, Leipzig 1909 σ. 169 εἰκ. 273.

[4] Th. Gr. Jackson, Byzantine and romanesque architecture, Cambridge 1913 I σ. 136 εἰκ. 33.

[5] N. Kondakov, Makedonija, Πετρούπολις 1909 (Ρωσ.) σ. 116 εἰκ. 54.

[6] Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 σ. 203 εἰκ. 81.

τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Texier [1]· τοῦτο μόνον δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ὅτι ἡ προσφερομένη ὑπὸ τῆς τελευταίας δημοσιεύσεως κάτοψις τοῦ προφήτου Ἠλία περιέχει πολλὰς ἀνακριβείας. Οὕτω π. χ. ἵνα τὰς σπουδαιοτέρας ἀναφέρω: α) οἱ κατὰ τὴν ΝΔ. καὶ ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ σχεδιαζόμενοι ὄγκοι τοιχοποιίας (εἰκ. 1) δὲν ὑπάρχουσι, τῆς χορδῆς τῶν πλευρικῶν χορῶν εὑρισκομένης ἁπλῶς εἰς τὴν προέκτασιν τῶν πλευρικῶν τοῦ ναοῦ τοίχων, ὡς

Εἰκ. 1. Εἰκ. 2.

Κάτοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἠλία τῆς Θεσσαλονίκης.

δεικνύει ἡ εἰκὼν 2, β) ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ δὲν ἐγγράφεται εἰς τὸ τετράγωνον τὸ ἔχον πλευρὰν τὴν μεταξὺ τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀπόστασιν (εἰκ. 1) ἀλλ᾽ εἰς τὸ ἔχον πλευρὰν τὴν ἀπὸ κίονος εἰς κίονα ἀπόστασιν (εἰκ. 2), γ) οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος δὲν πίπτουσιν ἔξω τῆς γραμμῆς τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1) ἀλλ᾽ εἶναι προέκτασις ἐκείνων (εἰκ. 2), ὁπότε ὁ νάρθηξ ἀποβαίνει ἰσοπλατὴς καὶ οὐχὶ εὐρύτερος τοῦ ναοῦ κλπ.

Δὲν εἶναι ἐντούτοις σκοπὸς τοῦ παρόντος σημειώματος ἡ ὑπόδειξις τῶν λαθῶν τῆς δημοσιευθείσης κατόψεως ἀλλ᾽ ἡ ἀναζήτησις τοῦ πραγματικοῦ τύπου, ὃν ἀντιπροσωπεύει ὁ ναὸς τοῦ προφήτου Ἠλία, τύπου ὅστις δὲν ἐγέ-

[1] Παραβάλλων τὰς δύο κατόψεις εὑρίσκω ὅτι ἡ μόνη διαφορά, ἣν παρουσιάζει ἡ νεωτέρα εἶναι ἡ διὰ διακεκομμένων γραμμῶν ἔνδειξις τῶν σταυροθολίων τοῦ νάρθηκος. Κατὰ τἆλλα ἡ κάτοψις τοῦ Texier ἐπανελήφθη ἀμετάβλητος.

νετο ἀντιληπτὸς οὔτε ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν οὔτε ὑπὸ τοῦ τὴν ὀρθοτέραν κάτοψιν δημοσιεύσαντος Kondakov. Τὸν πραγματικὸν τοῦ ναοῦ τύπον διδασκόμεθα ἀπὸ τὴν ὀρθὴν τοῦ μνημείου κάτοψιν (εἰκ. 2) ἐν ᾗ παρατηροῦμεν, ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς δύο δυτικοὺς κίονας, οἵτινες στηρίζουσι τὸν τροῦλλον, ὑπάρχουσι πρὸς ἀνατολὰς δύο μεγάλοι, τετράγωνοι ὄγκοι τοιχοποιίας, οἵτινες, ἐξέχοντες πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ, στενεύουσι τόσον τὸ πρὸς ἀνατολὰς σκέλος τοῦ σταυροῦ, ὥστε νὰ καθιστῶσιν αὐτὸ στενώτερον καὶ αὐτῆς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ τὸ ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης ταύτης τμῆμα εἶναι εὐρύτερον·

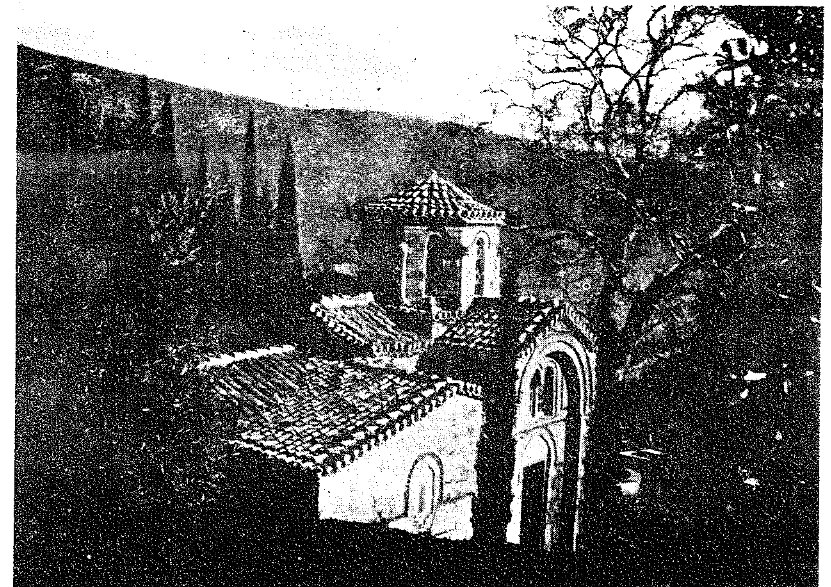
Ἡ ἐντελῶς ἀσυνήθης διάταξις αὕτη γεννᾷ εὐθὺς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι οἱ εἰρημένοι δύο ὄγκοι τοιχοποιίας δὲν εἶναι ἀρχικοὶ ἀλλ᾿ ὅτι κατεσκευάσθησαν, κατά τινα ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν ἐξασθενησάντων κιόνων, οἵτινες θὰ ὑπῆρχον εἰς τὰς γωνίας ταύτας ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας δύο δυτικούς· ὅτι ἑπομένως οἱ δύο τετράγωνοι ὄγκοι τοιχοποιίας περικλείουσιν ἐν τῇ μάζῃ των δύο ραδινοὺς κίονας. Τὴν ὑπόνοιαν ταύτην καθιστάνει βεβαιότητα ἡ κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ ὕπαρξις, εὐθὺς πρὸ τῆς προθέσεως, τμήματος τοῦ στενοῦ βορείου κλίτους, ὅπερ διασώζει οὐ μόνον τοὺς παλαιοὺς αὐτοῦ θόλους ἀλλὰ καὶ λείψανα τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν των. Τοῦ κλίτους λοιπὸν τούτου φράσσεται ὑπὸ τῶν δύο εἰρημένων ὄγκων ἡ ἔξοδος πρὸς τὸ μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα, ὅπερ ἐσχηματίζετο μεταξὺ τοῦ κίονος, τοῦ βορείου τοίχου καὶ τοῦ μετώπου τοῦ χωρίζοντος τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοίχου, διαμέρισμα ἀκριβῶς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ὑφιστάμενον. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς δὲν ἦτο ἀρχικῶς τρίκογχος δικιόνιος, ὡς ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ τρίκογχος τετρακιόνιος ἔχων τοὺς κίονας τοποθετημένους πλησιέστατα πρὸς τοὺς πλευρικοὺς τοίχους ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους τετρακιονίους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης (Ἅγ. Παντελεήμων [1], Ἁγ. Αἰκατερίνη [2]) ἰδίᾳ δὲ εἰς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὄρους [3] (Βατοπέδι, Χελανδάρι, Γρηγορίου, Ξενοφῶντος κλπ.), ὧν τὴν διάταξιν πιστῶς μιμεῖται ὁ Προφήτης Ἠλίας τῆς Θεσσαλονίκης.

---

[1] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monum. chrét. de Salonique πίν. LIV.

[2] Diehl, κλπ. ἔ. ἀ. πίν. LVIII. Ὅρα τὴν κάτοψιν καὶ ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α΄ σελ. 149 εἰκ. 12.

[3] G. Bals, Notita despre arhitectura Sfantului Munte, Bucuresti 1913 σ. 42 καὶ 43. Millet, École Grecque σελ. 129 εἰκ. 63.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος ἀπὸ ΒΔ.

Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΦΙΣΣΑΝ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ὁ ἡμίσειαν ὥραν ὕπερθεν τῆς Ἀμφίσσης ἐπὶ βραχώδους καὶ ἀποτόμου κλιτύος εὑρισκόμενος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην. Μετὰ τὸν Γ. Λαμπάκην, ἐπισκεφθέντα αὐτὸν ἐν ἔτει 1896 [1] καὶ δημοσιεύσαντα φωτογραφικὴν αὐτοῦ ἄποψιν [2], ὁ Struck ἐδημοσίευσε τὴν αὐτὴν εἰκόνα [3], ὁ δὲ G. Millet [4] καὶ ἐσχάτως ὁ H, Megaw [5] ἐδημοσίευσαν λεπτομερείας τῆς σημαντικῆς αὐτοῦ κεραμίνης διακοσμήσεως. Ἔμενον ἐντούτοις ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε ἡ κάτοψις καὶ ἡ τομὴ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ ὁ γλυπτὸς αὐτοῦ διάκοσμος καὶ ἄλλαι τινες ἐνδιαφέρουσαι λεπτομέρειαι, περὶ ὧν πάντων ἔκρινα καλὸν νὰ πραγματευθῶ ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τοῦ Ἀρχείου,

---

[1] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ΄ σ. 39 εἰκ. 8.

[2] Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 30.

[3] Athenische Mitteilungen 1909 σ. 227 εἰκ. 9.

[4] L'école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916 σποράδην.

[5] British School Annual XXXII σ. 90 ἑ. πίν. 30.

τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος ἀποτελεῖ σπουδαῖον καὶ ἄριστα διατηρούμενον βυζαντινὸν μνημεῖον, ὅπερ θὰ ἦτο ἄρτιον ἂν μὴ αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτοῦ τοιχογραφίαι ἐκαλύπτοντο δι' ἀσβεστοκονιάματος.

Ὡς πάντες σχεδὸν οἱ μεσοβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἑλλάδος οὕτω καὶ ὁ τοῦ Σωτῆρος ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον (7.20×7.30), ὅπερ ἀποβαίνει ὀρθογώνιον ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς ἐξοχῆς τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν κογχῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς πρὸς δυσμὰς προσθήκης νάρθηκος (εἰκ. 2).

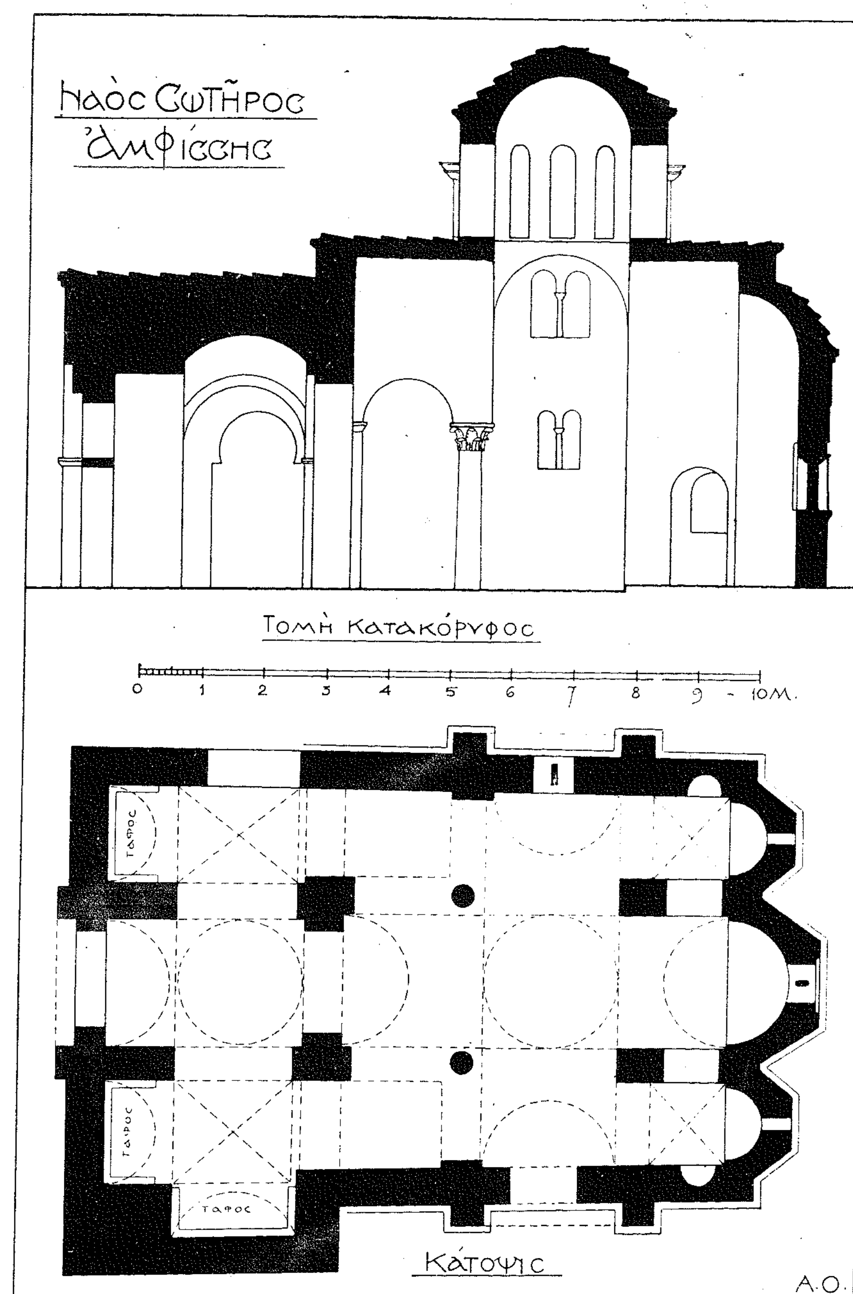
Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸ σχῆμα σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων καὶ δύο τοίχων χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Εἶναι δηλ. τοῦ τύπου τῶν *δικιονίων*[1], οὓς τόσον ἠγάπα ἡ ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος[2]. Καίτοι δ' ὅμως ἡ κάτοψις τοῦ Σωτῆρος παρουσιάζει εἰς τὴν γενικὴν αὐτῆς διάταξιν τὸν ἐπαρχιακὸν δικιόνιον τύπον, ὅμως εἰς τὰς λεπτομερείας της ἐμφανίζει στοιχεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν σχολὴν τῆς πρωτευούσης. Οὕτω π. χ. τὰ τέσσαρα ἔξω τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μικρὰ καὶ χαμηλὰ διαμερίσματα ἀντὶ νὰ καλύπτωνται, ὡς συνήθως ἐν Ἑλλάδι, διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, στεγάζονται τὰ μὲν δύο ἀνατολικὰ διὰ σταυροθολίων, τὰ δὲ δύο δυτικὰ δι' ἀσπίδων (χαμηλωμένων φουρνικῶν, calottes), αἵτινες παρουσιάζονται ὡς λίαν χαμηλωμένα σταυροθόλια. Ἀλλὰ καὶ ἄλλο στοιχεῖον, οὐχὶ σύνηθες εἰς σταυροειδεῖς ναούς, ἐμφανίζει ὁ ναὸς τῆς Ἀμφίσσης: τὰς δύο κατὰ τὴν προέκτασιν ἑκατέρας τῶν ἐγκαρσίων, καμαρῶν τοῦ σταυροῦ ἐξεχούσας ἀντηρίδας, αἵτινες συνενοῦνται ἄνω διὰ τόξου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ἀπαρεγκλίτως σχεδὸν ἁπάντων εἰς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου (Σωτείρα Λυκοδήμου, Ὅσιος Λουκᾶς, Δαφνί, Μονεμβασία) ἐπανευρίσκεται εἰς σταυροειδεῖς ναοὺς μόνον εἰς τὰ ἑξῆς 4 παραδείγματα: Τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τὸ καθολικὸν τῆς Καισαριανῆς, εἰς τὸν ναὸν τοῦ νεκροταφείου τῆς αὐτῆς μονῆς[3] καὶ τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους Κιθαιρῶνος.

---

[1] Ὁ ὅρος *δικιόνιος*, ὃν πρῶτοι καὶ ἀνέκαθεν ἐχρησιμοποιήσαμεν, εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν προτιμώμενος καὶ οὐχὶ ὁ *δίστυλος*. Ὅτι δὲ τὴν μετὰ τῆς λέξεως κιόνιον (καὶ οὐχὶ στῦλος) σύνθεσιν προετίμων οἱ βυζαντινοί, ἀποδεικνύουσι τὰ ἑξῆς παραδείγματα, ἅτινα ἔχω πρόχειρα: *δικιόνιον* Κ. Πορφυρογέννητος περὶ Βασιλ. τάξεως I, 40 (Βόνν.), *ἑξακιόνιον* Κ. Πορφυρογέννητος ἔ. ἀ. I 501 (Βόνν.) *κεφαλοκιόνιον* Κωδινὸς 131, 18 (Βόνν.). Καὶ οἱ ἀρχαῖοι δ' ὁμοίως συχνάκις ἔκαμον χρῆσιν τοῦ οὐσιαστικοῦ *κιόνιον* (πρβλ. Ἥρων Ἀλεξ. ἔκδ. Schöne Leipzig 1903 III, 194 Ath. Mitt. 1906 135, BCH 1905, 572 καὶ τῶν συνθέσεων τοῦ κίων ὡς π.χ. *μετακιόνιον* CIA IV 321, 75 καὶ II 1054, 36. Προστεθήτω δ' ὅτι καὶ πολλοὶ τόποι ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι πλησίον ἀρχαίων κτηρίων μετὰ κιόνων ὀνομαζόμενοι Κιόνια (Τῆνος, Στυμφαλία, Λευκάς, Χίος κλπ.). Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ τῆς λέξεως *κιόνιον* ἐσημείωσεν ὁ Φ. Κουκουλὲς ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Η΄ σελ. 148 σημ. 1.

[2] Millet, L'école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916 σ. 58.

[3] Μαρ. Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 135 εἰκ 13, Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τεῦχ. Γ΄, 1933 σελ. 164 εἰκ. 219.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ κατακόρυφος κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Νάρθηξ. Ὁ ναὸς συγκοινωνεῖ διὰ τριῶν ἀνοιγμάτων πρὸς βαθὺν νάρθηκα ἐκτεινόμενον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ ἐξέχοντα πρὸς νότον. Ὁ νάρθηξ εἶναι διατεταγμένος, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ παρὰ τὸν δυτικὸν καὶ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον τρεῖς ὀρθογωνίους κόγχας καλυπτομένας διὰ κυλινδρικῶν θόλων (εἰκ. 2). Αἱ κόγχαι αὗται ἐχρησίμευον ἀναμφιβόλως ὡς τάφοι· τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῶν, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀρκοσολίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λοξοτμήτων ἐξεχόντων ῥυμῶν, οὓς ἑκάστη κόγχη φέρει εἰς ὕψος 0.80 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, καὶ οἵτινες, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, ἐχρησίμευον ὡς στηρίγματα τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τῶν τάφων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐλλείπουσι σήμερον αἱ ὀρθαὶ πρόσθιαι πλάκες[1]. Οἱ τάφοι θ' ἀνῆκον βεβαίως εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὅμως δυστυχῶς οὐδεμίαν ἔχομεν εἴδησιν.

Εἰς ἑκάστην τῶν τριῶν διαιρέσεων τοῦ κυρίως ναοῦ ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀνὰ ἓν διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος. Ἐκ τούτων τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ σταυροθολίων τὸ δὲ μέσον, ὑψηλότερον τῶν λοιπῶν, δι' ἀσπίδος (εἰκ. 2, τομή). Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος κατὰ μὲν τὰ πλάγια ἦτο μονοκλινὴς μὲ ῥύσιν πρὸς δυσμὰς καὶ ἄνευ τῆς σήμερον παρουσιαζομένης θλάσεως, ἥτις ὀφείλεται εἰς πρόσφατον ἐπέμβασιν τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ· κατὰ δὲ τὸ μέσον ἡ στέγη ἦτο δικλινὴς καὶ κατὰ προέκτασιν τῆς στέγης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀλλ' εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον ἐκείνης.

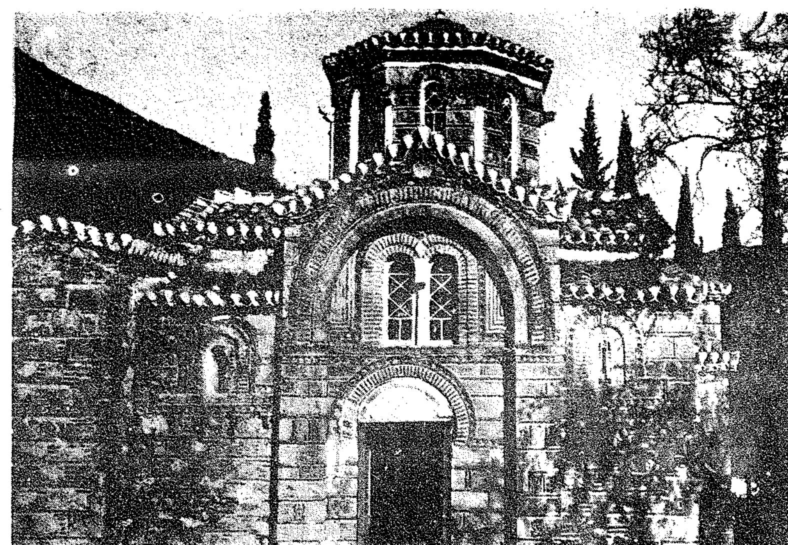
Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ὑψούμενοι ἐπὶ ἐξεχούσης (0.10) εὐθυντηρίας, εἶναι κατεσκευασμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ κανονικῶν κιτρινωπῶν πωρολίθων ἰσοδομικῶς ἐκτισμένων (εἰκ. 1, 3 καὶ 4) καὶ χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων ὁριζοντίως καὶ κατακορύφως διὰ μονῶν ἐρυθρῶν πλίνθων, πάχους 0.023, παρεμβαλλομένου παχέος ἁρμοῦ ἐκ κονιάματος. Μόνον τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὡς καὶ ἡ νοτία καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐκτισμέναι δι' ἀκανονίστων σκληρῶν λίθων, τοποθετημένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις. Τὰ μεταξὺ τῶν λίθων τούτων χάσματα πληροῦνται δι' ἐστιβαγμένων τεμαχίων πλίνθων (εἰκ 3).

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἐμφανίζονται παρὰ τὴν βάσιν τοῦ τοίχου τρεῖς μεγάλοι ὀρθοὶ σταυροὶ (εἰκ. 4) κατεσκευασμένοι διὰ σκληρῶν ὀγκολίθων περιβαλλομένων ἐν μέρει δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Τοιοῦτοι διακοσμητικοὶ σταυροὶ εἶναι συνήθεις εἰς ναοὺς τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος[2].

---

[1] Ὅρα ὁμοίαν διάταξιν εἰς τὸ ἀρκοσόλιον τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῆς Παναγίας τοῦ Κιθαιρῶνος Ἀρχεῖον Α' σελ. 172 ὡς καὶ εἰς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα τοῦ αὐτοῦ ναοῦ (ἔ. ἀ. σ. 171).

[2] Πρβλ. Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τόμ. Α' σελ. 17. Ὅρα σχετικῶς καὶ H. Megaw, British School Annual XXXII σ. 102.

Εἰκ. 3. Νοτία πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

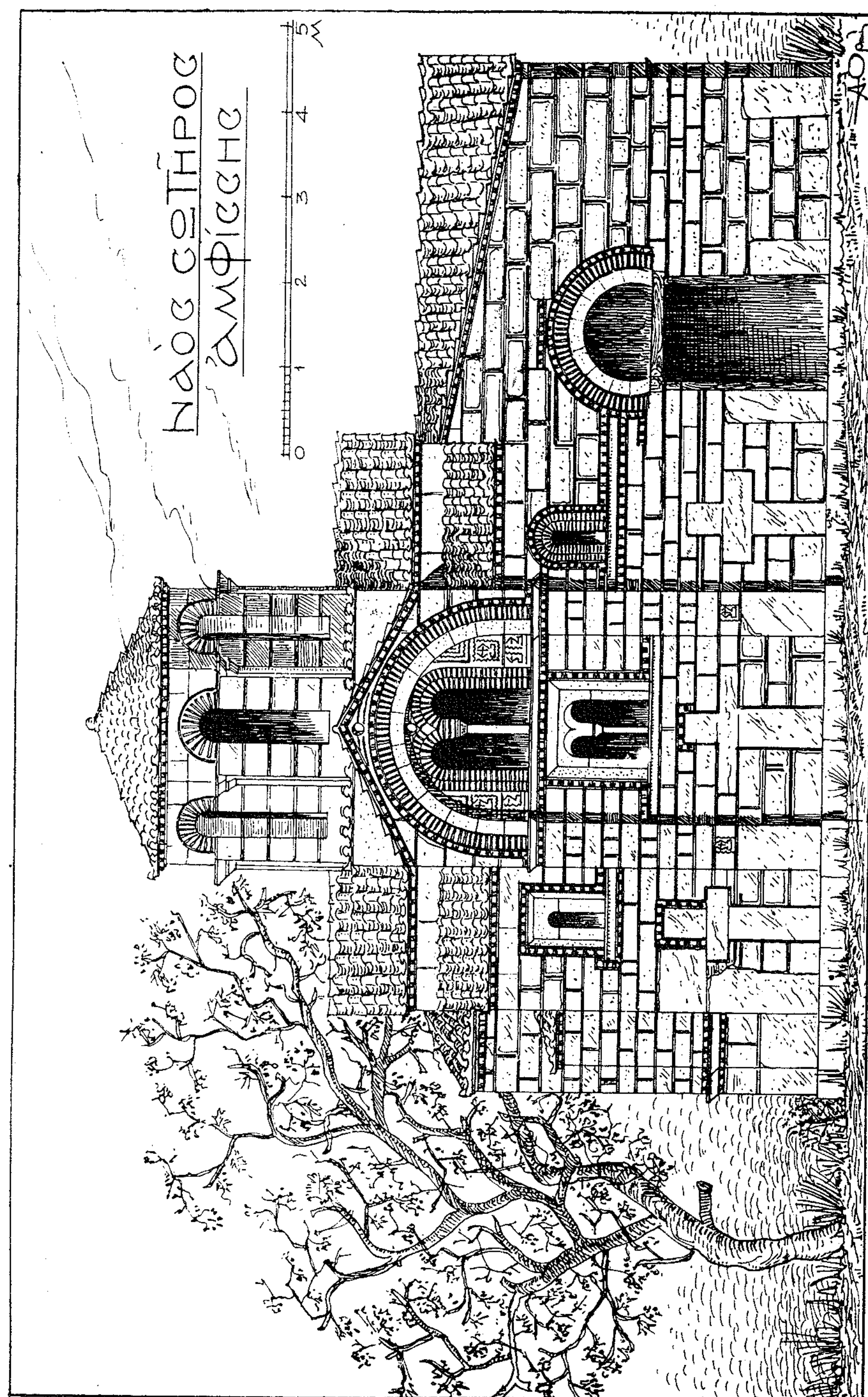
Ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἡ τοιχοποιία διακόπτεται συχνάκις ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συνήθως χρησιμοποιοῦνται εἴτε ὡς ὁριζόντιοι ταινίαι εἴτε ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν τόξων, θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 3, 4, 5), ὡς ἐπίσης καὶ ἀντὶ γείσου. Ἡ τελευταία αὕτη χρῆσις τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἰδιάζει εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος, εἰς οὓς δὲν ἔχει εἰσέτι εἰσαχθῇ τὸ πώρινον λοξότμητον γεῖσον.

Θύραι καὶ παράθυρα. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει μίαν μόνον θύραν εἰσόδου ἀνοιγομένην ἀσυμμέτρως (εἰκ. 2 καὶ 3) μεταξὺ τῶν ἐξεχουσῶν παραστάδων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Τοὐναντίον ὁ νάρθηξ φέρει δύο θύρας, ἐξ ὧν μίαν μεγάλην ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μίαν μικροτέραν κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευράν. Αἱ θύραι δὲν φέρουσι μαρμάρινα πλαίσια· δύο ἐξ αὐτῶν (ἡ νοτία καὶ βόρειος) ἔχουσιν ὡς ὑπέρθυρα τόξα πεταλόμορφα[1] σχηματιζόμενα ἐσωτερικῶς μὲν διὰ πωρολίθων, πλάτους 0.15, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ πλίνθων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἡ ὑπερύψωσις τοῦ τόξου εἰς τὴν καλύτερον σωζομένην βόρειον θύραν εἶναι 0,21. Αἱ γεννήσεις τῶν πεταλομόρφων πωρίνων πλαισίων ἐστηρίζοντο ἐπὶ τοῦ ξυλίνου σκελετοῦ τῆς κάτωθεν θύρας.

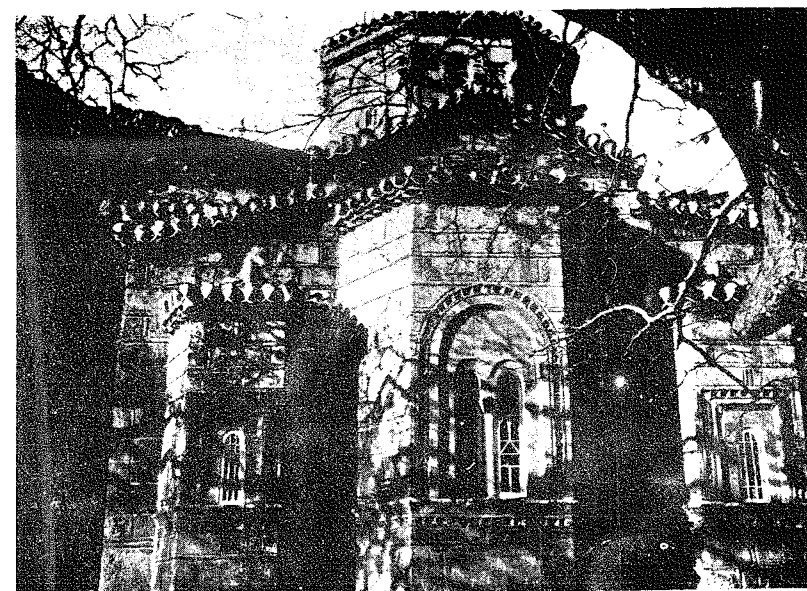
Τὰ φωτίζοντα τὸν ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα παράθυρα εἶναι μονόλοβα δίλοβα ἢ τρίλοβα κατὰ διαφόρους τρόπους ἐκτελεσμένα. Μονόλοβα παράθυρα

---

[1] Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ πεταλομόρφου τόξου ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι βλ. Ὀρλάνδον ἐν Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. ΙΑ' σελ. 411 ἑ.

Εἰκ. 4. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

ἀνοίγονται ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τέσσαρα ἔξω τοῦ σταυροῦ μικρὰ διαμερίσματα καὶ ἓν εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος. Εἶναι δὲ ταῦτα στενὰ καὶ τοποθετημένα εἰς μέγα ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἕκαστον αὐτῶν περιβάλλεται ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἐγγίζει τὸ γεῖσον. Αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι κατερχόμεναι μέχρι τῆς ποδιᾶς περιβάλλουσι τὸ κατώφλιον τοῦ ἀνοίγματος, ὅπερ ἐξέχει ἑκατέρωθεν. Ἐξαίρεσιν κάμνει τὸ παράθυρον τοῦ ΒΑ τμήματος, ὅπερ ἀντὶ πλινθίνων φέρει πώρινα ὀρθογώνια πλαίσια μετὰ λοξοτμήτου πωρίνης παρυφῆς. Τὸ κατώφλιόν του, ὡς καὶ τὸ τοῦ ΒΔ διαμερίσματος, σχηματίζει κοίλη ἐξέχουσα πωρίνη ζώνη (εἰκ. 4).

Μονόλοβα ὡσαύτως, στενὰ παράθυρα (0.20) ἀνοίγονται καὶ εἰς τὰς κόγχας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 5). Ταῦτα περιβάλλονται ὑπὸ πωρίνων ὀρθογωνίων πλαισίων, ἅτινα περιθέει ὀδοντωτὴ ταινία. Εἶναι δὲ ἡ χρῆσις ὀρθογωνίου σχήματος πωρίνων πλαισίων μοναδικὴ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀμφίσσης. Τέλος ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος τοῦ ναοῦ διατρυπᾶται ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς του ὑφ᾽ ἑνὸς ὑψηλοῦ μονολόβου παραθύρου, ὅπερ φέρει ἓν ἁπλοῦν πλίνθινον τοξωτὸν πλαίσιον, ἄνευ ὀδοντωτῆς ταινίας.

Δίλοβα παράθυρα ἀνοίγονται εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς ὑπὸ τὸ τόξον. Τὰ παράθυρα ταῦτα, φέροντα μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς ἀμφικιονίσκους φέρουσι διπλᾶ κλιμακωτὰ πλίνθινα πλαίσια, ἅτινα εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας

διηκούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς. Κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν ἐξωτερικῶν πλαισίων ἐτέθη καὶ ἐνταῦθα ὁ καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς (Ὅσιος Μελέτιος, Ἀφεντικὸ Μυστρᾶ κλπ.) συναντώμενος ῥομβόσχημος πωρόλιθος (εἰκ. 3,4 καὶ 7).

Κάτωθεν τοῦ παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς ἀνοίγεται καὶ δευτέρα δίλοβος θυρὶς μετὰ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου. Ταύτης ὅμως οἱ λοβοὶ καὶ τὰ περιβάλλοντα πλαίσια εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πώρων περιβαλλομένων ὑπὸ λοξοτμήτου ὀρθογωνίου περιβλήματος καὶ πλινθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4). Δίλοβον τέλος παράθυρον ἀνοίγεται καὶ εἰς τὴν μέσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Τὸ παράθυρον τοῦτο χωριζόμενον διὰ μαρμαρίνου κιονίσκου φέροντος ἀνάγλυπτον ἐπίθημα, ἔχει τοὺς λοβοὺς πωρίνους ὑπεράνω δ' αὐτῶν ἡμικυκλικόν, πώρινον ὡσαύτως, τύμπανον περιβαλλόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου περιθωρίου καὶ πλινθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας κατερχομένης μέχρι τῆς ὁριζοντίας πωρίνης ποδιᾶς, ἥτις ἐκτείνεται κατὰ μῆκος καὶ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 5).

Τρίλοβον παράθυρον φέρει ὁ ναὸς ἓν καὶ μόνον, κάτωθεν τῆς καμάρας, εἰς ἣν καταλήγει πρὸς δυσμὰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος. Τὸ παράθυρον τοῦτο (εἰκ. 6) δὲν φέρει κιονίσκους ὡς χωρίσματα ἀλλὰ πλινθίνους πεσσούς, ἔχει δὲ τὸν μὲν μέσον λοβὸν ἡμικυκλικὸν τοὺς δὲ ἄκρους εἰς σχῆμα τετάρτου κύκλου καὶ χαμηλοτέρους τοῦ μέσου, ὥστε τὸ ὅλον τρίλοβον νὰ ἐγγράφεται ὁμολόγως ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς καμάρας. Ἕκαστος λοβὸς περιβάλλεται ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου, πλάτους 0.14, φέροντος ἐξωτερικῶς συνεχῆ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ὑπεράνω ταύτης τὸ ὑπόλοιπον τοῦ τυμπάνου πληροῦται διὰ καμπύλων πλινθίνων στρώσεων. Παράθυρα τοῦ ἀνωτέρω τύπου σπανίζουσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἓν τοιοῦτον, ἀλλὰ τυφλόν, ἀπαντᾶται εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ[1], ἓν ἄλλο εἰς τὸν Ἅγ. Νικόλαον 'στὰ Καμπιά[2], ἓν τρίτον εὑρίσκεται ἀργότερον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ[3] ἐν συνδυασμῷ πρὸς κιονίσκους. Ἡ μορφὴ ὑφ' ἣν παρουσιάζεται ἐνταῦθα τὸ παράθυρον ἰδιάζει εἰς κτήρια τῆς σχολῆς τῆς Κ/πόλεως[4], εἰς τὰ ὁποῖα ἀντὶ πεσσοῦ διαχωριστικοῦ ἔχομεν συχνὰ καὶ κιονίσκον[5].

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ, ἥτις ἐμφανίζεται πλουσιωτέρα κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευράν. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἄνω διλόβου παραθύρου τῆς βορείου καμάρας τὸ τύμπανον ἐπληρώθη ἐξ ὁλοκλήρου ἄνω μὲν διὰ πηλίνων ἑλικοειδῶν ταινιῶν διαταχθεισῶν κατ' ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 7) ἐν δὲ τῷ μέσῳ διὰ σταυρῶν, ἑκατέρωθεν τῶν ὁποίων ἐτέθη ἀνὰ εἷς μηνίσκος μεθ' ὁριζοντίου

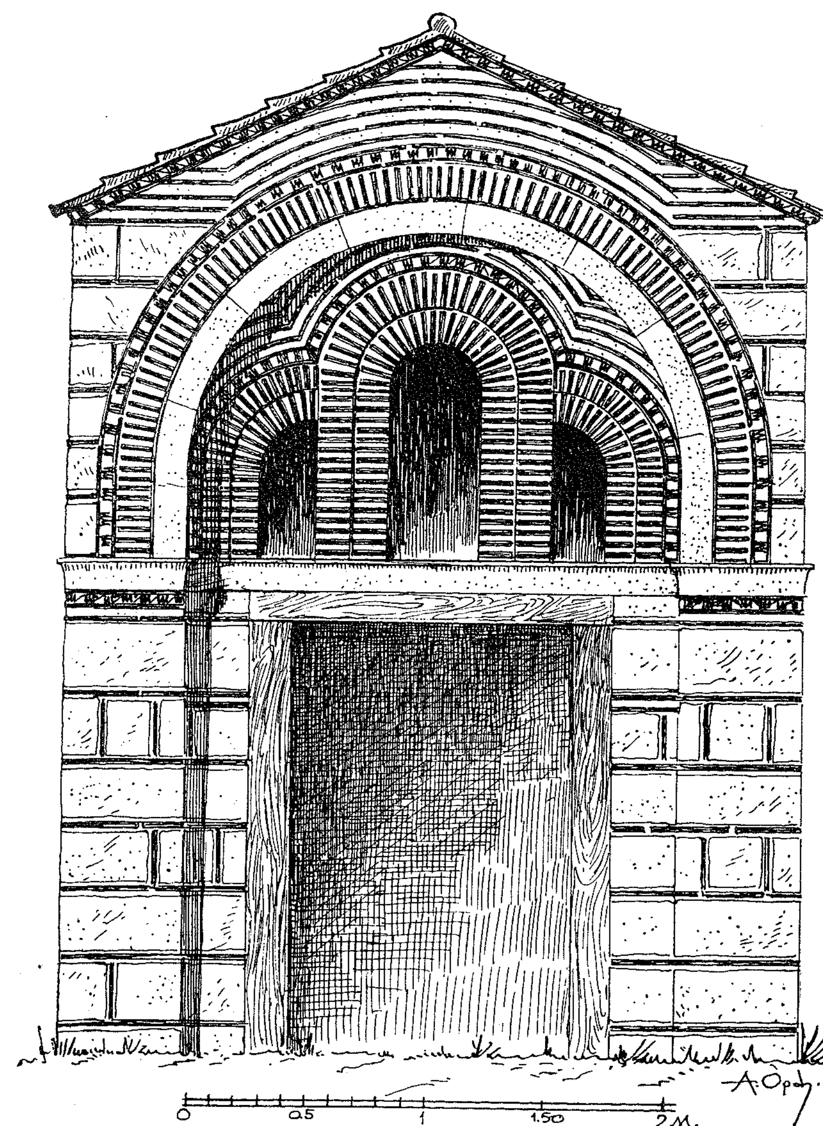
[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 εἰκ. 210.

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1905 πίν. 58.

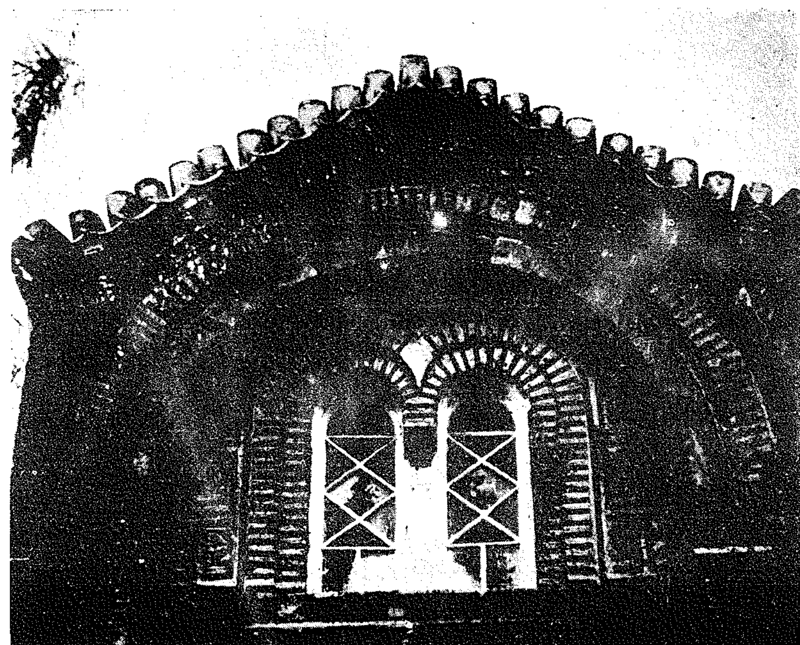
[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris. 1910, πίν. 41, 8.

[4] Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Millet, École grecque σ. 208.

[5] Τοιούτου τύπου εἶναι καὶ τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ Ἀφεντικοῦ, ἅτινα ἀναπαρεστάθησαν ἐσφαλμένως ὡς τρίλοβα παρά τε Struck, Mistra εἰκ. 37 καὶ Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 23, 2. Ὅρα τὸ πραγματικὸν σχέδιον τῶν παραθύρων τούτων ἐν σελ. 155 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

Εἰκ. 6. Τὸ μέσον τμῆμα τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 7. Τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου τοξωτῆς ἀντηρίδος.

βάσεως, σχηματισθέντος οὕτω ἑνὸς κανονικοῦ καὶ ἑνὸς ἀντινώτου Ἀραβικοῦ δύο (εἰκ. 7). Ἡ σύνθεσις αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐξ ἑλικοειδῶν ταινιῶν. Τέλος ἐν τῇ κατωτάτῃ ζώνῃ ἔχομεν δύο βυζαντινὰ ἔψιλον ἀντιμέτωπα βαίνοντα ἐπὶ βάσεων, μεταξὺ δ᾽ αὐτῶν δύο ὀρθὰς ἑλικοειδεῖς ταινίας. Κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ὅμοιον πρὸς τὸ ἄνω περιγραφὲν τῆς δευτέρας ζώνης κοσμεῖ καὶ τὴν ὑπεράνω τῶν ὀρθοστατῶν στρῶσιν τῶν ποδαρικῶν τοῦ τε βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἄλλα δὲ πάλιν κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ὧν τὸ σχέδιον βλέπει τις ἐν εἰκ. 8, παρεντίθενται εἰς κατακορύφους ἁρμοὺς τοῦ κτηρίου μεταξὺ τῶν λίθων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 5 καὶ 8). Ἓν ἐξ αὐτῶν ἔχει τὸ σχῆμα ψαροκοκκάλου[1] (εἰκ. 8, ἄνω ἀριστερᾷ).

Ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Millet[2] καὶ ἐσχάτως ὁ εἰδικῶς τὴν κεραμοπλαστικὴν τῶν βυζαντινῶν ναῶν διακόσμησιν μελετήσας H. Megaw[3], τὰ κεράμινα κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος εἶναι μὲν κουφικὰ ἀλλ᾽ ἐκφυλισμένα,

[1] Ὅμοιον περίπου κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸ Ἄστρος βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Μ. Λουκοῦς, Ὀρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1924 σ. 428 εἰκ. 5.

[2] L'école grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916 σ. 256 εἰκ. 115.

[3] British School Annual XXXII σ. 109.

τοῦθ᾽ ὅπερ χρησιμεύει εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου, περὶ ἧς θέλομεν εἴπει κατωτέρω.

Πινάκια. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰς ἀφθόνους ὀδοντωτὰς ταινίας καὶ τὰ κεράμινα κοσμήματα· ἐνισχύεται καὶ διὰ πινακίων ἢ μᾶλλον σκύφων ἐκ φαγεντιανῆς γῆς, ὧν δυστυχῶς σήμερον διατηροῦνται μόνον αἱ κοιλότητες, ἃς ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι᾽ οὗ συνεκρατοῦντο ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τοιαῦται δὲ κοιλότητες παρατηροῦνται α) εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν ἑκατέρου τῶν ἀετωμάτων βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 3 καὶ 4) καὶ β) ὑπὲρ τὴν συνάντησιν τῶν ἐξωτερικῶν πλινθίνων πλαισίων τῶν ὑπὸ τὰ τόξα διλόβων παραθύρων (εἰκ. 4). Εἶναι λυπηρὸν ὅτι οὐδὲν τεμάχιον τῶν ἀγγείων διετηρήθη οὔτε ἐνταῦθα οὔτε εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς· διότι θὰ ἠδυνάμεθα δι᾽ αὐτῶν νὰ χρονολογήσωμεν ἀσφαλέστερον τὰ διάφορα εἴδη καὶ παραλλαγὰς τῆς βυζαντινῆς ἀγγειοπλαστικῆς, βασιζόμενοι ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν ναῶν ἐφ᾽ ὧν εὑρίσκονται τὰ ἀγγεῖα.

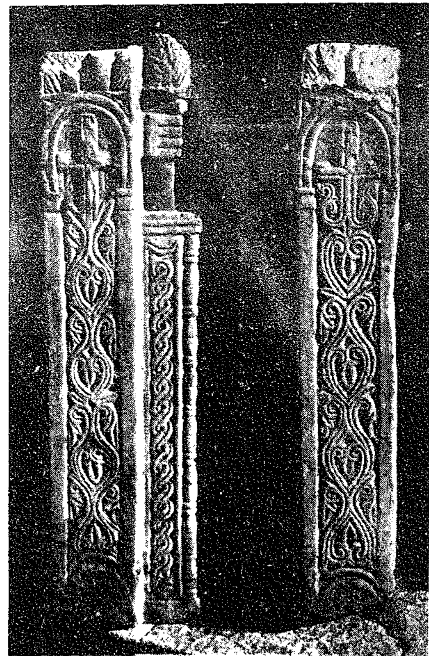

Εἰκ. 8. Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ, ἐκτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων, ἔχει σχῆμα ὀκτάπλευρον, φέρει δ᾽ ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν ὀκτὼ αὐτοῦ ἀκμῶν ἀνὰ ἕνα μαρμάρινον κιονίσκον μετ᾽ ἐπιθήματος. Ὑπεράνω τῶν ἐπιθημάτων σώζονται ἐξέχουσαι μαρμάριναι ὑδρορρόαι (εἰκ. 1 καὶ 3). Τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων μετὰ τῶν ὑδρορροῶν μόλις φθάνει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν γεννήσεων τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων τῶν ἀνοιγμάτων, ἐν ᾧ θ᾽ ἀνέμενέ τις τὰς ὑδρορρόας νὰ ἀνέρχωνται μέχρι τῶν κεράμων. Προσεκτικὴ παρατήρησις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τρούλλου καθιστᾷ φανερόν, ὅτι ἡ νῦν ὑφισταμένη διάταξις τοῦ τρούλλου δὲν εἶναι ἡ ἀρχική. Ὄντως ὁλόκληρος ἡ ζώνη ἀπὸ τῶν ὑδρορροῶν μέχρι τοῦ γείσου τοῦ τρούλλου εἶναι κατεσκευασμένη διὰ πωρίνων μὲν στρώσεων ἀλλ᾽ ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων. Πρόκειται λοιπὸν πιθανῶς περὶ μεταγενεστέρας μετασκευῆς τῆς ἀρχικῆς διατάξεως, ἥτις θὰ εἶχε πιθανώτατα μαρμάρινα τοξωτὰ γεῖσα στηριζόμενα ἐπὶ τῶν ὑδρορροῶν, ὧν δικαιολογεῖται οὕτω ἡ χαμηλὴ τοποθέτησις. Διὰ τῆς παραδοχῆς δὲ τοξωτῶν γείσων ἐξηγεῖται καὶ διατὶ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντα τὰ λοιπά, ἔχουσι σήμερον μόνον ἓν πλίνθινον περιθώριον καὶ δὴ ἄνευ ὀδοντωτῆς ταινίας καθ᾽ ὃν χρόνον τόσον ἄφθονος χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐγένετο εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ

ναοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι παρουσίαζεν ἀρχικῶς οὐχὶ ὁριζόντιον συνεχὲς γεῖσον, ὡς σήμερον, ἀλλὰ κυματοειδές, ὡς πλεῖστοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Λακωνίας.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ συνίσταται κυρίως εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν δύο μεγάλων ἐσωτερικῶν κιόνων, τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων καὶ εἰς τὰ μέλη τοῦ ἐσχάτως διαλυθέντος μαρμαρίνου τέμπλου.

Εἰκ. 9. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου.

Τὰ κιονόκρανα τῶν μεγάλων κιόνων δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς κυλινδρικοὺς μαρμαρίνους κορμοὺς ἐφ᾽ ὧν ἐπικάθηνται· διότι ἔχουσι σχῆμα ἐλλειψοειδές, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι προέρχονται ἐξ ἀμφικιονίσκων παραθύρων μεγάλης χριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης, δι᾽ ὧν κοσμοῦνται, ἔχουσι τὸ ζωηρὸν ἀνάγλυφον τῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐλήφθησαν ἔκ τινος παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου τῆς Ἀμφίσσης ἢ πιθανώτερον τῶν Δελφῶν [1].

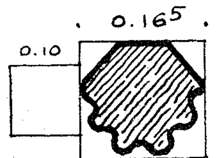
Τὰ μικρὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, φέροντα ἀνάγλυπτα τὰ συνήθη μετ᾽ ἀκάνθης μεσοβυζαντινὰ θέματα, δὲν ἀξίζουσιν ἰδιαιτέρου λόγου. Πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἀνάγλυπτα τεμάχια, ἅτινα ἀπήρτιζόν ποτε τὸ τέμπλον. Τοῦτο καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (1896) εὑρίσκοντο ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ὑπ᾽ ἀρ. 2316 φωτογραφίας τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Πάντως ὅμως τὸ ἀρχαῖον τέμπλον εἶχε πάθει ἀλλοίωσιν τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, διότι ἡ Ὡραία Πύλη παρουσιάζεται ἐν τῇ εἰρημένῃ φωτογραφίᾳ μετὰ τοξωτοῦ ὑπερθύρου, δὲν ὑπάρχουσι δ᾽ ἑκατέρωθεν αὐτῆς τὰ ἄνω μέρη τῶν κιόνων. Σήμερον τὰ τεμάχια τοῦ ἀρχαίου τέμπλου, ἐκβληθέντα τῆς ἀρχικῆς των θέσεως, εἶναι ἀποθηκευμένα εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος.

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, ὅπερ καὶ ἐνταῦθα ἦτο ἱδρυμένον μεταξὺ τῶν

[1] Περὶ τῶν χριστιανικῶν γλυπτῶν τῶν Δελφῶν ὅρα τὸ ἄρθρον τοῦ Laurent, Delphes chrétien ἐν Bull. Corr. Hell. 1899 σ. 233. Ἀμφικιονίσκος ἐν σ. 224 εἰκ. 7.

παραστάδων τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ, σῴζονται α) οἱ δύο ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης πεσσίσκοι β) τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου κλίτους καὶ γ) τὸ ἐπιστύλιον ἑνὸς τῶν ἄκρων κλιτῶν.

Οἱ πεσσίσκοι (εἰκ. 9) εἶναι τετράγωνοι καὶ φέρουσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου εἰργασμένους τοὺς σταθμοὺς τῶν βημοθύρων, οἵτινες ἔχουσι καὶ αὐτοὶ τομὴν τετράγωνον. Τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν παρειὰν αὐτῶν κοσμεῖ ἁλυσοειδὲς ἀνάγλυπτον πλέγμα μετὰ χονδροῦ ἀστραγάλου κατὰ τὴν ἔξω ἀκμήν. Οἱ σταθμοὶ ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς στέλεχος μετὰ λαβῆς, ἥτις εἰς μὲν τὸν ἕνα ἀπομιμεῖται κῶνον πίτυος (εἰκ. 9) εἰς δὲ τὸν ἄλλον βότρυν σταφυλῆς, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται χεὶρ σφίγγουσα τὸ στέλεχος (εἰκ. 9). Οἱ δὲ συμφυεῖς πρὸς τοὺς σταθμοὺς πεσσίσκοι, ὕψους 1.04, ἔχουσι καὶ αὐτοὶ μόνον τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν ἐπιφάνειαν αὐτῶν κεκοσμημένην διὰ διπλοῦ ἑλικοφύλλου, ὅπερ ἄνω καταλήγει εἰς σταυρὸν σκεπόμενον ὑπὸ τόξου (εἰκ. 9).

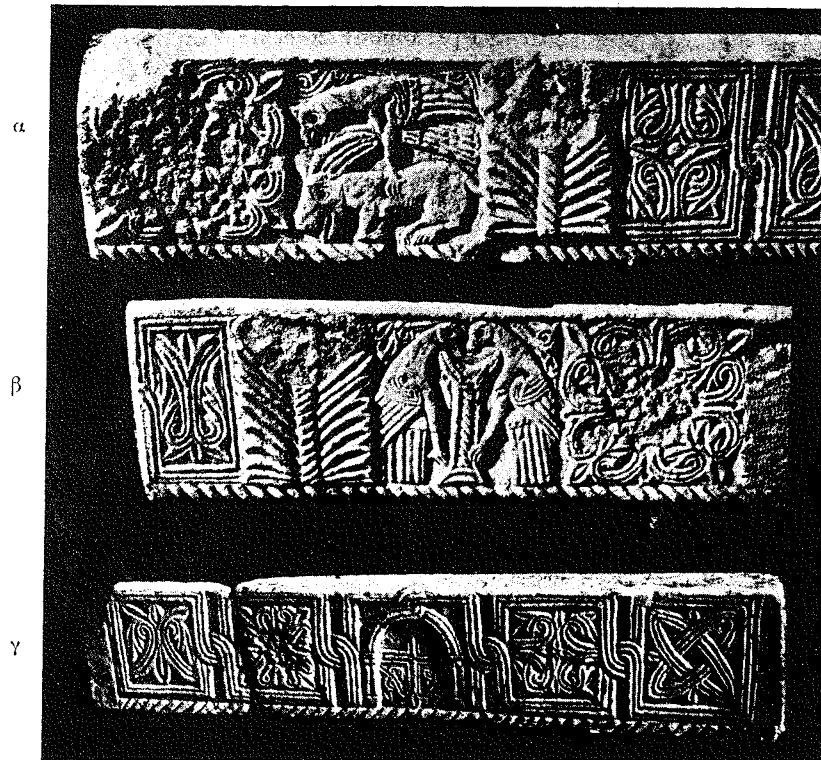

Εἰκ. 10. Τομὴ τοῦ κιονίσκου.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων ἦσαν τεθειμένοι κιονίσκοι, συμφυεῖς πρὸς τοὺς πεσσίσκους, ὡς ἀποδεικνύουσι μικρὰ τμήματα τοῦ κάτω αὐτῶν μέρους εἰργασμένα ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς πεσσίσκους λίθου. Τῶν κιονίσκων τούτων σῴζεται ἐπίσης καὶ ἄλλο κολοβὸν τεμάχιον (μέγ. σωζ. μῆκος 0.37), τοῦ αὐτοῦ σχεδίου ἤτοι φέρον ἐμπρὸς δέσμην ἐκ τεσσάρων στρογγύλων κορμῶν προσκεκολλημένων ἐπὶ πυρῆνος, ὅστις ὄπισθεν διεμορφώθη τρίπλευρος (εἰκ. 10). Τὸ ὁλικὸν ὕψος τῶν κιονίσκων ὡς καὶ τὴν μορφὴν τῶν στεφόντων αὐτοὺς κιονοκράνων δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω, καθόσον οὐδὲν ἄλλο τεμάχιον αὐτῶν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω. Εἶναι ἐντούτοις πιθανόν, ὅτι λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀνοίγματος τοῦ μέσου κλίτους (2.15) ἐχρησιμοποιήθησαν μόνον δύο—οἱ ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης—κιονίσκοι πρὸς στήριξιν τοῦ ἐπιστυλίου, τῶν ἄκρων αὐτοῦ ἐμπηχθέντων ἁπλῶς εἰς τοὺς τοίχους, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους ναούς. Τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μέσου κλίτους ἐσώθησαν ἀμφότερα τὰ τεμάχια εἰς ἃ ἐθραύσθη. Ἔχουσι δὲ ταῦτα τομὴν ὀρθογώνιον, πλάτους 0.23 καὶ ὕψους 0.285. Ἡ κάτω αὐτῶν ἐπιφάνεια εἶναι ἀκόσμητος [1], ἡ δὲ προσθία κατακόρυφος φέρει, ὑπεράνω ἀναγλύφου χονδροῦ σχοινίου, διακοσμητικὰ θέματα διατεταγμένα ὡς ἑξῆς: Κατὰ τὰ δύο ἄκρα ἐτέθησαν ἰσοσκελεῖς σταυροί, ὧν αἱ κεραῖαι ἀγκυρούμεναι κατὰ τ᾽ ἄκρα συνενοῦνται ἀνὰ δύο σχηματίζουσαι ἀνθέμια, δι᾽ ὧν πληροῦνται αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ σταυροῦ. Εὐθὺς μετὰ τοὺς σταυροὺς ἀκολουθεῖ, δίκην μετόπης, ἀνὰ μία παράστασις· καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν εἰκονίζεται παγώνιον καταβάλλον λαγόν (εἰκ. 11,α), δεξιὰ δὲ δύο ἀντιμέτωπα παγώνια πίνοντα ἀπὸ

[1] Κάτωθεν τοῦ τεμαχίου α (εἰκ. 11) ὑπάρχει ἡ ἑξῆς μεγαλογράμματος ἐπιγραφὴ ...TOKRAT (ὕψ. γρ. 0.06) ὅθεν καθίσταται δῆλον ὅτι καὶ τὰ μάρμαρα τοῦ τέμπλου ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων κτηρίων.

λεκάνης περιρραντηρίου (εἰκ. 11, β). Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι ἐκτελεσμέναι ἀφελέστατα πλὴν παραστατικώτατα. Ὅλος ὁ πόνος, ὃν αἰσθάνεται ὁ λαγὸς ἀπὸ τὸ ῥάμφισμα τοῦ παγωνίου, ἐκφράζεται ἄριστα μὲ τὸ ἄνοιγμα τοῦ στόματος καὶ τὴν κρεμάμενην γλῶσσαν. Πληροῦσι δ' ἀμφότερα τὰ θέματα ἐπιτυχέστατα

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυπτα ἐπιστύλια τοῦ τέμπλου.

τὸν χῶρον τῆς μετόπης. Τὰς παραστάσεις ἀκολουθεῖ ἀνὰ ἓν ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης, τοῦ ὁποίου τὸ σήμερον τεθραυμένον ἄνω μέρος, καμπτόμενον πρὸς τὰ ἔξω, ἐξεῖχε τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου[1]. Τέλος μεταξὺ τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθης, ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀνοίγματος ἦτο γεγλυμμένη σειρὰ ἐκ τεσσάρων ὀρθογωνίων θεμάτων συνενουμένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν ὀρθογωνίων τούτων εἰκονίζοντο σχέδια μὲ βάσιν ἑλικόφυλλα.

Ὁμοίας ἀλλὰ κατά τι μικροτέρας (0.155×0.265) διατομῆς πρὸς τὸ μέσον ἐπιστύλιον εἶναι καὶ τὸ ἄκρον (εἰκ. 11, γ), ὅπερ ἔχει μῆκος 1.40, ὅσον δηλαδὴ

[1] Ὅμοια φύλλα προκρεμάμενα εὑρίσκονται συνήθως ἐπὶ ἐπιστυλίων ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς ὡς π. χ. εἰς Ὅμορφην Ἐκκλησιάν, Παλ. Κόρινθον, Ὅσιον Μελέτιον κλπ.

εἶναι καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς προθέσεως, ἢ τοῦ διακονικοῦ (1.37). Ἐπ' αὐτοῦ (εἰκ. 11, γ) εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν σταυρὸς κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ δύο τετράγωνα θέματα συνενούμενα διὰ κόμβου καὶ περιβάλλοντα διάφορα γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ θέματα.

Ἡλιακὰ ὡρολόγια. Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν δύο παραστάδων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ὕψος 2.50 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐχαράχθησαν ἐπὶ τῶν πωρολίθων ἡλιακὰ ὡρολόγια (εἰκ. 12). Ἔχουσι δὲ ταῦτα τὸ σύνηθες ἡμικυκλικὸν σχῆμα διῃρημένον εἰς δώδεκα τομεῖς, εἰς οὓς εἶναι προσγεγραμμένα κατὰ τὰ ἄκρα τῶν ἀκτίνων τὰ στοιχεῖα Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ϛ, Ζ, Η, Θ, ΙΑ, ΙΒ. Ἡλιακὰ ὡρολόγια ἦσαν λίαν συνήθη εἰς βυζαντινοὺς ναούς, κατεσκευάζοντο δὲ ταῦτα ἐπίπεδα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρχαῖα, ἅτινα ἦσαν κοῖλα[1]. Παραδείγματα ἡλιακῶν ὡρολογίων, μέχρι τοῦδε γνωστά, ἔχομεν τὸ τῆς Σκριποῦς[2], Θηβῶν[3] (αὐλὴ Μουσείου), Ἁγ. Λαυρεντίου Πηλίου[4], Μέρμπακα[5], Δασκαλειοῦ (Μυσίας)[6] καὶ τὸ ἀνωτέρω δημοσιευθὲν τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Κιθαιρῶνος[7], ὅπερ φέρει καὶ ὡραῖον μετ' ἀναγλύπτων κοσμημάτων κυκλικὸν πλαίσιον[8].

Εἰκ. 12. Ἡλιακὸν ὡρολόγιον.

Χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Τὸν ναὸν τῆς Ἀμφίσσης χρονολογεῖ ὁ μὲν Millet ἀπὸ τοῦ 11ου μ. Χ. αἰῶνος[9], ὁ δὲ Megaw ἀπὸ τοῦ

[1] Κοῖλον ἡλιακὸν ὡρολόγιον εὑρέθη ἐσχάτως ἐν τῇ Μονῇ Ὁσίου Μελετίου ἐντειχισμένον εἰς κατεδαφισθέντα μεταγενέστερα προσκτίσματα· φαίνεται ὅμως ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐξ ἀρχαίου κτηρίου.

[2] Strzygowski, Byz. Zeitschr. III (1894) πίν. III. Μαρ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 133 εἰκ. 12.

[3] Strzygowski, Byz. Zeitschrift III (1894) πίν. III, Σπυρ. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Ϛ', 110.

[4] Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ Ε', 1911, σ. 122. Α. Ἀρβανιτόπουλλος, ΠΑΕ 1901 σ. 213, εἰκ. 7. Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 392.

[5] Struck, Ath. Mitt. 1909 πίν. Χ, 4.

[6] Wiegand, Athen. Mitteilungen 1904, 259.

[7] Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σελ. 170 εἰκ. 13.

[8] Ἡλιακὸν ὡρολόγιον ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεών, Ἔγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια, Κωνσταντινούπολις 1892 σ. 46.

[9] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 7.

1ου τετάρτου τοῦ 12ου [1]. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ κτήριον παρουσιάζει στοιχεῖα τινά, ἅτινα εἶναι ἐν χρήσει κυρίως κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα· εἶναι δὲ ταῦτα α) αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἵτινες εἶναι τεθειμέναι ἀντὶ γείσων κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης καὶ β) αἱ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου κατὰ προέκτασιν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ τεθειμέναι τοξωταὶ ἀντηρίδες. Αἱ τελευταῖαι αὗται ἀπαντῶσι βεβαίως εἰς κτήρια τοῦ 11ου αἰῶνος, τοῦ τε σταυροειδοῦς καὶ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου [2], ἐφηρμόσθησαν ὅμως καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς τοὺς τρικλίτους σταυρεπιστέγους τῆς κάτω Παναγιᾶς τῆς Ἄρτης [3] καὶ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς τῆς Θεσσαλίας [4] καὶ δὲν δύνανται τούτου ἕνεκα ν' ἀποτελέσωσιν ἀσφαλὲς χρονολογικὸν κριτήριον. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος παρουσιάζει ἄλλα στοιχεῖα, ἅτινα τάσσουσιν αὐτὸν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. Εἶναι δὲ ταῦτα α) τὰ πώρινα ἀντὶ πλινθίνων πλαίσια τινῶν [5] τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ. Ἡ χρῆσις πωρίνων πλαισίων, ὡς πειστικῶς ὑπεστήριξεν ὁ Megaw [6], ἰδιάζει εἰς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς. β) Τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ἅτινα ἔχουσι μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῶν κουφικῶν χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι γνησίως κουφικοῦ τύπου, ὡς τὰ τοῦ 11ου αἰῶνος. Διὰ ταῦτα πιθανωτέρα εἶναι ἡ γνώμη, καθ' ἣν ὁ ναὸς πρέπει νὰ ταχθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα καὶ δὴ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἀφ' οὗ διατηρεῖ εἰσέτι καὶ στοιχεῖα τινὰ τοῦ 11ου.

---

[1] British School Annual XXXII σ. 129.

[2] Ὅρα τὰ ἀνωτέρω (σ. 18) καταλεχθέντα παραδείγματα εἰς ἃ προσθετέα μετὰ πολλῆς πιθανότητος καὶ ἡ Παλιοπαναγιὰ τῆς Μανολάδος καὶ οἱ Ἅγ. Θεόδωροι τοῦ Κιθαιρῶνος (ἀδημοσίευτον παραλαύριον τοῦ Ὁσ. Μελετίου).

[3] Κάτοψις καὶ τομὴ Orlandos, Byz. Zeitschrift XXX σ. 578.

[4] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α΄ σ. 12 εἰκ. 3 καὶ σελ. 15 εἰκ. 5.

[5] Ὁ Megaw (ἔ. ἀ. σ. 123) γράφει ὅτι μόνον τοῦ ἱεροῦ τὰ παράθυρα ἔχουσι πώρινα πλαίσια, ἐν ᾧ καὶ δύο ἄλλα παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς εἶναι ὁμοίως ἐσχηματισμένα πρβλ. εἰκ. 4.

[6] British School Annual XXXII σ. 112 ἑ.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἡ ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας ἑδρεύουσα καὶ ὑπὸ τὴν διευθυνσίν μου τελοῦσα Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων ἐκτελεῖ ἀπὸ μακροῦ (1917), δαπάναις τοῦ Κράτους, ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν κυριωτάτων βυζαντινῶν μνημείων ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τῶν ἐργασιῶν τούτων βραχείας εἰδήσεις παρέσχον παλαιότερον μὲν ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας [1], ἀργότερον δ' ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν [2]. Λόγῳ ὅμως τοῦ περιωρισμένου χώρου, ὃν διέθετον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὰ δύο μνημονευθέντα ἔγκριτα περιοδικά, αἱ περὶ ἀναστηλωτικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν παρεχόμεναι ἑκάστοτε πληροφορίαι οὔτε εἰκόνας περιελάμβανον οὔτε σχέδια οὔτε δὲ καὶ παρατηρήσεις τεχνικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐν γένει παρεῖχον, πλὴν τῶν γενικωτάτων. Ἐπειδὴ δέ, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὰς εἰρημένας ἐργασίας παρουσιάζεται πολλάκις ἡ εὐκαιρία πρὸς ἐπιστημονικὰς παρατηρήσεις, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπέρχονται διὰ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ ἐπισκευῶν ἀλλοιώσεις τῆς ὄψεως τῶν μνημείων, αἵτινες ὀρθὸν εἶναι νὰ σημειοῦνται ἑκάστοτε, ἔκρινα σκόπιμον — τυχὼν τῆς πρὸς τοῦτο ἀδείας τοῦ Σου Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας — τὴν ἐν τῷ Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος δημοσίευσιν τῆς κατ' ἔτος εἰς τὸ εἰρημένον Ὑπουργεῖον ὑποβαλλομένης καὶ εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον πανομοιοτύπως δημοσιευομένης ἐκθέσεώς μου περὶ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων.

Αἱ κυριώταται τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1934 καὶ 1935 ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως εἶναι α΄) ἡ τοῦ Μυστρᾶ β΄) ἡ τοῦ Ὁσίου Μελετίου γ΄) ἡ τοῦ

---

[1] Καθολικὸν Ὁσίου Λουκᾶ καὶ βασιλικὴ Καλαμπάκας Δελτ. Χρισ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. Β΄ τόμ. Α΄ (1934) σ. 90-94.

[2] Γ΄ 380 (Ὅσ. Λουκᾶς, Ἁγ. Σοφία Μυστρᾶ), Δ΄ 394 (Νέα Μονὴ Χίου, Δαφνί, Κέρτεζη Καλαβρύτων, Κ. Παναγιὰ Ἄρτης, Μέρμπακα), Ε΄, 420. (Ἑκατονταπυλιανὴ Πάρου, Ἅγ. Νικόλαος Ἄνδρου, Ἅγ. Ἀπόστολοι Πυργίου καὶ Παναγία Κρῆνα Χίου), Ϛ΄ 448 (Φέραι, Φανερωμένη Σαλαμῖνος, Μ. Ἀστέρη, ναοὶ Καστορίας, Μ. Ἁγ. Λαύρας Ν. Μονὴ Χίου). Ζ΄ 440 (Ναὸς Σκριποῦς, Ἅγ. Τεσσαράκοντα Θεραπνῶν, ναοὶ Καστορίας, Καισαριανή). Η΄ 413 (Ναοὶ Στεμνίτσης, Ἅγ. Θεόδωρος Μυστρᾶ, Ὅσ. Μελέτιος). Θ΄ 510 (Ναὸς Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ Ι, 532 (Ὅσ. Μελέτιος, Ἅγιος Λαυρέντιος Πηλίου, Μονὴ Ἀστέρη).

Πρωτάτου τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ δ΄) ἡ τοῦ παρὰ τὸ Κριτσίνι τῆς Θεσσαλίας ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Περὶ τῶν δύο πρώτων ἐκ τούτων θὰ γίνῃ ἐνταῦθα εὐρύτερος λόγος, καθόσον αἱ ἐπὶ τῶν δύο τελευταίων ἐκτελούμεναι ἐργασίαι δὲν ἐπερατώθησαν εἰσέτι.

Α΄) ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΜΥΣΤΡΑι

Ὡς γνωστὸν ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας ἐν Μυστρᾷ εἶχεν ἐνεργήσει κατὰ τὰ ἔτη 1906-1908 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ τότε ἐφόρου τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου [1]. Ἔκτοτε οὐδεμία ἐγένετο σοβαρὰ ἐργασία ἀναστηλώσεως ἐκ μέρους ἐπισήμου τινος ἀρχῆς, μόνον δὲ κατόπιν ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ δαπάνης ἀνεκτίσθη ὁ ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου [2]. Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ λοιπὰ κτήρια τοῦ ἐρειπιῶνος, ἐγκαταλειφθέντα, κατέρρεον καὶ ἠφανίζοντο μέχρις οὗ, φροντίδι τοῦ φιλομούσου πολιτευτοῦ Σπάρτης κ. Λεων. Τσιριγώτη, παρεσχέθη ὑπὸ τοῦ Κράτους κατὰ μὲν τὸ 1933 μικρὰ κατ᾽ ἀρχὰς πίστωσις δι᾽ ἧς κατωρθώθη ἡ κατασκευὴ τοῦ σφαιρικοῦ θόλου τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου, κατὰ δὲ τὸ 1934 ἐνεργείαις τοῦ αὐτοῦ πολιτευτοῦ καὶ βοηθείᾳ τοῦ ἀειμνήστου Σπυρ. Λοβέρδου, Ὑπουργοῦ τότε τῶν Οἰκονομικῶν, ἀνεγράφη εἰς τὸν Προϋπολογισμὸν τοῦ Κράτους εἰδικὸν χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ κονδύλιον, ἐκ δρχ. 500 χιλιάδων, ὅπερ ἐπανεγράφη καὶ τὸ 1935. Διὰ τῶν χρημάτων τούτων κατωρθώθη νὰ γίνωσιν κατὰ μὲν τὸ 1934 α) Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικοῦ) β) Ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ ἄνω μέρους τῆς Πύλης τῆς Μονεμβασίας γ) Ἡ συμπλήρωσις μεγάλου τμήματος τοῦ περιβόλου τοῦ Μυστρᾶ καὶ δ) Ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν λιθοστρώτων ἀρτηριῶν τῆς παλαιᾶς πόλεως. Κατὰ δὲ τὸ 1935 ἐξετελέσθησαν α) Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ β) Ἡ μερικὴ συμπλήρωσις τῶν κελλίων καὶ τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς τοῦ Βροντοχίου καὶ γ) Ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ παλαιοῦ περιβόλου τῆς Κάτω Χώρας. Ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐπιστημονικῶς ἐνδιαφέρουσαι ὑπῆρξαν ἡ ἀναστήλωσις τοῦ Ἀφεντικοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου του· δι᾽ ὃ καὶ περὶ τούτων μόνων θὰ γίνῃ ἐνταῦθα λόγος.

---

[1] Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐστερεώθησαν καὶ ἀνεστηλώθησαν τὰ κάτωθι μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ: Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης καὶ ὁ πύργος τοῦ ἑστιατορίου τῆς Περιβλέπτου (Π.Α.Ε. 1906, 174), ὁ Ἅγ. Θεόδωρος (πλὴν τοῦ σφαιρικοῦ καλύμματος τοῦ τρούλλου) (Π.Α.Ε. 1907, 130) ἡ Εὐαγγελίστρια καὶ τὸ Ἀφεντικὸ (κεράμωσις τῶν νοτίων παρεκκλησίων) (Π.Α.Ε. 1908, 130)

[2] Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τῶν εὐσεβεστάτων μοναχῶν Παϊσίας καὶ Εὐσεβίας Γιατράκου, ἀπογόνων τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀγῶνος, αἵτινες μετὰ περισσοῦ ζήλου καὶ αὐταπαρνήσεως διεφύλαξαν τὰ ἐρείπια τοῦ Μυστρᾶ ἀπὸ παντοίων συλήσεων καὶ καταστροφῶν.

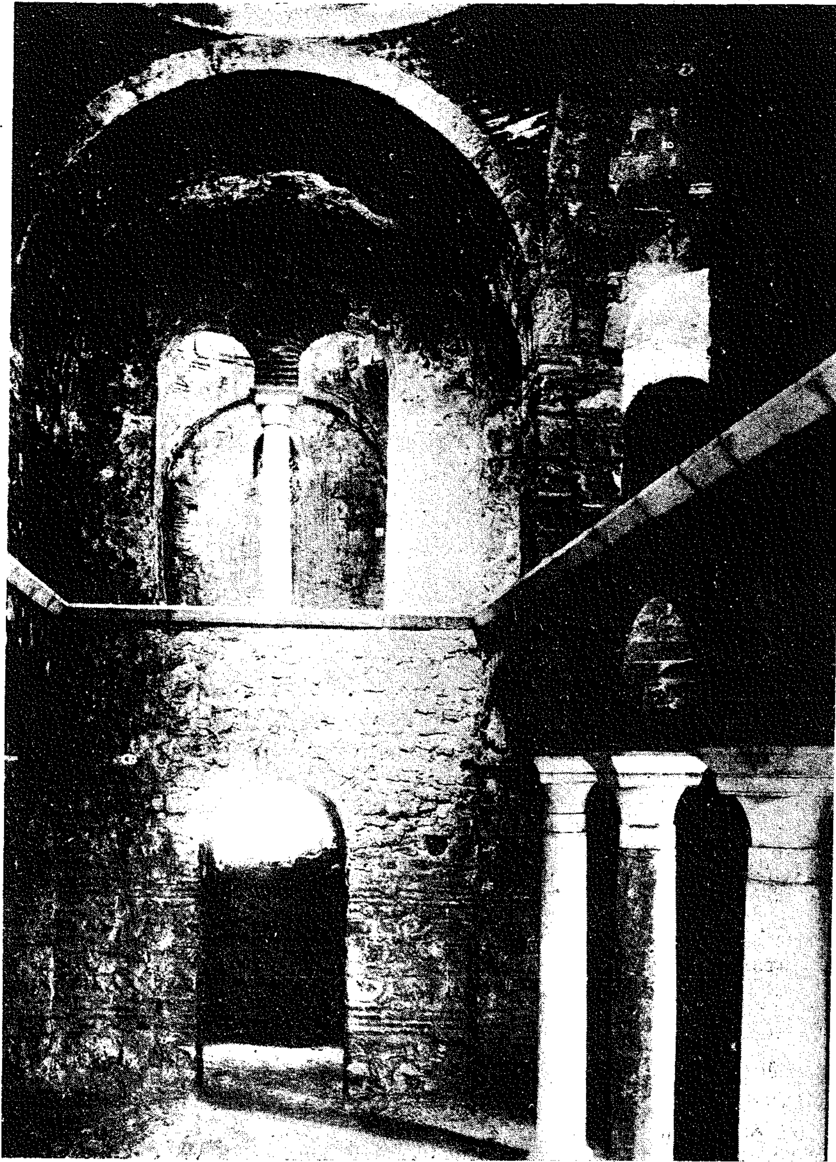

Εἰκ. 1. Ἡ ΝΑ. ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Ὡς γνωστὸν ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας ἐσώζετο σχεδὸν ἀκέραιος μέχρι τοῦ 1863, ὁπότε χάριν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ νεωτέρου περιστυλίου τῆς Μητροπόλεως ἐκρίθη σκόπιμον ν᾽ ἀφαιρεθῶσιν οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας ἵνα μεταφερθῶσιν εἰς τὴν Μητρόπολιν. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν κιόνων ἐπήνεγκε φυσικὰ τὴν ἐξασθένισιν τοῦ τρούλλου, ὅστις καὶ κατέπεσε συμπαρασύρων καὶ τοὺς φέροντας αὐτὸν τέσσαρας κυλινδρικοὺς θόλους, οἵτινες πίπτοντες κατέστρεψαν τὰ καλύπτοντα τὰ πλάγια κλίτη φουρνικά. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 1 παρέχει ἰδέαν τῆς καταστάσεως εἰς ἣν εὑρίσκετο τὸ «Ἀφεντικὸ» μέχρι τοῦ 1934.

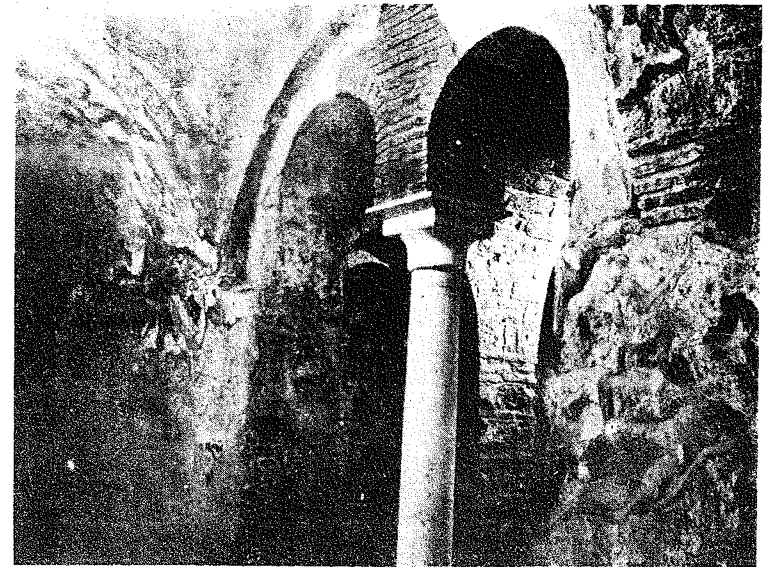
Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ ἤρχισε διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν ἐλλειπόντων πέντε μαρμαρίνων ἐσωτερικῶν κιόνων. Εἷς τούτων, ἀνήκων εἰς τὸ Ἀφεντικό, ἐλήφθη ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου περιστυλίου τῆς Μητροπόλεως, ἀντικατασταθεὶς ἐκεῖ δι᾽ ἄλλου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος. Οἱ δὲ λοιποὶ τέσσαρες κατεσκευάσθησαν νέοι διὰ μαρμάρου Δολιανῶν. Τὰ κιονόκρανά των ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸν τύπον τοῦ κατὰ χώραν σωζομένου, ἀλλ᾽ ἄνευ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, χάριν διακρίσεως (εἰκ. 2).

Ἐπηκολούθησεν ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν τόξων, ἅτινα συνδέουν τοὺς κίονας πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς παραστάδας τοῦ τοίχου. Διὰ τὰ μέτωπα τῶν τόξων αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν κιτρινωποὶ πωρόλιθοι ἐξαχθέντες ἐκ τῶν παρὰ τὴν Τρύπην λατομείων. Ἐπὶ τῶν τόξων κατεσκευάσθησαν δι᾽ ὀπτοπλίν-

Εἰκ. 2. Ὄψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλουσιν.

θων τὰ ἐλλείποντα χαμηλωμένα σφαιρικὰ τμήματα (φουρνικά, calottes), ἅτινα στεγάζουσι τὰ κλίτη. Ὑπεράνω τῶν θόλων τούτων ἐτέθη στρῶμα ἐκ σκυροκονιάματος, ὅπερ ἐσχημάτισε τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου. Ὡς στέψις τῶν κιονοστοιχιῶν ἐτοποθετήθη λοξότμητος ἀνάγλυπτος ζώνη (κοσμήτης). Ὀλίγα

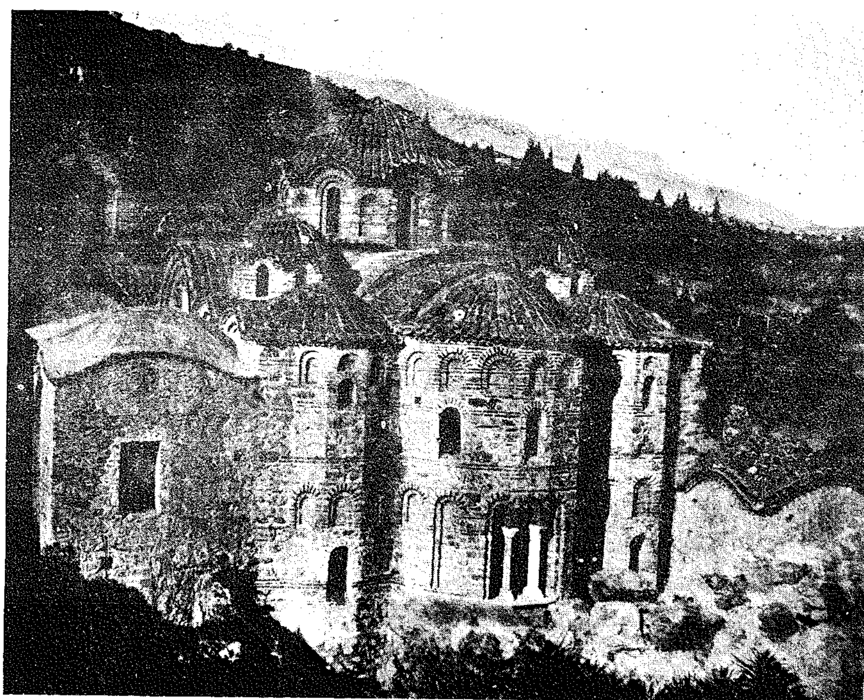

Εἰκ. 3. Τὸ πρὸς τὸν ναὸν δίβηλον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

παλαιὰ τμήματα τῆς ζώνης ταύτης, σωζόμενα εἰς μέρη ἔνθα ἦτο δύσκολον ν᾽ ἀφαιρεθῶσιν, ἐχρησίμευσαν ὡς δεῖγμα πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ ἄλλων παλαιῶν τεμαχίων, ἐξ ὧν ἱκανὰ μὲν ἦσαν ἐντετειχισμένα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ἐν τῷ νέῳ Μυστρᾷ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὀλίγα δ᾽ ἐφυλάσσοντο εἰς τὸ Μουσεῖον. Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τούτων εἰς τὴν παλαιάν των θέσιν τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζώνης συνεπληρώθη διὰ νέων μαρμάρων ἅτινα, χάριν διακρίσεως, ἀφέθησαν ἀκόσμητα (εἰκ. 2).

Συγχρόνως πρὸς τὴν θολωτὴν ὀροφὴν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀνεκτίσθη καὶ ἡ θολωτὴ ὀροφὴ τοῦ νάρθηκος, ἧς μέγα τμῆμα εἶχε καταπέσει, ἐκαλύφθη δὲ καὶ αὕτη διὰ στρώσεως ἐκ σκυροκονιάματος. Οὕτω πως κατέστη ἐφικτὴ ἡ προσπέλασις τοῦ βορείου κλίτους τοῦ γυναικωνίτου ὡς καὶ τοῦ νοτίου διὰ τῆς στενῆς κλίμακος, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ δωματίου τῶν χρυσοβούλλων. Τῆς κλίμακος ταύτης ἐπεσκευάσθησαν αἱ βαθμῖδες καὶ συνεπληρώθη ὁ ἠρειπωμένος ἀνέρπων κυλινδρικὸς θόλος, ὅστις ἐσχημάτιζε τὴν ὀροφήν της.

Περατωθέντος ὁλοκλήρου τοῦ ἰσογείου ἤρξατο ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ ἤτοι τῶν πεσσῶν καὶ τῶν ἐπὶ τούτων βαινόντων τεσσάρων κυλινδρικῶν θόλων, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων ἵστατο ὁ τροῦλλος. Τὰ μέλη ταῦτα κατεσκευάσθησαν, ὡς τὰ παλαιά, διὰ τοιχοποιίας χρησιμοποιηθέντων εἰδικῶς διὰ τὰ τόξα μετώπου πωρολίθων Τρύπης. Τὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας τρίλοβα παράθυρα ἐστεροῦντο τῶν

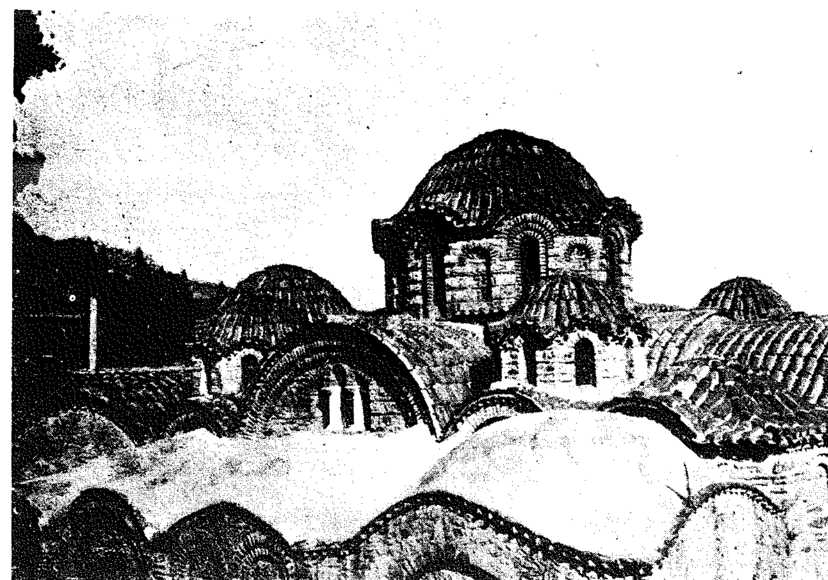
Εἰκ. 4. Ὄψις τοῦ Ἀφεντικοῦ ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

διαχωριστικῶν κιονίσκων των, ὡς ὁμοίως ἐστερεῖτο αὐτῶν καὶ τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ· τούτους ἀνεπληρώσαμεν διὰ νέων, πλὴν τοῦ ἑτέρου τῶν κιονίσκων τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος τὸν κορμὸν ἀνεύρομεν κατὰ τὴν ἀνακάθαρσιν τοῦ κτηρίου ἀπὸ τῶν παντοίων ἐπιχώσεων αἵτινες τὸν ἐκάλυπτον. Ἐκ τῆς μελέτης δὲ τῶν σωζομένων λειψάνων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων τοῦ βορείου καὶ νοτίου τυμπάνου προέκυψεν ὅτι οἱ δύο ἄκροι λοβοὶ αὐτῶν δὲν ἦσαν ἡμικυκλικοί, ὡς ἀναπαρέστησαν αὐτοὺς ὅ τε Struck[1] καὶ ὁ Millet[2], ἀλλ' εἶχον σχῆμα τετάρτου κύκλου, ὅπερ καὶ ἐδόθη εἰς αὐτοὺς κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν (εἰκ. 5). Πλὴν τῶν παραθύρων καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ γυναικωνίτου πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλέπον ἄνοιγμα εἶχε καταστραφῇ ὑπὸ τῶν ἁρπάγων τῶν μαρμάρων του. Ἐδέησε λοιπὸν νὰ ἀνακατασκευασθῇ καὶ ὁ κιονίσκος τοῦ διλόβου τούτου ἀνοίγματος[3] (εἰκ. 3) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ὁμοίου κίονος τοῦ γυναικωνίτου τῆς Παντανάσσης.

[1] Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 εἰκ. 37.

[2] Monuments byzantins de Mistra πίν. 23, 2.

[3] Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο ὁ Struck ἔ. ἀ. εἰκ. 37 παριστάνει ἐν τομῇ ὡς μονόλοβον. Ἐν γένει ἡ τομὴ τοῦ Struck περιέχει καὶ ἄλλα σφάλματα· παραλείπει φέρ' εἰπεῖν νὰ δηλώσῃ τὰς μικρὰς ἐξωτερικὰς διακοσμητικὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίζει τὰ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον σφαιρικὰ τρίγωνα μὲ μίαν ἀνύπαρκτον ἀκμὴν ἐν τῷ μέσῳ κλπ. Ὅρα τὴν ὀρθὴν τομὴν ἐν σελ. 155 τοῦ παρόντος Α΄ τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

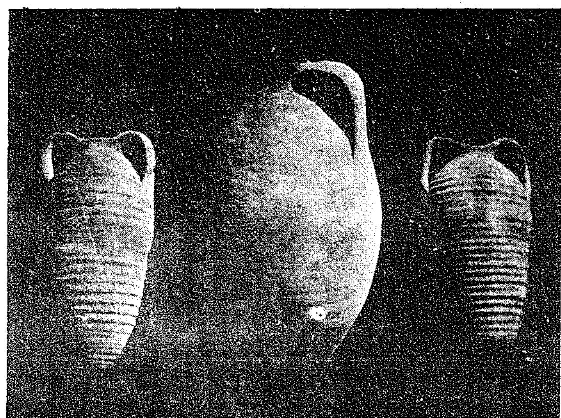

Εἰκ. 5. Οἱ τροῦλλοι τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν των.

Κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν καμαρῶν κατεσκευάσθησαν διὰ πλίνθων τὰ λοφία, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν σωζομένου, εὐθὺς δὲ μετ' αὐτὰ ἐπηκολούθησεν ἡ συμπλήρωσις τῶν τεσσάρων γωνιαίων τρουλλίσκων. Τούτων εὐτυχῶς ἐσώζοντο τὰ ἡμίτομα, κρεμάμενα εἰς τὸ κενὸν ὡς συμπαγεῖς ὄγκοι (εἰκ. 1). Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν σωζομένων τμημάτων τῶν τρουλλίσκων προέβην τοῦτο μὲν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὑπολοίπου ἡμίσεος αὐτῶν, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευὴν τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις μεσολαβήσει μαρμαρίνης λοξοτμήτου στεφάνης, ἧς ἱκανὰ παλαιὰ τεμάχια ἀνεῦρον, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τῶν λοφίων. Τὸν κεντρικὸν τοῦτον τροῦλλον προσεπάθησα ὅσον ἠδυνήθην νὰ προσαρμόσω πρὸς τοὺς γωνιαίους (εἰκ. 5), τόσον ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον. Πρὸς τοῦτο κατεσκεύασα αὐτὸν μετὰ ὀκτὼ τοξωτῶν παραθύρων περιβαλλομένων ὑπὸ πλινθίνων πλαισίων καὶ ὀκτὼ κογχῶν παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν παραθύρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας. Ἐπίσης διεμόρφωσα τὸ γεῖσον οὕτως ὥστε νὰ καμπυλοῦται ὑπὲρ τὰ παράθυρα ὅπως καὶ εἰς τοὺς μικροὺς τρούλλους. Ὁ σκελετὸς τοῦ κεντρικοῦ

τρούλλου κατεσκευάσθη ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος μετὰ ἐσωτερικῶν νευρώσεων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ τρούλλου τῆς Μητροπόλεως.

Περατωθέντος ὁλοκλήρου τοῦ κτηριακοῦ σκελετοῦ ἐνηργήθη ἡ ὁλοσχερὴς τοῦ μνημείου ἀνακεράμωσις διὰ κοίλων πεπιεσμένων κεράμων βυζαντινοῦ τύπου (εἰκ. 5). Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην εὑρέθη ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν γωνιαίων τρουλλίσκων καὶ τῶν καμαρῶν κενὰ εἶχον πληρωθῆ πάλαι, χάριν ἐλαφρότητος, διὰ πηλίνων ἀγγείων τῶν ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 6 χαρακτηριστικῶν σχημάτων. Ἔχουσι δὲ τὰ ἀγγεῖα σεβαστὸν μέγεθος· διότι τὸ ὕψος των φθάνει μέχρι 0.45 μ.

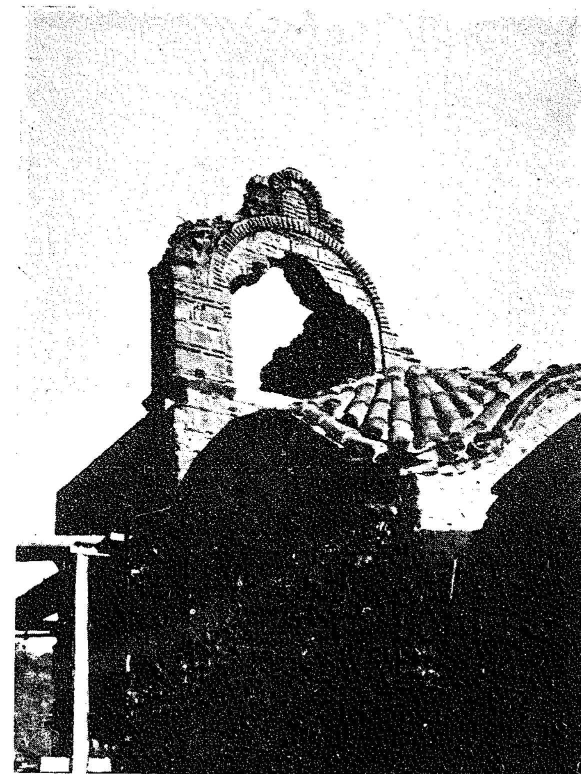
Εἰκ. 6. Πήλιναι στάμναι χρησιμοποιηθεῖσαι ὡς γεμίσματα τῶν στεγῶν τοῦ Ἀφεντικοῦ

Τὸν ναὸν περιέβαλλον ἄλλοτε κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς αὐτοῦ (νοτίαν, δυτικὴν καὶ βόρειον) ἀνοικταὶ κιονοστήρικτοι στοαί. Ἐκ τούτων ἡ νοτία ἐφράχθη ἀργότερον διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ νοτίου παρανάρθηκος. Τῆς βορείου ἀνευρὼν ἐτοποθέτησα τοὺς κορμοὺς τριῶν κιόνων ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ σωζόμενα ὑφαψίδια τῶν τόξων, ἐφ᾽ ὧν ἡδράζοντο οἱ θόλοι τῆς στοᾶς.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ ἐγένετο καὶ ἡ φράξις τῶν κουφωμάτων ἤτοι τῶν μὲν παραθύρων διὰ σιδηρῶν ὑαλοστασίων μετ᾽ ἀδιαφανῶν ὑάλων, τῶν δὲ θυρῶν διὰ δρυΐνων θυροφύλλων μεθ᾽ ἡμικυκλικῶν φεγγιτῶν. Τέλος τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου οὐδεμία ἐσώζετο πλὰξ τῆς μαρμαρώσεως, ἐστρώθη δ᾽ ἐρυθρῶν τετραγώνων πλακῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς.

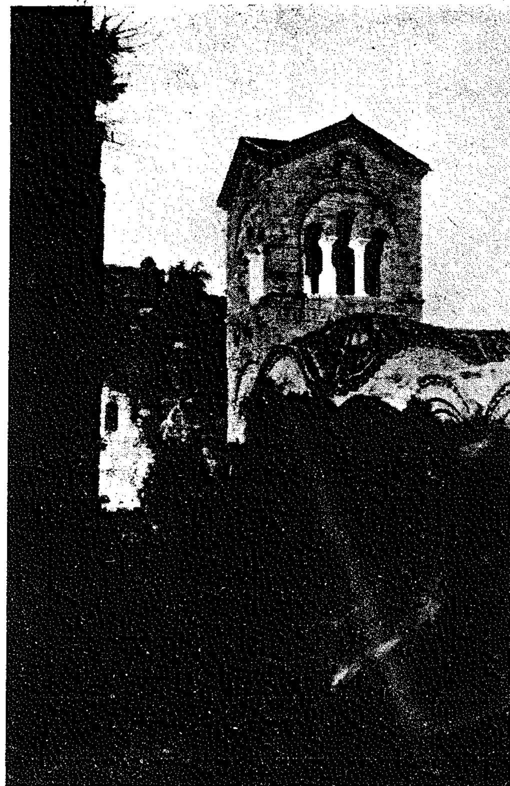
Ὑπολείπεται ἤδη ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν. Τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐγένετο ἤδη ἔναρξις κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1935 κατελθόντων ἐπὶ τούτῳ εἰς Μυστρᾶν τῶν εἰδικῶν περὶ τὰς τοιχογραφίας ζωγράφων Φωτίου Κόντογλου καὶ Γεωργίου Στέρη μετὰ τοῦ ἐφόρου τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου. Ἐλπίζεται ὅτι διὰ τῆς βοηθείας τῆς μετὰ ζήλου εἰς τὸν καθαρισμὸν ἐργαζομένης μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου θέλει ἐπιτευχθῆ ἐντὸς τοῦ 1936 ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν θαυμαστῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ καλύπτοντος αὐτὰς πυκνοῦ στρώματος ἅλατος καὶ ἡ διὰ καταλλήλων ἀβλαβῶν μέσων ἐπαναφορὰ τῶν σωζομένων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὴν παλαιάν των ζωηρότητα καὶ λάμψιν.

Περατωθείσης τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ 1934 ἐξετελέσθη κατὰ τὸ 1935 καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ ὑψουμένου ἡμιηρειπωμένου κωδωνοστασίου (εἰκ. 7) ἀναμφιβόλως τοῦ ὡραιοτέρου σωζομένου βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου. Τοῦ μνημείου τούτου διετηρεῖτο τὸ ἰσόγειον καὶ ὁ σκελετὸς δύο ὑπεράνω ὀρόφων, εἶχον δ᾽ ἐρειπωθῆ, δι᾽ ἀφαιρέσεως τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων καὶ τῶν ζωνῶν, τὰ τύμπανα ἅτινα ἔφρασσον τὰ μεταξὺ τῶν γωνιῶν κενά. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι καὶ αἱ ζῶναι κατεσκευάσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου νέα διὰ πεντελησίου μαρμάρου, οἱ δὲ λοβοὶ τῶν ἀνοιγμάτων συνεπληρώθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων μετ᾽ ἀπολύτου βεβαιότητος. Ἐγεννᾶτο ὅμως τὸ πρόβλημα ἂν ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου ὑπῆρχον ἀρχικῶς τρεῖς ὄροφοι ἢ δύο. Ἡ ἐν τῷ ΒΔ παρεκκλησίῳ σωζομένη τοιχογραφία, ἥτις παριστᾷ τὸν ἱδρυτὴν τῆς μονῆς τοῦ Βροντοχίου μοναχὸν Παχώμιον προσφέροντα τὸν ναὸν εἰς τὴν Θεοτόκον, εἰκονίζει παρὰ τὸν ναὸν καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, φαίνεται δὲ τοῦτο ὡς νὰ ἔχῃ τρεῖς ὀρόφους ἂν καὶ ὁ μέσος τούτων δὲν δηλοῦται σαφῶς Μία ὅμως λεπτομέρεια, ἣν φέρει τὸ σχέδιον ἐν συνδυασμῷ πρὸς σωζόμενον ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου στοιχεῖον μὲ ἔπεισεν ὅτι ὁ σωζόμενος εἰσέτι ἄνω ὄροφος ἦτο καὶ πάλαι ὁ ἀνώτατος. Πράγματι εἰς τὸν ἀνώτατον ὄροφον τῆς εἰκόνος εἰκονίζεται ὑπεράνω τοῦ μέσου λοβοῦ τοῦ τριλόβου τυμπάνου μία μικρὰ κόγχη καὶ ὑπεράνω αὐτῆς αἱ δύο κεκλιμέναι πλευραὶ τοῦ ἀετώματος. Ἡ κόγχη λοιπὸν αὕτη διετηρήθη εἰς τὰς δύο πλευρὰς (ἀνατολικὴν καὶ βόρειον) τοῦ κωδωνοστασίου ὑπὲρ τὸν μέσον λοβὸν

Εἰκ. 7. Ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

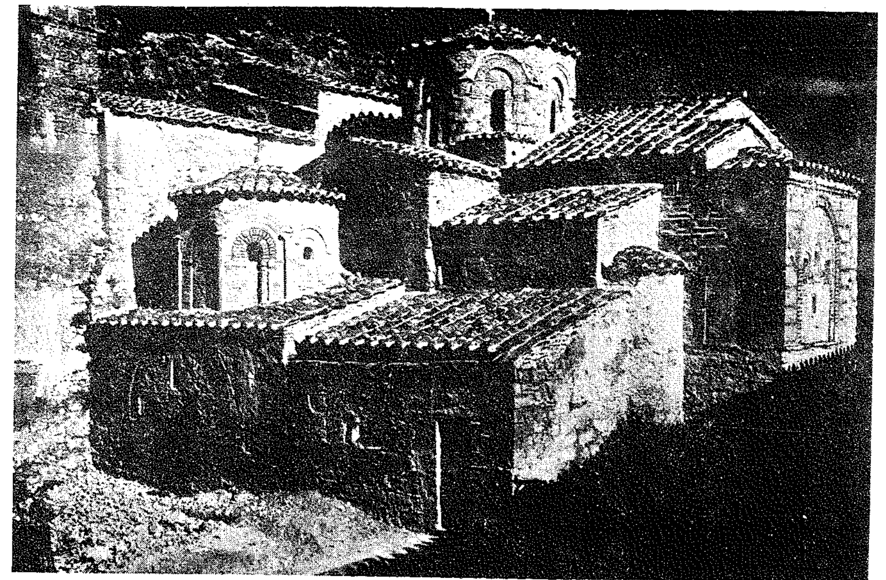
(εἰκ. 7) χωρὶς νὰ ἔχῃ παραπλεύρως καὶ ἄλλας, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ζώνῃ τῶν κογχῶν τοῦ πρώτου ὀρόφου, διότι ἐσώθη ἱκανὸν ἑκατέρωθεν αὐτῆς τμῆμα ὡς ἁπλῆ τοιχοποιία καὶ οὐχὶ ὡς πλίνθινον πλαίσιον, οἷον ἔπρεπε νὰ εἶναι ἂν παραπλεύρως ἦτο ἄλλη κόγχη. Θὰ ἦτο ἄλλως τε πολὺ ἐξαιρετικὴ σύμπτωσις ἐὰν καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς διετηρεῖτο μόνον ἡ μέση κόγχη καὶ οὐδὲν ἴχνος τῶν ἄλλων. Διὰ ταῦτα ὑπεράνω τῶν δύο σωζομένων κογχῶν κατεσκεύασα τὰ κεκλιμένα γεῖσα τοῦ ἀετώματος διὰ διπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν ταινιῶν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν γείσων τῶν τρούλλων (εἰκ. 8). Τὴν στέγην ἐσωτερικῶς κατεσκεύασα ξυλίνην καὶ ἐκάλυψα διὰ κοίλων κεράμων, δὲν ἐθεώρησα ὅμως σκόπιμον νὰ ἐκτελέσω καὶ τὸ ἐν τῇ κτητορικῇ τοιχογραφίᾳ εἰκονιζόμενον ἐν σχήματι ὀξείας πυραμίδος κορύφωμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ προστεθῇ καὶ μεταγενεστέρως.

Εἰκ. 8. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του.

Β) ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΟΣΙΩ ΜΕΛΕΤΙΩ

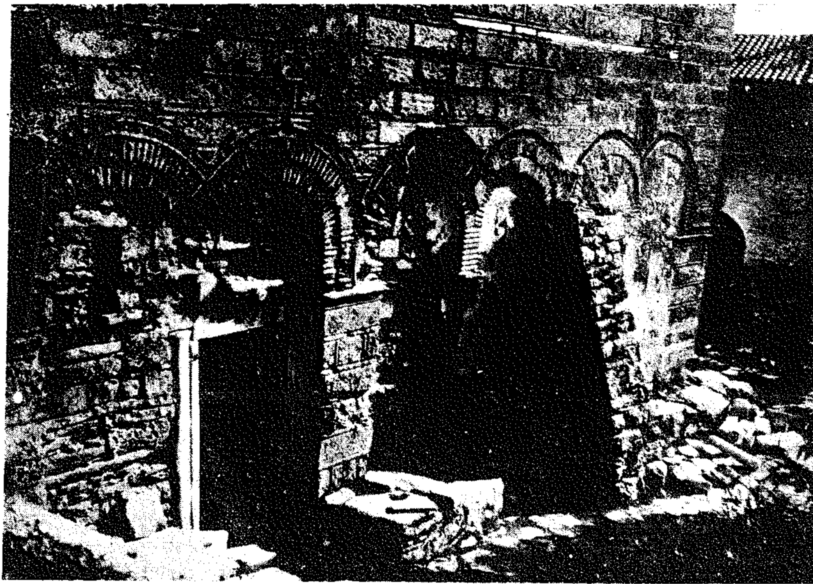
Ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μονῇ τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἐγένοντο ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως αἱ κάτωθι ἐργασίαι. α) Ἀφῃρέθησαν τὰ καλύπτοντα τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ τοὺς τρούλλους τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ παρεκκλησίου ἀσβεστοκονιάματα, οὕτως ὥστε ἡ τοιχοποιία ἀνέκτισε τὴν παλαιὰν ὡραίαν αὐτῆς ὄψιν (εἰκ. 9), β) ἠλευθερώθησαν τὰ δύο πρὸς βορρᾶν μετακιόνια τοῦ κιονοστηρίκτου ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τῆς φρασσούσηςαὐτὰ τοιχοποιίας, συνεπληρώθησαν τῶν τόξων αἱ ἐλλείπουσαι ὀπτόπλινθοι καὶ κατεσκευάσθη νέον ἐξ ἰόχρου λίθου κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα ἐφ᾽ οὗ ἠδράσθησαν τὰ τόξα. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 10 καὶ 11 παρέχουσι τὴν πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως καὶ τὴν μετ᾽ αὐτὴν ὄψιν τοῦ βορείου τμήματος τοῦ ἐξωνάρθηκος. Δυστυχῶς ἡ ἀπόφραξις τῶν μετακιονίων

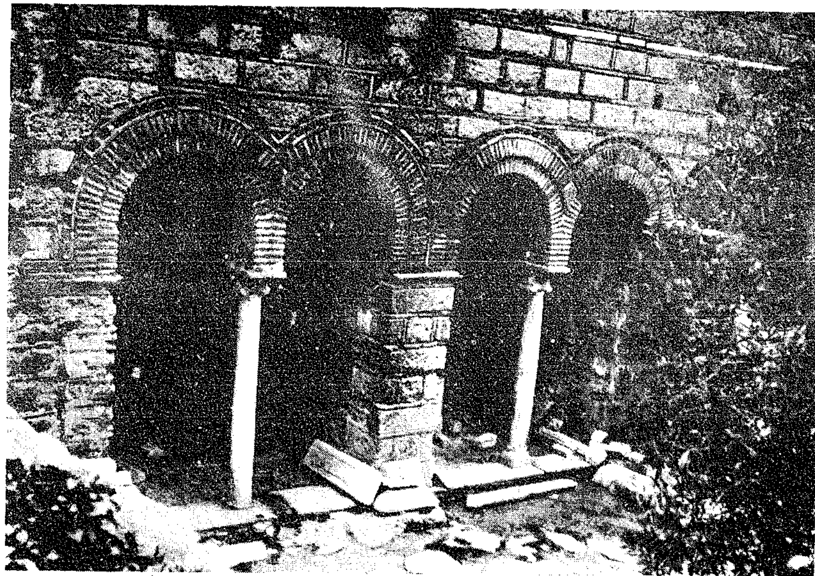
Εἰκ. 9. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσ. Μελετίου μετὰ τὴν κάθαρσιν τῶν τοίχων του ἀπὸ τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων.

δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὰ πρὸς νότον μετακιόνια λόγῳ τῆς μεγάλης ἐξογκώσεως, ἣν παρουσιάζει ἡ ΝΔ τοῦ ἐξωνάρθηκος γωνία. Διὰ τῆς γενομένης κατεδαφίσεως τῶν δύο βορείων μετακιονίων ἐκερδήθησαν νέα γλυπτὰ τεμάχια ἐκ τέμπλων, παραθύρων κλπ., δι᾽ ὧν ἔτι μᾶλλον ἐπλουτίσθη ἡ ἀξιόλογος συλλογὴ γλυπτῶν τῆς μονῆς.

Τελευταία δ᾽ ἐργασία, γενομένη διὰ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως δαπάναις τῆς Μονῆς καὶ μερίμνῃ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κ. Χρυσοστόμου ὡς καὶ τοῦ δραστηρίου ἡγουμένου τῆς Μονῆς πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Χρυσοστόμου Μπόγδη, ἦτο ἡ τῆς στερεώσεως καὶ τοῦ εὐτρεπισμοῦ τῶν τε παλαιῶν θολωτῶν κελλίων τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ τοῦ ἑστιατορίου τῆς Μονῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ κατεσκευάσθη, κατὰ βυζαντινὸν ὑπόδειγμα, κτιστὴ ἐπιμήκης ἐν τῷ κέντρῳ τράπεζα μετὰ κτιστῶν ἐπίσης θρανίων. Ὑπολείπεται ἤδη ἡ ἀναστήλωσις τοῦ μαρμαρίνου βυζαντινοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς, ἥτις ὅμως ἀπαιτεῖ ἐπισταμένην μελέτην τῶν γλυπτῶν τεμαχίων, καθόσον τὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ συλλογῇ τεμάχια εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχονται καὶ ἐξ ἄλλων γειτονικῶν ναῶν (παραλαυρίων) συναχθέντα ἐν Ὁσίῳ Μελετίῳ μετὰ τὴν ἐρείπωσιν ἐκείνων. Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ ἀναστήλωσις τοῦ εἰρημένου τέμπλου ὡς καὶ τῶν ἐν τῷ νάρθηκι σαρκοφάγων θέλει συντελεσθῇ κατὰ τὸ 1936.

Εἰκ. 10. Ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος Ὁσ. Μελετίου πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Εἰκ. 11. Ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος Ὁσ. Μελετίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Α΄.

ARCHIVES

DES MONUMENTS BYZANTINS DE GRÈCE

REVUE SEMESTRIELLE

RÉDIGÉE ET ÉDITÉE PAR

ANASTASE C. ORLANDOS

PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ TECHNIQUE D'ATHÈNES
MEMBRE DE L'ACADÉMIE D'ATHÈNES

Διὰ πᾶσαν ἐγγραφὴν ἢ πληροφορίαν ἀπευθυντέον
πρὸς τὸν Συντάκτην τοῦ Ἀρχείου κ. ΑΝΑΣΤ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ
Ὁδὸς Βερανζέρου 4
ΑΘΗΝΑΣ

Τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος ἀνταλλάσσεται πρὸς ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ἀναλόγου περιεχομένου.